

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1 (29), 2025

9 772707 677007

№ 1 (29), 2025

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(29)

Київ 2025

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(29)

KYIV 2025

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 1 від 30 січня 2025 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)

Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)

Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)

Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Машевський О.П. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Шевчук О.В. д-р політ. наук, проф. (Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 1 of January 30, 2025)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Mashevskyy O., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Shevchuk O., Doctor of Political Sciences, Professor (Black Sea National University named after Petro Mohyla)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Вацеба Р.М. Полабські серби у добі Людольфінгів-Оттонів (Частина 1)7

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Фалько С.А.</i> Діяльність військових місій провідних європейських держав в арміях союзників у Першій світовій війні 1914-1918 рр.: узагальнення проблематики	37
<i>Газін В.В., Олійник С.В.</i> Британські жінки-волонтери на Балканах в роки Першої світової війни	68
<i>Чирко Б.В.</i> Трагічні долі етнічних німців й менонітів України в роки Голодомору 1932–1933 рр., допомога голодуючим з боку благодійних іноземних організацій	79
<i>Котляр О.А.</i> Внесок Ради з міжнародних відносин у розбудову зовнішньополітичної стратегії США в роки Другої світової війни.....	98
<i>Лакішик Д.М.</i> Зовнішньополітичні стратегії США, держав ЄС і НАТО: визначення основних критеріїв	113
<i>Зернецька О.В.</i> Австралія в системі безпеки глобальної комунікації (початок XXI століття)	136
<i>Зелінський А.Л.</i> Політична та військова діяльність ліванської Хезболли у 2011-2022 рр. і її результати (Частина 2)	156

УКРАЇНА У СВІТІ

Ткач Д.І. Причини та етапи еміграції українців: історичний огляд176

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Пошедін О.І.</i> Історіографія глобалізації	184
<i>Круглов О.І.</i> Досвід вивчення Голокосту: власний погляд.....	199

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ212

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ214

CONTENTS

HISTORY OF THE MIDDLE AGES

Vatseba R. The Elbe Serbs in the Age of the Ottonians (Part 1)7

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Falko S.</i> The activities of Military Missions of the Leading European States in the Allied Armies during the First World War, 1914-1918: Generalization of the Problem	37
<i>Hazin V., Oliynyk S.</i> British Women-volunteers on Balkans in First World War	68
<i>Chyrko B.</i> The Tragic Fate of Ethnic Germans and Mennonites of Ukraine during the Holodomor of 1932–1933, Assistance to the Starving from Foreign Charitable Organizations	79
<i>Kotliar O.</i> The Contribution of the Council on Foreign Relations to Shaping U.S. Foreign Policy Strategy During World War II	98
<i>Lakishyk D.</i> Foreign Policy Strategies of the USA, EU and NATO: Defining the main Criteria	113
<i>Zernetska O.</i> Australia in the System of Security of Global Communication (The Beginning of the XXIst Century)	136
<i>Zelinskyi A.</i> A Political and Military Activities of the Lebanese Hezbollah in 2011-2022 and their Results (Part 2)	156

UKRAINE IN THE WORLD

<i>Tkach D.</i> Causes and Stages of Emigration among Ukrainians: a Historical Overview	176
---	-----

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Poshedin O.</i> Historiography of Globalization	184
<i>Kruhlov O.</i> The Experience of Studying the Holocaust: My Own View	199

CONTRIBUTORS212

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL214

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94(367:430.2):327(430).022
<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-1>

Вацеба Р.М.
<https://orcid.org/0000-0002-0276-8131>

ПОЛАБСЬКІ СЕРБИ У ДОБІ ЛЮДОЛЬФІНГІВ-ОТТОНІВ¹ (ЧАСТИНА 1)

У статті комплексно переосмислено історичну долю сербських спільнот межиріччя Заале та Мульде у добі Людольфінгів-Оттонів. Розглянуто їхню роль у системі міжнародних відносин першої половини X ст., визначено позицію в конфліктах Людольфінгів з угорцями, далемінцями-гломачами, гаволянами-стодоранами та Чеським князівством Пржемисловичів. На основі аналізу політичної ситуації у регіоні та запропонованої реконструкції епізодів співпраці полабських сербів з Генріхом Птахоловом спростовано поширений в історіографії стереотип про домінування у середовищі етнопотестарних утворень досліджуваного ареалу проугорської орієнтації.

Уточнено хронологію інтеграції межиріччя Заале та Мульде до Саксонського герцогства, запропоновано її періодизацію. Заперечено інтерпретацію військово-стратегічного освоєння Генріхом Птахоловом цих теренів у 921 році в контексті наративу завоювання та поневолення слов'ян, наголошено на зумовленості відповідних заходів потребою оборони Саксонії від угорських набігів, а також необхідністю протидії коаліції Стодоранської династії та чеських Пржемисловичів. Підтримано тезу Е. О. Шульце про подальше збереження внутрішньої автономії сербських князівств у 20–40-х рр. X ст. Виходячи з ідентифікації згаданих Відукіндом Корвейським *agrarii milites* зі слов'янськими витязями-ветеничами розкрито сербський контекст військової реформи Генріха I Птахолова, реконструйовано її соціальні наслідки, простежено вплив на інтеграційні процеси у довгостроковій перспективі.

Описано запровадження у межиріччі Заале та Мульде безпосереднього саксонського управління і створення церковної організації, охарактеризовано систему бургвартів, оттонівську колонізацію та становище місцевого слов'янського населення. Розкрито особливості етнічної політики Оттонів на новоприєднаних землях Білої Сербії. Услід за К. Генкстом і Г. Е. Шрате констатовано використання слов'янської мови в офіційній та приватній комунікації, визнання слов'янської правової традиції в судовій практиці, збереження первинного господарського та соціального укладу сербських громад, а також залучення політичної еліти полабських сербів до нових управлінських структур.

Ключові слова: Біла Сербія, Саксонське герцогство, доба Оттонів, слов'яни, полабські серби, гломачі, Генріх I Птахолов, Оттон I Великий, інтеграція, *agrarii milites*, система бургвартів.

¹ В основу статті покладено матеріали доповіді «Політика Генріха I Птахолова та Оттона I Великого стосовно білих сербів: спроба переосмислення», виголошеної на всеукраїнській науковій конференції «Історичні читання пам'яті професора Леонтія Войтовича» (Львів, 16–17 травня 2024 р.), а також доповнені та перероблені фрагменти доповіді «Слов'янський слід у військовій реформі Генріха I Птахолова», представленої в матеріалах міжнародної наукової конференції «Наративи та концепти середньовічної історії Центрально-Східної Європи» (Київ, 21–22 листопада 2023 р.) [1]. Проведенню досліджень та підготовці тексту сприяло отримання автором стипендії Президента України для молодих вчених у 2022–2024 рр.

Вступ: полабські серби² і наратив саксонської експансії на схід. Добу Людольфінгів-Оттонів можна вважати переломним періодом в історії слов'янських спільнот басейну Середньої Ельби, чільне місце серед яких посідали серби з межиріччя річок Заале та Мульде. Саме на X ст. припала незворотна інкорпорація їхніх земель до Саксонського герцогства, яка поклала край самобутньому розвитку тутешніх князівств і започаткувала процес соціокультурної та етнічної асиміляції слов'янського населення, що тривав до кінця XVIII ст.³. Попри це, у західноєвропейській наративній традиції, яка висвітлює історію Оттонівської доби, полабські серби згадані лише одного разу: описуючи перебіг подій 994 року, авторка Кведлінбурзьких анналів зазначила, що тоді «від саксів відокремилися усі слов'яни, за винятком сорабів»⁴. Недостатня увага до них з боку хроністів X – початку XI ст., що виразно контрастує з понад 20-ма свідченнями про «сорабів» у писемних джерелах Каролінзької доби⁵, помітно ускладнює реконструкцію їхньої історії у часи Генріха I Птахолова та його нащадків, створюючи підґрунтя для подекуди невинуватених спекуляцій. Зокрема, поширеною в історіографії практикою стало заповнення цієї прогалини перенесенням на межиріччя Заале та Мульде основних тенденцій політичного розвитку етнічно споріднених з місцевим сербським населенням далеминців-гломачів [9, s. 47, 48; 10, s. 125, 128, 132; 11, s. 81; 12, s. 283; 13, p. 145], а також мільчан та лужичан, що проживали далі на сході, за правим берегом Середньої Ельби.

Гломачі ще на початку X ст. стали об'єктом військової експедиції Генріха Птахолова, котрий очолював дружину та ополчення свого батька, тодішнього герцога Саксонії Оттона Світлого⁶. Вочевидь, конфлікт мав давнішу генезу, бо,

² У даному дослідженні термін «полабські серби» використовується у політичному сенсі, тобто лише стосовно тих білосербських спільнот, які входили до т. зв. «*regio que uocatur Surbi*» «Баварського географа» [див.: 2, с. 13]. У пропонованому слововжитку його семантичне значення не включає інші етнічно білосербські племена на кшталт далеминців-гломачів, що на початку досліджуваного періоду виступали самобутніми суб'єктами політичного процесу.

³ Зокрема, відомий за книгою «Про Північну Америку і демократію: лист з Англії» німецький просвітник Йоган Шмоль (1756–1783 рр.), котрий походив з розташованого у межах історичного Сербища Пульцігу на околицях Віттенбергу, згадував, що обидва його діди все ще розмовляли слов'янською мовою [3, с. 131].

⁴ «*Sclavi (insuper) omnes exceptis Sorabis a Saxonibus defecerunt.*» [цит. за: 4, р. 484–485]. Ідентична інформація зустрічається також у дещо пізнішій «Всесвітній хроніці» Саксонського анналіста і Магдебурзьких анналах [див.: 5, р. 298; 6, р. 158; 7, с. 116].

⁵ Відповідні фрагменти з джерел разом з перекладами див. у статті: [8, с. 19–45].

⁶ «*Is(que) a patre suo in provinciam, quam nos Teutonice Deleminci vocamus, Sclavi autem Glomaci appellant, cum magno exercitu missus, devastata eadem (multum) atque incensa, victor rediit* [І він, з великим військом відправлений своїм батьком у землю, яку ми, німці, звемо Далеминці, слов'яни ж називають Гломачі, спустошивши її великою мірою та спаливши, повернувся переможцем].» [цит. за: 14, I, § 3 (2), р. 6, 7]; «*Anno Domini DCCCCVIII. [...] Otto Saxonie dux perpendens Heinrici prudentiam adsignavit ei exercitum adversus Dalmantiam, quam Teutonice Deleminci, Slavi autem Glomaci appellant. [...] Heinricus predicta provincia vastata et incensa victor ad patrem rediit* [Року Божого 908-го ... Оттон, герцог Саксонії, оцінивши мудрість Генріха,

за словами Відукінда Корвейського, батько Генріха Птахолова раніше і сам воював з далеминцями впродовж багатьох років⁷. Не маючи змоги самостійно протистояти саксам, далеминці покликали на допомогу угорців⁸, а ті, прибувши, «завдали у Саксонії великих спустошень і захопили незліченні трофеї»⁹. Проте через понад два десятиліття, в 929 році, під час військової кампанії проти очолюваного Св. Вацлавом Чеського князівства Генріху Птахолову таки вдалося здобути політичний осередок гломачів – град Гану, який нині прийнято ідентифікувати з розташованим у долині р. Яна, між селами Штаухіц та Гоф, потужним городищем площею 3–3,5 га [3, s. 127; 17, s. 261, 263; 18; 13, p. 148-149; 19, p. 321; 20, s. 43]. Після двадцятиденної облоги Гану було спалено, а все її доросле населення – знищено¹⁰. Частина другорядних гломацьких градів на кшталт городищ у Торгау, Фіхтенберзі біля Мюльбергу та Гьорцігу – зруйновано і замінено зведеними поблизу саксонськими фортецями, в інших Генріх розмістив саксонські гарнізони [19, p. 323; 20, s. 44-45]. Коли у 933 році напередодні битви при Ріаде угорці знову запропонували гломачам долучитися до набігу на Саксонію, ті почали насміхатися з них і на знак відмови демонстративно кинули дуже товстого собаку¹¹. Відтак хроністи вже ніколи не розглядали далеминців-гломачів суб'єктом політичного процесу.

довірив йому військо проти Далеминції, яку ми, німці, Далеминцями, натомість слов'яни Гломачами називають. ... Генріх, спустошивши і спаливши згадану вище провінцію, повернувся до батька переможем.» [цит. за: 5, p. 127-128]. На історичності описаних у цих свідченнях подій нещодавно наголосив Крістіан Ганевінкель [10, s. 126].

⁷ «XVII. [...] *Pater autem videns prudentiam adolescentis et consilii magnitudinem reliquit ei exercitum et militiam adversus Dalamantiam, contra quos diu ipse militavit* [Батько ж, бачачи мудрість юнака і велич намірів, надав йому ополчення і дружину супроти далеминців, проти яких довгий час сам воював.]» [цит. за: 15, I, § 17, p. 27; див. також: 16, p. 28].

⁸ «XVII. [...] *Dalamanci vero inpetum illius ferre non valentes conduxerunt adversus eum Avars, quos modo Ungarios vocamus, gentem belli asperrimam* [Однак далеминці, не будучи спроможними витримати його тиску, привели проти нього аварів, котрих ми тепер зevamo угорцями, народ у війні найнеприємніший.]» [цит. за: 15, I, § 17, p. 27-28].

⁹ «XX. *Predictus igitur exercitus Ungariorum a Sclavis conductus, multa strage in Saxonia facta et infinita capta preda...*» [цит. за: 15, I, § 20, p. 29; див. також: 5, p. 128].

¹⁰ «...*signa vertit contra Dalamantiam, adversus quam iam olim reliquit ei pater militiam; et obsidens urbem quae dicitur Gana, vicesima tandem die cepit eam. Preda urbis militibus tradita, puberes omnes interfecti, pueri ac puellae captivitati servatae* [повернув стяги проти Далеминції, з якою колись давно батько залишив йому війну; і, взявши в облогу місто, що зветься Гана, на двадцятий день врешті-решт його захопив. Трофеї з міста дружинникам віддав, усіх дорослих знищивши, хлопців та дівчат взявши під нагляд.]» [цит. за: 15, I, § 35, p. 50; див. також: 16, p. 51]. Згодом це повідомлення майже дослівно переповів Саксонський анналіст [див.: 5, p. 142]. Більш лаконічно про захоплення Генріхом «Грани» та обкладення далеминців даниною згадав Сігіберт з Жамблу: «928. [...] *Rex Henricus Granam urbem Dalamantiae capit, et Dalamancis tributum imponit.*» [цит. за: 21, p. 347].

¹¹ «*Haec audientes Avars, nichil morati cum gravi hostilique manu festinant intrare Saxoniam. Et iter agentes per Dalamantiam ab antiquis opem petunt amicis. Illi vero scientes eos festinare ad Saxoniam*

Ймовірно, дорогою до Праги східнофранкський король у подібний спосіб підкорив і сусідніх нижан, що мешкали вище за течією р. Ельби, біля самого підніжжя Рудних гір, і, можливо, враховуючи відсутність згадок про них у наративних джерелах Каролінзької та Оттонівської доби, утворювали з гломачами єдиний територіально-політичний комплекс [22, s. 121]. За словами Яна Бранкачка, місцеве передання зберегло пам'ять про трагічну долю оборонців городища у Дрездені-Кошюці [23, s. 72].

Посеред пралісу, що розкинувся між землями гломачів і нижан, Генріх I наказав збудувати потужну фортецю Мейсен [14, I, § 16 (9), p. 22, 23; 5, p. 138]. Її стратегічно важливе розташування забезпечувало контроль над ключовою ділянкою комунікаційної артерії, що поєднувала Саксонію та Тюрингію з Богемією, дозволяючи заблокувати доступ з Чеської котловини до басейну Середньої Ельби [20, s. 44]. Крім цього, Тітмар Мерзбургський наголошував на важливому значенні Мейсену як плацдарму для походів на терени пізнішої Верхньої Лужиці¹². Шлях до розташованого тут князівства мільчан відкрився Генріху після ліквідації граду Любуша [14, I, § 16 (9), p. 22, 23; 5, p. 138], який нещодавно вдалося ідентифікувати з розташованим на правому березі Середньої Ельби городищем Шльосберг поблизу Льобсаль, що за 12 км на північ від Мейсену [24, s. 40-48; 3, s. 128-129]. Під час облоги оборонці Любуші спершу були змушені відступити до дитинця, а відтак капітулювали¹³. В результаті мільчани, котрі, за словами Тітмара, вже раніше визнавали над собою владу Генріха Птахолова, були перетворені на його данників.

Надалі військові заходи саксонців на цьому напрямку переважно фокусувались на землях пізнішої Нижньої Лужиці. Підкорення тутешніх слов'ян започаткував ще Генріх I Птахолов влітку-восени 932 р.¹⁴. Після смерті

Saxonesque ad pugnandum cum eis paratos, pinguissimum pro munere eis proiciunt canem. Et cum non esset iniuriam vindicandi locus ad aliam pugnam festinantibus, cum ridiculosa satis vociferatione longius prosequuntur amicos [Почувши це, авари, анітрохи не зволікаючи, з сильним та войовничим угрупованням поспішили вторгнутися до Саксонії. І, просуваючись походом через Далеминцію, попросили допомоги від давніх друзів. Ті, однак, знаючи, що вони поспішають до Саксонії, а саксонці до боротьби з ними готові, замість дарунка кинули їм найтовстішого собаку. І, не будучи покарані за образу на місці, зі сповненими насмішок вигуками довго супроводжували друзів, що поспішали на іншу битву].» [цит. за: 15, I, § 38, p. 56; див. також: 16, p. 55; 5, p. 147; 12, s. 299].

¹² «*Ex ea Milzenos su(a)e subactos dicioni censum persolvere coegit* [Звідти мільчан, що підпорядковувалися його владі, змусив сплачувати данину].» [цит. за: 14, I, § 16 (9), p. 22, 23; див. також: 5, p. 138].

¹³ «*Urbem quoque Lubuziam, de qua in posterum lacius disputaturus sum, diu possidens, urbanos in municipiunculam infra eandem positam fugere et se dedicios fieri compulit. Ex ea die, qua hec tunc incendio iuste periit, usque ad nostra tempora habitatore caruit* [Також містом Любушею, про яке пізніше розповім ширше, колись давно заволодівши, до меншого укріплення, розміщеного під ним, змусив містян втікати і здатися йому].» [цит. за: 14, I, § 16 (9), p. 22, 23; див. також: 25, p. 80].

¹⁴ «*932. Heinricus rex fuit in Lo(n)sicin* [Король Генріх побував у лужичан].» [цит. за: 26, p. 20; 27, p. 35; див. також: 7, s. 55; 10, s. 205; 20, s. 47].

східнофранкського короля та сходження на трон його сина Оттона I Великого у 936 р. [16, I, § 41, р. 59, II, § 1, р. 61; 28, р. 241; 25, I, § 19, р. 81, II, § 1, р. 89] ініціатива в експансії на схід перейшла до очільників саксонської прикордонної еліти [9, s. 57]. У 963 р. маркграф Саксонської Східної марки Геро I Залізний під час винятково кровопролитних боїв, які коштували йому життя племінника і тяжкого поранення, зумів остаточно підкорити лужичан¹⁵ разом з сусідніми сельполями¹⁶ з-над Середнього Одеру і запровадити на їхніх землях безпосереднє імперське управління [30, s. 26]. На теренах Нижньої Лужиці з'явилися осередки саксонської влади [20, s. 75] на кшталт згаданої Тітмаром Яріни¹⁷, а місцеве слов'янське населення було обкладено тяжкою даниною та повинностями, що, ймовірно, включали й обов'язок спорудження та утримання оттонівських бургів [16, р. 141].

Мільчани залишались «вкоріненими у своїй свободі» до кінця X ст. [23, s. 77; 31, s. 68], коли їх вперше «зв'язав ярмом рабства» Мейсенський маркграф Еккегардт¹⁸. Відтак, ненадовго звільнившись від німецького панування після його вбивства (30 квітня 1002 р.) [5, р. 283] та початку польсько-німецької війни [5, р. 284; див. також: 31, s. 69 і наст.], у лютому 1004 р. [7, s. 224] мешканці Верхньої Лужиці були повторно підкорені «римським королем» Генріхом II, який влаштував у їхньому краї криваву різанину¹⁹ і, за словами Саксонського анналіста, лише через екстремальний снігопад не винищив усе тутешнє населення²⁰. Пізніше, в часи Вільгельма Богуславського, серед

¹⁵ «LXVII. Eo quoque tempore Gero preses Sclavos qui dicuntur Lusiki potentissime vicit et ad ultimam servitutem coegit, non sine sui tamen gravi vulnere nepotisque optimi viri casu, caeterorum quoque quam plurimorum nobilium virorum [Тим часом провідник Геро повністю переміг і примусив до крайнього рабства слов'ян, що зветься лужики, однак не без свого важкого поранення і загибелі племінника, найкращого мужа, а також інших, серед яких багатьох знатних мужів.]» [цит. за: 15, III, § 67, р. 141-142; див. також: 16, р. 141]; «Apud nos quoque Sclavi, qui dicuntur Lusizani, subduntur [Поблизу нас також слов'яни, що зветься лужичанами, є підкорені.]» [цит. за: 29, р. 173; див. також: 28, р. 264].

¹⁶ «Gero Orientalium (Saxonum) marchio Lusizi et Selpuli, Miseenem quoque cum sibi subiectis imperiali subdidit dicioni [Геро, маркграф східних (саксів), лужичан та сельпулів, а також Мешка з його підданими привів під владу імператора.]» [цит. за: 14, II, § 14 (9), р. 54, 55; див. також: 25, р. 102; 5, р. 199].

¹⁷ «Inde ad Luzici pagum, in cuius fronte urbs quaedam Iarina stat, a Gerone dicta marchione, qui magnus fuit et sic nuncupabatur.» [цит. за: 14, VI, § 57 (38), р. 344].

¹⁸ «Milzien(t)os a libertate inolita servitutis iugo constrinxit.» [цит. за: 14, V, § 7, р. 228, 229; див. також: 25, р. 210].

¹⁹ «MIII. Heinricus rex Sclavos Milcienos hyemali tempore invasit et cruenta caede devastans sibi subiugavit [1003. Взимку король Генріх напав на слов'ян-мільчан і, спустошивши їх кривавою різаниною, собі підпорядкував.]» [цит. за: 4, р. 520; див. також: 23, s. 77].

²⁰ «Anno dominice incarnationis millesimo III. [...] Rex [...], indicens his proxima hieme transacta expeditionem in Milzaniam. [...] Anno dominice incarnationis millesimo III. [...] Bolizlaus interea suo furore et Heinrici marchionis instinctu magnam vim Bauuariis omnibusque finitimis intulit. Ob quam causam rex indicta prius expeditione Milzine fines hostiliter invasit et, nisi superflua nivis effusio celeriter resoluta eum impediret, omnis hec regio vastata habitatore caruisset. Inde tristis

нащадків мільчан побутувало передання про сімох слов'янських королів, котрі перед обличчям німецької загрози зібралися на раду поблизу Будишина, вирішили прийняти бій, однак усі загинули і були поховані під одним великим каменем у своїх золотих коронах [32, s. 34-35].

Реконструкція останніх десятиліть політичної історії полабських сербів в історіографії. Дискусія. На тлі змальованого вище наративу невпинної саксонської експансії на схід [10, s. 149, 150] нетипову для полабських слов'ян покірність сербів з межиріччя Заале й Мульде у другій половині X ст. найчастіше пояснювали їхнім ранішим завоюванням і перебуванням у стані цілковитого пригноблення [33, s. 27; 12, s. 285; 34, s. 233, 245; 9, s. 58]. Загальноприйнята в історіографії хронологія опанування Генріхом Птахоловом заселеного ними ареалу ґрунтується на наступному міркуванні: позаяк на початку 929 р. у фокусі політики східнофранкського короля перебували вже далеминці-гломачі, то розташовані на заході від них князівства полабських сербів мали бути підкорені ще до того [33, s. 27; 35, s. 411; 36, s. 262, 263, 265; 37, s. 357, 402; 34, s. 228], найбільш ймовірно – у 921-му році [7, s. 32; 23, s. 72; 11, s. 82], під яким у продовженні «Хроніки» Регіно Прюмського Адальберт Магдебурзький згадав про політичну активність Генріха Птахолова на слов'янському напрямку²¹. Запропонована В. Богуславським реконструкція етнополітичної ситуації у межиріччі Заале та Мульде впродовж наступних років передбачала масове позбавлення слов'ян особистої свободи, депортацію тисяч людей на захід від р. Заале та наплив німецьких колоністів на новоприєднані землі [32, s. 38-39]. За словами Гертруди Еви Шраге, в історіографії також довгий час побутувало уявлення, що під час завоювання більшість сербської знаті була вбита чи принаймні позбавлена своєї політичної функції [38, s. 1]²².

Однак, описуючи політичну географію Центральної Європи за часів правління Святого Вацлава (921–935) [40, s. 103], арабський автор аль-Масуді

reversus [Року Божого воплощення 1003-го ... Король ..., оголосивши їм, що найближчої зими буде здійснений похід у Мільчанію ... Року Божого воплощення 1004-го ... Тим часом Болеслав, у своїй люті й маркграфом Генріхом інспірований, завдав великого насилля баварам і всім сусіднім. Через цю причину король, попередньо оголосивши похід, вороже вторгся у сторони мільчанські і, якби лише раптовий надмірний снігопад його не затримав, то весь цей край був би спустошений і позбавлений мешканців. Відтак, повернувшись звідти сумним] ...» [цит. за: 5, p. 295, 298].

²¹ «*Interim Henricus rex stabiliendae paci et reprimendae Sclavorum sevitiiae fortiter insistit* [Тим часом король Генріх наполегливо взявся за зміцнення миру і приборкання слов'янської дикості.]» [цит. за: 29, p. 156; див. також: 28, p. 236]. У пізнішій на два століття «Всесвітній хроніці» Саксонського анналіста ці події віднесено до 922-го року: «*Anno Domini DCCCCXXII. Rex Henricus stabiliende paci ac reprimendis Slavorum motibus acerrime insistebat* [Року Божого 922-го король Генріх з усіх сил стояв на зміцненні миру і приборканні слов'янських заворушень.]» [цит. за: 5, p. 137].

²² На початку XXI ст. таку думку висловлювали Гергард Білліг [див.: 39, s. 227, 228, 231] та Себастьян Россіньоль [34, s. 232-233].

все ще згадав у «Золотих луках» про полабських сербів [40, s. 107-109] як народ, що наводить страх на своїх сусідів²³, а відтак описав обряд поховання їхніх князів²⁴, засвідчивши тим самим збереження у сербів відповідної верстви та її соціального статусу. Існування в наступні десятиліття слов'янських політичних інституцій у межиріччі Заале та Мульде принаймні на локальному рівні знаходить підтвердження у розповіді про пана Кухавіча [42, s. 197], який допоміг Оттону I повернути дороговартісні обладунки його покійного зятя – герцога Лотарингії Конрада Рудого, що загинув у битві на р. Лех²⁵ (955 р.) [15, III, § 47, р. 128; 16, р. 128]. На думку Леха Тишкевича, Кухавіч був представником сербських *primores* [22, s. 129]²⁶. Як впливає зі слів Тітмара Мерзебурзького, йому належала влада над Звенкау в землі хутичів, а імператор визнавав ці повноваження, адже, довідавшись, що тамтешні слов'яни переховують Конрадові лати, діяв саме за посередництва сербського вельможі. Цікаво також, що р. Лех, де загинув герцог Конрад, знаходиться на кордоні Швабії та Баварії, за сотні кілометрів від Звенкау. Тож звинувачені у вбивстві Конрада чи посмертному викраденні його обладунків слов'яни у 955 р. мали й самі бути учасниками вирішальної битви з угорцями [39, s. 229]. З огляду на дуже приязні особисті стосунки Кухавіча з Оттоном I, можна не сумніватися, що його піддані, як, ймовірно, й інші сербські воїни з Полаб'я, воювали саме на боці німців [43, s. 20; 42, s. 196, 197; 39, s. 229], тим більше що

²³ «Тоді є народ, що зветься сурбін (сербі), народ, якого в слов'ян бояться з причин, перелік яких був би занадто довгим, і через особливості, роз'яснення яких було б занадто великим, а також тому, що вони позбавлені всякої релігії, яку б вони над собою визнавали.» [перекл. за: 41, s. 102].

²⁴ «Згадані вище серби спалюють себе, коли помирає їхній король або вождь, а також його коней. Вони дотримуються звичаїв, подібних на індійські.» [перекл. за: 41, s. 102].

²⁵ «38. (24.) *Equidem, quia de Conrado duce, qui gener cesaris iuxta Lech fluvium occisus est, pauca dixi, non incongruum esse reor, quedam tunc a me indiscussa aperire. Post longum tempus imperator ad Merseburg veniens, a quodam proditore comperit exuvias eiusdem a Sclavis in Zuencua sub Cuchavico seniore sibi multum dilecto haberi; et cum auxilio illius hos in singulari prelio devictos suspendi precepit predaeque maximam partem restituit. Sed hoc ignoro, utrum hanc eiusdem interemptores sumpserint, an sic casu accidente, necis eius inculpabiles, invenerint* [Оскільки я коротко говорив про герцога Конрада, котрий є вбитий біля річки Лех зять імператора, вважаю не зайвим розкрити певні речі, що були тоді мною нерозглянуті. По довгому часі прибувши до Мерзебургу, імператор довідався від якогось зрадника, що його обладунки зберігаються слов'янами у Звенкові, що – під вельми любим йому паном (старійшиною) Кухавічом; і, коли з його допомогою ці в одиночному поєдинку були переможені, наказав повісити і більшу частину здобичі повернув. Але не знаю того, чи це його вбивці схоплені, чи таким чином, що невинні у його вбивстві були б випадково знайшли];» [цит. за: 14, II, § 38 (24), р. 86; див. також: 25, р. 120; 5, р. 188; 39, s. 229].

²⁶ Приналежність Кухавіча до верстви сербських *primores* вважав можливою і Вальтер Шлезінгер [43, s. 20]. Пізніше на династичному характері влади Кухавіча наголошувала Гертруда Ева Шраге, зазначаючи, що у слововжитку Тітмара Мерзебурзького термін *senior* був зарезервований для дуже вузького кола осіб, що посідали незалежне політичне становище, на кшталт тестя Генріха Птахолова, Ервіна, чи тестя Болеслава Хороброго, Добромира [42, s. 197].

прерогатива пошуку трофеїв на полі бою зазвичай належить переможцям. Таким чином, тези про «загальне роззброєння полабських сербів» [32, s. 38] у першій половині X ст. та винищення їхньої знаті виглядають позбавленими історичного підґрунтя²⁷.

Крім того, Едуард Отто Шульце слушно звернув увагу на цілковиту відсутність актових джерел, що засвідчували б церковні фундації, збір десятини чи будь-які форми німецького світського землеволодіння на більшій частині²⁸ Ельбо-Заальського межиріччя принаймні до середини X ст. [9, s. 58; див. також: 42, s. 201-203]. Відносно пізній час утворення тут церковної організації, що припадає лише на другу половину 950-х – 960-ті рр. [9, s. 59; 44, с. 181], виразно контрастує з політикою Оттона I на землях сусідніх велетів, де вже у 940-х рр. з'явилися єпархії з осередками у Гавельберзі (946 р.) [45] та Бранденбурзі (948 р.) [46]. Ця картина добре узгоджується зі свідченням Константина Багрянородного, котрий у 950 році чи невдовзі опісля [47, р. 100], працюючи над 32 розділом трактату «Про управління імперією» і, ймовірно, спираючись на інформацію від добре обізнаного з актуальною етнополітичною ситуацією в басейні Середньої Ельби майнцького купця Люїтфреда [48, s. 142-143; див. також: 49, s. 206; 50; 51, s. 1091], описав білих сербів як досі існуючий етнічний масив, що лише межує зі Східно-Франкським королівством та залишається неохрещеним²⁹. Звісно, за таких умов стосовно першої половини X ст. складно погодитися і з твердженням про масовий вплив на ці терени німецьких колоністів.

У світлі цих фактів наведена вище модель історії полабських сербів першої третини X ст. потребує докорінного перегляду. По суті, її основу складають два засновки: 1) уявлення про апріорі ворожі стосунки між герцогами Саксонії та полабськими сербами і 2) переконання, що межиріччя Заале та Мульде було повноцінно інкорпороване до володінь Людольфінгів-Оттонів вже за часів Генріха I Птахолова [див., зокрема: 19, р. 308, 311, 336; 20, s. 52; 55, s. 210]. З останнім на початку минулого століття полемізував Е. Шульце, котрий вважав, що у 920-х рр. політика східнофранкського короля стосовно тутешніх сербських князівств не виходила за межі нав'язування їм типової для

²⁷ На збереженні підданими Кухавіча особистої свободи принаймні до 974 р. наголошував Л. Тишкевич [22, s. 129].

²⁸ Винятком є лише терени розташованого на крайньому північному заході цього ареалу округу Сіромунти, проте і там перші свідчення присутності саксонської адміністрації походять щойно з 945-го року [9, s. 61].

²⁹ «Ἰστὲον, ὅτι οἱ Σέρβλοι ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Σέρβλων, τῶν καὶ ἀσπρῶν ἐπονομαζομένων, καταγονται, τῶν τῆς Τουρκίας ἐκεῖθεν κατοικούντων εἰς τὸν παρ' αὐτοῖς Βοῖκα (Βόικι) τόπον ἐπονομαζομενον, ἐν οἷς πλησιάζει καὶ ἡ Φραγγία, ὁμοίως καὶ ἡ μεγάλη Χρῶβατια, ἡ ἀβαπτιστος, ἡ καὶ ἀσπρη προσαγορευομενη [Слід знати, що серби походять від неохрещених сербів, що зветься також білими, що живуть за Туркією, у місці, яке вони самі називають Боїки, де їм сусідить і Франгія, подібно і велика Хорватія, неохрещена, що зветься також білою]...» [цит. за: 52, § 32, р. 152-153; 53, р. 28; 54, с. 140-141].

Каролінзьких часів нетривкої трибутарної залежності, від якої слов'яни, можливо, й зовсім позбулися вже в наступному десятилітті [9, s. 56, 59]³⁰. Однак сама по собі ця теза не може пояснити археологічно підтвердженого функціонування мережі бургів з гарнізонами Генріхових воїнів у стратегічних локаціях зазначеного ареалу [56, s. 65; 19, p. 323; 20, s. 44-46], як і багаторазового використання саксонцями його логістичних можливостей у боротьбі з гломачами [35, s. 411], а відтак – чехами, мільчанами і лужичанами [19, p. 324-325, 334-335], що власне й дозволило Девіду Бахраху говорити про пересунення Генріхом Птахоловом кордону Саксонського герцогства з р. Заале спершу до р. Мульде, а пізніше – на Середню Ельбу [19, p. 308, 311, 336]. Прикметно також, що «сороби» відсутні у переліку переможених Генріхом Птахоловом народів-данників, який наводять Відукінд Корвейський та Тітмар Мерзебурзький [15, I, § 36, p. 51; 16, p. 50; 14, I, § 10, p. 14, 15; див. також: 5, p. 143]³¹. Тому, на нашу думку, перспектива подальшого наукового пошуку полягає радше у переосмисленні першого засновку.

Сербські князівства на сході від Заале у Людольфінзькій політиці першої чверті X ст. Реконструкція політики перших Людольфінгів-Оттонів у басейні Середньої Ельби вимагає уваги до ширшого історичного контексту. У Центральній Європі початок X ст. ознаменувався руйнівними набігами угорців [60, s. 42; 19, p. 309; 61, s. 248; 62, s. 72-73; див. також: 15, I, § 19, p. 29; 16, p. 30]. Особливо гостро ця проблема відчувалася у безпосередньо очолюваній Людольфінгами Саксонській та Тюринзькій землі, яку, за вкладеним в уста угорців спостереженням Ліутпранда Кремонського, було «легко спустошити, бо вона ані горами не підперта, ані найміцнішими укріпленнями не захищена»³². З Адальбертового продовження хроніки Регіно Прюмського, а також інших писемних джерел відомо, що рідне герцогство Генріха Птахолова у першій чверті X ст. зазнало щонайменше шести угорських вторгнень: у 906, 908, 912, 915, 919-му [64, p. 4; 63, II, § 24, p. 49] та 924-му рр.

³⁰ Пізніше цю тезу повторили ще кілька німецьких дослідників [бібліографію див.: 20, s. 37].

³¹ Підкорення «сорабів» Генріхом Птахоловом згадується лише у «Діяннях архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського: «...*Heinricus rex [...] Itemque Behemos et Sorabos ab aliis regibus domitos et ceteros Sclavorum populos uno grandi prelio ita percussit, ut residui, qui fere pauci remanserant, et regi tributum et Deo christianitatem ultro promitterent* [король Генріх... Також і богемів та сорабів, вже підкорених іншими королями, та інші слов'янські народи в одній великій битві так розбив, що вцілілі, котрих залишилося зовсім небагато, і королю данину і, що більше, Богові – християнство пообіцяли.]» [цит. за: 57, I, § 56, p. 56]. Однак це джерело походить щойно з другої половини XI ст., коли політичні розбіжності між полабськими сербами і далемінцями-гломачами вже залишилися у далекому минулому. Тому, говорячи про «сорабів», Адам Бременський цілком міг мати на увазі гломачів, тим більше, що саме їхні колишні землі окреслив хоронімом *Zribia* (Сербія) молодший сучасник хроніста, Козьма Празький [див.: 58, II, § 39, p. 141; 59, s. 23].

³² «*Sed et Saxonum ac Turingionum terra facile depopulatur, quae nec montibus adiuta nec firmissimis oppidis est munita.*» [цит. за: 63, II, § 24, p. 49].

[29, p. 154-155, 157; 28, p. 232-234, 237; 65, p. 53; 27, p. 34; 5, p. 126, 128, 130, 132, 139-140]. Номади, схоже, поводитися у Саксонії з віддавна небаченою в цих краях жорстокістю, яка на століття закарбувалася в пам'яті місцевого населення. Так, ще в середині XII ст. Саксонський анналіст з жалем згадував, як у результаті одного з таких нападів багато людей загинуло, а «незліченні маси знатних та інших вільних і невільних жінок, нагих, зі зв'язаними між собою волоссям, наче мотузками, головами і проколотими грудьми, разом з немовлятами [угорці] забрали з собою бранцями» [5, p. 126].

При цьому завдані кочівниками спустошення підривали самі основи Людольфінзької могутності, адже рід Генріха I походив якраз з Остфалії [66, s. 150; 11, s. 49], і саме тут, на землях східних саксів, а відтак і на сході Тюрингії [67, s. 176-177; 9, s. 47], знаходилися його основні маєтності [42, s. 199-200, 222; 11, s. 49-50, 51-52], економічне благополуччя та демографічний потенціал яких мав визначальний вплив на місце династії у політичній ієрархії Східно-Франкського королівства. Останнє на початку X ст. переживало період внутрішньої нестабільності. Після смерті Оттона Світлого у 912 р. король Конрад I спершу не хотів передавати його володіння Генріху Птахолову [60, s. 24-26], і той, навіть будучи єдиним живим сином покійного герцога Саксонії, зумів отримати спадщину тільки завдяки підтримці самих саксів та тюрингів, котрі були готові зі зброєю в руках захищати його права [15, I, § 21, p. 30; 16, p. 31-32]. У травні 919 р. Генріх I став володарем Східно-Франкського королівства [15, I, § 26, p. 39; 16, p. 39; 11, s. 63; 20, s. 31], проте бавари разом зі східними франками проголосили королем «*in regno Teutonicorum*» тамтешнього герцога Арнульфа [60, s. 29, 37; 11, s. 63, 65-66], котрий відтак ще два роки відмовлявся визнавати результати тріумфального для свого саксонського візаві з'їзду у Фріцларі [68, p. 137-140; 20, s. 33]. Тому, в разі подальшого плундрування угорцями Людольфінзького домену, що неминуче призвело б до помітного ослаблення його військового потенціалу, політичне майбутнє Генріхових нащадків не лише як верховних володарів німецьких земель, але навіть як його спадкоємців у рідному герцогстві залишалось непевним.

Необхідний для Саксонії та Тюрингії захист від угорських набігів могли забезпечити Рудні гори, але, з огляду на розташування на протилежному кінці Ельбо-Заальського межиріччя, їхнє використання у якості природного бар'єра вимагало тісної співпраці з місцевим слов'янським населенням чи військової експансії на його землі з подальшим створенням там саксонської оборонної інфраструктури [20, s. 39-41; 13, p. 144-145, 148, 154-155; 69, s. 109]. На відміну від Меровінгів та Каролінгів, Людольфінги мали можливість реалізувати обидва сценарії. За словами Еріка Дж. Голдберга, у Каролінзькій добі саме віддаленість основної ресурсної бази правлячої династії, що знаходилася далеко на заході, по інший бік Рейну, була однією з причин, чому франкські володарі не були зацікавлені у поширенні своєї безпосередньої влади на терени

Центрально-Східної Європи, а прагнули керувати тут за посередництвом лояльних слов'янських князів, готових сплачувати їм щорічну данину [70, р. 119]. Відповідно, перетікання політичного осередку Східно-Франкського королівства на прилеглі до слов'янського Полаб'я землі Остфалії та Тюрингії після 919 р. суттєво змінювало вихідні умови і принаймні теоретично дозволяло встановити та ефективно утримувати пряме східнофранкське чи то пак саксонське управління в ареалі між Заале, Ельбою та Одером.

Причинно-наслідковий зв'язок між угорськими набігами на Саксонію та Тюрингію і політикою Генріха Птахолова у басейні Середньої Ельби стає більш очевидним, коли зважити на можливість датування його першого походу на далеминців-гломачів 908 роком. Через те, що під час цієї експедиції гломачі запросили на допомогу угорців, хронологія має тут суттєве значення: віднесення описаних Відукіндом подій до 906-го року [7, s. 19; 11, s. 81; 37, s. 401; 10, s. 122] робило їх причиною першого відомого нападу угорців на Саксонію, що, в свою чергу, дозволяло розглядати угорські війни Людольфінгів як своєрідне продовження конфлікту з полабськими слов'янами [10, s. 222]. При цьому в аналізованих воєнних діях Генріха проти гломачів дослідники [13, р. 146; 9, s. 47; 11, s. 81] переважно вбачають запізнілу реакцію Оттона Світлого на засвідчене в Анналах Ламберта Герсфельдського, Великих Альтайхських та Гільдесгаймських анналах вторгнення слов'ян до Саксонії у 902 році³³. Однак чотирирічний інтервал між цими подіями породжує певні сумніви. Свідчення анналів не дозволяють точніше ідентифікувати слов'янських агресорів, тож мова могла йти не про гломачів з полабськими сербами. У цьому контексті прикметно, що, описуючи знищення угорцями та чехами Бременської єпархії, а данцями – Гамбурзької, яке відбулося у другому–третьому десятилітті X ст., Адам Бременський згадує «слов'ян» саме поряд з останніми, а не угорцями і чехами [57, I, § 55, р. 55; див. також: 61, s. 249], що вказує на участь у цій акції ободритів [73, s. 80]. З іншого боку, оперативне прибуття угорців на поміч гломачам, яке нагадує аварську допомогу хорутанам проти баварського герцога Тассіло I у 595 р. [74, IV, § 10, р. 120; див. також: 75, s. 513, 537; 76, р. 101], свідчить про наявність між ними ранішого контакту. З огляду на це, більш слушною виглядає думка Павла Шафарика та Бернарда Бахраха, котрі услід за Саксонським анналістом [5, р. 127] пов'язали аналізований фрагмент оповіді Відукінда з другим угорським набігом на Саксонію, що відбувся у 908-му році [77, s. 673; 16, р. 30-31; див. також: 78, s. 99].

У такому разі проглядається наступна логіка подій: проникнувши крізь землі підупалої Великоморавської держави, угорці в 906 р. напали на Саксонію. Їхній шлях до герцогства Оттона Світлого пролягав долиною Середньої Ельби, де

³³ «*Sclavi vastaverunt Saxoniam* [Слов'яни спустошували Саксонію].» [цит. за: 71, р. 32; 72, р. 7; 26, р. 19].

номади уклали військово-політичний союз з гломачами, гарантуючи їм свою протекцію на випадок майбутніх ворожих дій з боку саксонців. Усвідомивши нову небезпеку, яка нависла над його володіннями, Оттон Світлий спершу покладав надію на баварського герцога Лютпольда, котрий вже наступного року виступив у похід на угорців, прагнучи змінити баланс сил у Середньому Подунав'ї на користь своїх моравських союзників і водночас повернути собі втрачені у 900 р. землі в Паннонії [79, s. 81; 80, p. 257]. В разі хоча б часткового успіху цієї кампанії угорська загроза для Саксонії перестала б існувати, адже відроджена Велика Моравія знову відгородила б північну частину Центральної Європи від вкотре номадизованої Карпатської котловини. Однак 4 липня 907 р. у масштабній битві під Пресбургом (Братиславою) бавари та моравяни зазнали нищівної поразки³⁴. Не маючи більше можливості впливати на перебіг подій у Середньому Подунав'ї, східнофранкські герцоги зосередились на обороні власних земель. Щоб ускладнити угорцям повторні вторгнення до Саксонії, слід було принаймні позбавити їх військової та логістичної підтримки на землях гломачів, які, з огляду на особливості географічного розташування, слугували своєрідним коридором для будь-яких прибульців з Богемії та Подунав'я [13, p. 144-145, 148, 154]. На тлі недружніх стосунків, що склалися в Оттона Світлого з тутешніми слов'янами [15, I, § 17, p. 27; 16, p. 28]³⁵, досягти цього можна було лише військовим шляхом, нав'язавши гломачам саксонське верховенство та взявши від них заручників, що старий герцог, вочевидь, і доручив здійснити своєму сину. Однак угорці також розуміли стратегічне значення землі гломачів і на цьому етапі зуміли перешкодити реалізації його планів.

Оскільки угорські набіги не були наслідком Людольфінзького «натиску на схід», полабські серби у цій ситуації не обов'язково мали підтримувати ворогів своїх саксонських сусідів. При цьому спроби екстраполювати політичну орієнтацію далеминців-гломачів на сербські князівства межиріччя Заале та Мульде [9, s. 47, 48; 11, s. 81; 12, s. 283; 13, p. 145; 10, s. 125, 128, 132, 193] виглядають недоречними, адже, наприклад, стосовно IX ст. писемні джерела фіксують щонайменше кілька випадків, коли тутешні «сороби» виступали на боці франків, у той час як далеминці більше тяжіли до Каролінзьких супротивників: чехів та моравян. Іноді протилежна зовнішньополітична орієнтація навіть призводила до військових зіткнень між самими слов'янськими утвореннями басейну Середньої Ельби [8, с. 25, 36-37]. Підтримка полабськими сербами Каролінзьких військових кампаній у 791, 805, 846, 849, та 857 рр. [8, с. 21-23, 25, 35-37, 48], а особливо засвідчена в анналах участь їхнього військового контингенту в походах Карла Великого на велетів (789 р.) [81, p. 84; 82, p. 77; 83, p. 11] і Людовіка Німецького на далеминців та чехів

³⁴ Добірку та аналіз джерельних свідчень про ці події див. у праці: [80, p. 257-260, особливо прим. 15; див. також: 29, p. 154; 28, p. 232; 11, s. 40; 19, p. 309].

³⁵ Цит. з перекл. див. у прим. 7.

(856 р.) [83, р. 47], радше дозволяє припустити, що подібно й у 908-му та 929-му рр. слов'янські воїни з межиріччя Заале та Мульде допомагали Генріху Птахолову завойовувати далемінців-гломачів.

Єдиним свідченням ворожнечі між саксонцями і слов'янами на заході від р. Мульде у перших десятиліттях Х ст. є згадка Відукінда Корвейського про загін колишніх розбійників на чолі з Асіком, котрих Генріх Птахолов наділив землями та оселив у Мерзебурзі, заборонивши турбувати «співвітчизників», але санкціонувавши їхні майбутні злочини проти «варварів» [15, II, § 3, р. 69; 16, р. 65-66]. Хоча ця розповідь справді дозволяє судити про інтенції, які на певному етапі визначали політику Генріха Птахолова щодо сербських хутичів з-над нижньої течії Білого Ельстеру, чії землі безпосередньо примикали до околиць Мерзебургу [84, s. 34-35; 9, s. 62], змальована у ній картина не може бути механічно поширена на усе сербське населення межиріччя Заале та Мульде, оскільки відомо, що регіон від попереднього століття був політично фрагментований [85, с. 85, 92; 43, s. 13; 12, s. 277-278] і тому міг характеризуватися внутрішніми конфліктами та протиріччями. Територіальні поділи, що існували тут на початку доби Людольфінгів-Оттонів, можна з високою вірогідністю відтворити на основі актових джерел другої половини Х та пізніших століть. У північній частині аналізованого ареалу головними етнопотестарними утвореннями були нижичі (*Nisizi, Nizizi, Nisizi, Nikiki, Nitaze*) з-над Середньої Ельби і сусли (*Sysyle, Siusli, Siusuli, Siusili*) з-над Середньої Мульде, а також нелетичі (*Neletici*) з околиць м. Галле, сусідні з ними нудичі (*Nudzici, Nudhici*) з-над Нижньої Заале і житичі (*Zitici, Zitice*) з коледичами (*Colodici, Coledizi, Choledici, Cholodiki*), що проживали в області Сіромунт (*Serimunt, Sermunt, Sirimunti, Sermunti, Sirmunti*): між р. Фюне, Нижньою Заале, Ельбою і Нижньою Мульде. На півдні від хутичів (*Chutizi, Chuntici, Chutici*) джерела фіксують ще принаймні дев'ять дрібніших територіальних утворень: вету (*Vedu, Weta, Weitao, Weyta*), струпеничів (*Strupenice*) та орлу (*Orla, Horla*) в правобережному басейні Верхньої Заале, тухуринів (*Tuchurini, Ducharin, Tucherin, Tuthorin*), понзову (*Puonzowa, Ponzowa*), геру (*Gera, Geraha*) та добну (*Dobna*) в долині верхньої та середньої течії Білого Ельстеру, пліснів (*Plisni, Plisna, Plisina*) над р. Плейсе і звіків (*Zwicowe, Zwickowe, Zwickau, Zwickaw*) над Цвікау Мульде³⁶.

Просаксонську орієнтацію суслів, котрі панували над долиною р. Мульде, почасти підтверджує викладений Тітмаром епізод з порятунком Генріха Птахолова у фортеці Бічня, яку в історіографії прийнято ідентифікувати з сучасним Пюхау (Пуховом) на р. Мульде [14, р. 22; 78, s. 99; 9, s. 48; 61, s. 250; 19, р. 311]. За словами хроніста, зазнавши нищівної поразки від угорців на полі бою, полководець був змушений шукати прихистку в розташованому неподалік

³⁶ Більш докладно про етнотериторіальні поділи межиріччя Заале та Мульде і локалізацію конкретних утворень див.: [86, с. 619-621; 84, с. 33-35; 22, s. 123; 77, s. 719-722; 87, s. 69-71].

укріпленні, а відтак, пересидівши там небезпеку, щедро винагородив його мешканців дарунками та особливими правами, які ще довго вирізняли їх з-поміж решти населення цього краю [14, I, § 15, р. 20-23]. Дослідники переважно гадали, що Генріх отримав допомогу від саксонців, котрі захищали зведений ним бург [9, s. 48, 56; 20, s. 41]. Однак, з огляду на розташування Пюхау на землях сербських суслів [9, s. 62], існування у цьому місці саксонської твердині до 921-го року є малоімовірним, а датування описаних Тітмаром подій 924 / 926-м чи 933-м роком суперечить свідченням інших писемних джерел. Зокрема, з «Діянь саксів» відомо, що навесні 933 р. угорці зустрілися зі спротивом тільки після того, як, раптово перейшовши Тюринзький кордон, діставшись р. Заале і розділившись на дві колони, вторглися безпосередньо до Тюрингії та Саксонії [15, I, § 38, р. 56-57; 20, s. 50]. Відповідно, основний театр воєнних дій, включно з місцем переможної для Генріха битви під Ріаде, у цьому році мав знаходитися понад 60 км на захід від р. Мульде, поблизу Заале та за її лівим берегом [16, р. 56; див. також: 88, s. 38]. Цей висновок узгоджується з фрагментом у Ліутпрандовому «Антаподосісі», де згадано, що угорці були вже під Мерзебургом, коли Генріх Птахолов виступив з військом їм назустріч [63, II, § 28, р. 51]. Що стосується попереднього угорського набігу, то, за інформацією Відукінда, Генріх перебував тоді відносно глибоко у Саксонії, обороняючи фортецю Верла, і вважав свої військові формування неготовими до відкритої битви з кочівниками [15, I, § 32, р. 45; 16, р. 45]. Навіть якщо це свідчення монаха з Корвею стосувалося подій 926-го року [10, s. 160], що, втім, – менш правдоподібно³⁷, можливість віднесення Пуховського епізоду до 924-го року однаково заперечуватимуть аргументи Е. О. Шульце, котрий, співставивши свідчення Ліутпранда Кремонського [63, II, § 25, р. 49] з анналами Флодоарда Реймського [90, р. 374], довів, що Генріх Птахолов був тоді хворий, а угорці, повертаючись з Італії через Франконію, атакували Саксонію з протилежного боку [9, s. 48].

З точки зору перебігу воєнних дій, німецький історик бачив певну логіку в датуванні битви під Пуховом 908-м роком і лише через сумніви у готовності слов'ян прихистити Генріха Птахолова зрештою відмовився від цієї думки [9, s. 48]. При цьому в останньому міркуванні Шульце спирався на нічим не обґрунтовані засновки, що слов'янами, котрі у 902 р. вторглися до Саксонії [26, р. 19], були саме полабські серби, а описаний Відукіндом Корвейським ранній похід Генріха Птахолова на далемінців був спрямований ще й проти сербських князівств межиріччя Заале та Мульде [9, s. 47], хоча сам хроніст про це не згадує [див.: 15, I, § 17, р. 27-28]. З іншого боку, Бернард та Девід Бахрахи звернули увагу, що Тітмар окреслив мешканців Бічні словом *urbani*, а не *presidio*, яке є типовим означенням гарнізону професійних воїнів у його

³⁷ Як вважають Б. та Д. Бахрахи, згадуючи про дев'ятирічний мир між Генріхом і угорцями, Відукінд не мав на увазі, що договір був укладений на дев'ять років, але, що він реально діяв впродовж цього терміну, а отже, від 924 р. [див.: 89, р. 220-221].

«Хроніці» [89, р. 216]. На основі цього спостереження дослідники дійшли висновку, що мова йшла про місцеве ополчення [89, р. 216]. Останнє ж на р. Мульде впродовж усієї першої третини X ст.: як до, так і після 921-го року, могли складати тільки полабські серби: більш-менш значний колонізаційний потік з Саксонії та Тюрингії у цей період блокувала угорська загроза. За таких умов складно не погодитися з Каролом Сенявським, котрий стверджував, що Генріху Птахолову допомогли у Бічні його слов'янські союзники [78, s. 99].

Стабілізаційні заходи Генріха Птахолова на слов'янському напрямку в 921 році, які вже Саксонський анналіст локалізував у межиріччі Заале та Мульде, текстуально поєднавши відповідний фрагмент Адальбертового продовження хроніки Регіно Прюмського з аналізованою вище оповіддю Тітмара про Мерзебурзький загін [5, р. 137], доцільно розглянути у контексті протистояння нового східнофранкського короля вісі Регенсбург–Прага–Бранденбург [37, s. 402; 62, s. 74-75; 80, р. 261]. Політичні контакти чеських Пржемысловичів з князівським родом південновелетських гаволян-стодоран сягають щонайменше 906–907-го року, коли було укладено шлюб між молодшим братом чеського князя Спитігнева Вратиславом і стодоранською князівною Драгомирою [91, s. 43-44; 37, s. 204-205]³⁸. Цей матримоніальний зв'язок назагал вважають виявом політичного союзу [37, s. 362; 10, s. 140]³⁹, що мав антисаксонське [37, s. 357, 362, 402; 62, s. 74] і проугорське [80, р. 261; 10, s. 191, 205; 37, s. 357, 362, 401-402] спрямування. На думку Душана Тржештика, бл. 915 р. сформувалася також коаліція між Вратиславом, котрий до того часу успадкував владу над чехами, і герцогом Баварії Арнульфом [37, s. 360-361]⁴⁰. Останній, перебуваючи на вигнанні (914–917 рр.) через конфлікт зі східнофранкським королем Конрадом I, порозумівся з угорцями, а відтак у 917 р. зумів повернути собі герцогство [62, s. 75; 80, р. 261]. Як вважав історик, оформлення чесько-баварського союзу відбулося за сприяння Італійського короля Беренгара I (888–924 рр.), котрий був тестем Арнульфа Баварського і союзником угорців [37, s. 356, 360; 80, р. 261], під час візиту єпископа Верони Нотара II до Праги [37, s. 360-361; див. також: 80, р. 261; 79, s. 84-85]. За словами Мажени Матлі, ця коаліція проіснувала до 921 року [62, s. 75].

³⁸ Дата шлюбу вираховується на основі свідчення Житія Св. Вацлава про присутність на обряді його постригу Веронського єпископа Нотара: Вацлав був первістком Драгомири, прелат відвідав Прагу в 915 р., а обряд постригу в слов'ян традиційно проводився у віці семи років [див.: 37, s. 198, 200-204]. Прикметно, що саме на 906 рік припадає перший відомий похід угорців на Саксонію. Цілком можливо, що чехи тоді не лише пропустили орди номадів крізь власні землі, але й самі взяли участь у набігу під проводом молодшого брата свого князя. Відтак, повертаючись з Саксонії на батьківщину, Вратислав міг особисто встановити контакти з гаволянами-стодоранами і попросити руку доньки їхнього володаря.

³⁹ На давній характер союзу Пржемысловичів з велетами-лютичами вказують вже слова Тітмара Мерзебурзького, котрий згадував, що останні були вірні предкам чеського князя Болеслава II Побожного (972–999 рр.) [див.: 14, IV, § 11 (9), р. 144, 145; 25, р. 158].

⁴⁰ Пізніше цю тезу прийняли Ян Штайнгюбель [80, р. 261] і Мажена Матля [62, s. 75].

Первинно спрямована проти короля Конрада I, після 919 р. вона, вочевидь, набула виразного антисаксонського характеру [62, s. 74].

У 921 р. Генріх Птахолов вдався до активних контрзаходів: очолюване ним саксонське військо рушило до Баварії та взяло в облогу Регенсбург [16, I, § 27, р. 40; 92; 20, s. 33-34]. У князівстві Пржемисловичів тоді, після несподіваної смерті 33-річного Вратислава (13 лютого 921 р.) [80, р. 265], котрий, як доводив Д. Тржештик, насправді не загинув у боротьбі з угорцями⁴¹, а, ймовірно, до кінця залишався їхнім союзником, точилася боротьба між матір'ю покійного князя Людмилою і його вдовою Драгомирою за право виховувати неповнолітніх синів: Вацлава і Болеслава [62, s. 79-81; 37, s. 364 і наст.]. В Італії в цей час спалахнуло повстання проти Беренгара I, яке підірвало його можливості впливати на перебіг подій за межами власних володінь [37, s. 364]. Тож Арнульф був змушений припинити опір Генріху I і на умовах дуже широкої автономії визнати його королівську гідність [16, I, § 27, р. 40; 93, II, § 23, р. 82; 60, s. 37; 11, s. 66-67].

Концентрація зусиль на баварському напрямку вимагала від Генріха I забезпечення надійних тилів у Остфалії. При цьому заходи східнофранкського короля мали бути спрямовані насамперед проти гаволян-стодоран, як реальних учасників антисаксонської коаліції. Дендрохронологічні дані зі слов'янських городищ у Бранденбурзі, Берліні-Шпандау та Берліні-Блянкенбурзі [94, s. 255, 260; 95, s. 144; 96, s. 66, 69; 97, s. 132] засвідчують системну реконструкцію опорних фортифікацій Гаволяно-Сторанського князівства у 920–921 рр., що може вказувати на політичне напруження та підготовку до воєнних дій. За таких обставин у 921 р. Генріх I радше не міг дозволити собі похід у межиріччя Заале та Мульде, не кажучи вже про виснажливу збройну боротьбу, якої неможливо було б уникнути у випадку насильницького встановлення тут безпосереднього саксонського управління. З огляду на необхідність економії ресурсів, його можливості у політиці стосовно полабських сербів, скоріш за все, обмежувалися методами дипломатичного тиску. Це спостереження узгоджується з використаним Адальбертом Магдебурзьким формулюванням: «...король Генріх наполегливо взявся за зміцнення миру і приборкання слов'янської дикості» [29, р. 156; 28, р. 236], яке не обов'язково передбачає застосування військової сили.

Прикметно, що, за словами Д. Тржештика, політичні інтереси чеських Пржемисловичів і гаволяно-стодоранської династії Драгомири перетинались саме на землях полабських сербів [37, s. 362]. Виходячи з переконання, що межиріччя Заале та Мульде було завойоване Оттоном Світлим та приєднане до Саксонського герцогства ще до 906-го року [37, s. 357, 402], чеський історик

⁴¹ Смерть чеського князя Вратислава у битві з угорцями згадана у «Діяннях гунів та угрів» Шімона з Кези (1280-ті рр.): «*Cum autem residissent Pannonia occupata, tandem Moraviam et Boemiam bonis omnibus spoliarunt Waratizlao eorum duce in praelio interfecto.*» [цит. за: 80, р. 265; 79, s. 87], однак Душан Тржештик заперечував достовірність цього свідчення [37, s. 362-363].

розглядав союз Праги та Бранденбурга як слов'янську відповідь на цей виклик [37, s. 402]. Проте, якщо саксонської експансії перед 906 роком не відбулося і полабські серби все ще зберігали політичну суб'єктність, то справжня загроза для їхніх князів виходила радше від коаліції двох сусідніх слов'янських династій, що стали на шлях розбудови власних державок і проводили політику поглинання сусідніх етнопотестарних утворень [62, s. 65]. На момент вбивства Св. Вацлава (28 вересня 935 р.) [62, s. 88] і сходження на трон Болеслава I Злого політичну автономію в Богемії зберігали тільки білі хорвати [98, s. 475, 509; 62, s. 83, 94; 99, с. 135]. Усі інші тамтешні племена, включно з богемськими дулібами і етнічно спорідненими з полабськими сербами лучанами, у попередні десятиліття були надійно інкорпоровані до Чеського князівства [62, s. 82-86; 58, I, § 12-13, р. 28-29]. Володарі Гаволяно-Стордоранського князівства, ймовірно, почали проводити подібну політику [36, s. 270; 10, s. 202] навіть раніше від Пржемысловичів [100, с. 182] і, вочевидь, до 928 р. зуміли нейтралізувати впливи усіх інших південновелетських династій, які могли б скласти їм конкуренцію, адже, як у 929-му, так і в 939-му році захоплення саксонськими військами Бранденбурга призвело до капітуляції розлогого ареалу [15, I, § 35, р. 50; 16, р. 50], що сягав річки Одер [15, II, § 21, р. 85; 16, р. 82; див. також: 10, s. 182].

На цьому тлі новини про вбивство сербки⁴² Людмили і прихід до влади в Чехії стордоранки Драгомири могли остаточно схилити сербську політичну еліту межиріччя Заале та Мульде до глибшої співпраці з Генріхом I. Східнофранкський король, ймовірно, зажадав згоди на розміщення своїх військових гарнізонів у сербських градах, а також зведення нових бургів у стратегічно важливих локаціях [56, s. 65] і первинно не зазіхав на внутрішньополітичне життя слов'янських князівств [9, s. 56]. Враховуючи, що частина етнопотестарних утворень полабських сербів на кшталт суслів і, можливо, нижичів вже раніше орієнтувалися на дружбу з саксонцями, Генріх I міг переконати тамтешніх князів, що саксонські гарнізони посилять обороноздатність їхніх градів і зроблять шлях через Ельбо-Заальське межиріччя менш привабливим для угорських агресорів. Якщо пригадати Відукіндову розповідь про те, як угорці, захищаючи далеминців-гломачів від саксонців у 908 р. [16, р. 30-31], так їх розорили, що тим через нестачу їжі довелося взимку податися в найми до сусідніх народів [15, I, § 20, р. 29-30], то можна

⁴² Про сербське походження Св. Людмили згадано у її слов'яномовному «Житті» [див.: 101, s. 123; 102, с. 107-108]. Д. Тржештик навіть схилився до думки, що батьківщина першої чеської святої знаходилася саме у межиріччі Заале та Мульде [див.: 37, s. 362, 402]. Втім, більшість дослідників, спираючись на свідчення монаха Крістіана [див.: 103, § 3, s. 204], котрий був одним з її нащадків [104, s. 602-613], локалізують князівство батька Людмили на землях богемських пшовян [62, s. 65], що мешкали над Верхньою Ельбою, навпроти гирла річки Влтави, і, ймовірно, також були частиною білосербського етнічного масиву [105, s. 101; 106, s. 39; 107, с. 40; 108, с. 108].

припустити, що принаймні серед найбільш просаксонськи налаштованих сербських князів такі аргументи знайшли належний відгук. При цьому гломачі, котрі, на відміну від своїх західних сусідів, історично ніколи не мали конфліктів з гаволянами-стодоранами, зберегли попередню антисаксонську орієнтацію.

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Вацеба Р. Слов'янський слід у військовій реформі Генріха I Птахолова. *Наративи та концепти середньовічної історії Центрально-Східної Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Андрія Добролюбського, 21-22 листопада 2023 р. / Упор. Я. В. Пилипчук. Київ: Український Державний університет імені М. Драгоманова, 2023. С. 120–130.
2. Войтович Л. В. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12–34.
3. Pech E. Milzener, Lusizer und Glomaci-Daleminzer. Kontroversen zur frühen Geschichte der Sorben. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2015. Т. 62. Hefte 2. S. 119–132.
4. Annales Quedlinburgenses / Hrsg. Martina Giese. *MGH. SS rer. Germ.* Т. 72. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2004. 680 p.
5. Annalista Saxo / Hrsg. Klaus Nass. *MGH. SS.* Т. 37. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung, 2006. 752 p.
6. Annales Magdeburgenses. *MGH. SS.* Т. 16 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1859. P. 105–196.
7. Lübke Ch. Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an). Teil 2: Regesten 900–983. Berlin: In Kommission bei Duncker & Humblot, 1985. 315 s.
8. Вацеба Р. М. Каролінзька політика стосовно білих сербів наприкінці VIII та в IX столітті. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2023. № 1 (21). С. 19–63.
9. Schulze E. O. Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe. Leipzig: bei S. Hirzel, 1896. 421 s.
10. Hanewinkel Ch. Die politische Bedeutung der Elbsslaven im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887–936: Politische Skizzen zu den östlichen Nachbarn im 9. und 10. Jahrhundert: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. Münster, 2004. URL: <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:6-86629460389>
11. Sochacki J. Niemcy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016. 383 s.
12. Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA, 2014. 355 p.
13. Rossignol S. Les Dalemiciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge* / Sous la direction de Rodolphe Keller et Laury Sarti. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2018. S. 139–160.
14. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / Hrsg. von R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series.* Т. 9. Berolini: Apud Weidmannos, 1935. 631 p.
15. Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres / Post G. Waitz et K. A. Kehr recognovit P. Hirsch. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1935. 195 p.

16. Deeds of the Saxons. By Widukind of Corvey / Translated with introduction and notes by Bernhard S. Bachrach and David S. Bachrach. Washington, DC: Catholic University of America Press, 2014. 168 p.
17. Oexle J., Strobel M. Auf der Spuren der "urbs, quae dicitur Gana", der Hauptburg der Daleminizier. Erste archäologische Untersuchungen in der slawischen Befestigung von Hof/Stauchitz. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*. 2004. Bd. 46. S. 253–263.
18. Magnetic surveys of the site Burg Gana (Hof/Stauchitz) in Saxony / Tomasz Herbich, Roman Křivánek, Krzysztof Misiewicz and Judith Oexle. *Archaeologia Polona*. 2003. Vol. 41. P. 197–200.
19. Bachrach D. S. Henry I of Germany's 929 military campaign in archaeological perspective. *Early Medieval Europe*. 2013. Vol. 21. Issue 3. P. 307–337.
20. Bachrach D. S. Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I / Tłum. Grzegorz Smółka. Oświęcim: Napoleon V, 2018. 332 s.
21. Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi / Ed. Ludovicus Conradus Bethmann. *MGH. SS. T. 6. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1844. P. 300–374.
22. Tyszkiewicz L. A. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 109–131.
23. Brankač J., Mětšk F. Geschichte der Sorben. Bd. 1: Von den Anfängen bis 1789. Bautzen: Domowina-Verlag, 1974. 331 s.
24. Gebuhr R., Biermann F., Gebuhr K. Liubusua. Wege zur Lösung eines alten Forschungsproblems. *Jahrbuch für Brandenburgische Landesgeschichte*. 2003. Bd. 54. S. 7–50.
25. Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg / Translated and annotated by David A. Warner. Manchester and New York: Manchester University Press, 2001. 410 p.
26. Annales Hildesheimenses / Ed. Georgius Waitz. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. 69 p.
27. Annales Weissemburgenses. *MGH. SS. T. 3* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 33–72.
28. Adalbert's Continuation. *History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg* / Translated and annotated by Simon Maclean. Manchester and New York: Manchester University Press, 2009. P. 232–272.
29. (Adalberti) Continuatio Reginonis. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / Ed. Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. P. 154–179.
30. Henning J. Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage: Die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropa im frühen Mittelalter. *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa: Tagung, Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996* / Hrsg. Joachim Henning, Alexander T. Ruttkey. Bonn: Habelt, 1998. S. 8–21.
31. Schrage G. E. Górne Łużyce do roku 1346. *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX wieku* / Red. nauk. Joachim Bahlcke; tł. Marek Słoń. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007. S. 67–111.
32. Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki, 1861. 350 s.
33. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy. Kraków: L. Anczyc i Sp., 1948. 63 s.
34. Rossignol S. *Dominatio regionis*. Die Politik der Ottonen gegenüber den Slawen an Elbe und Ostsee in komparatistischer Sicht. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*. 2007. Jahrgang 48. Heft 2. S. 225–260.

35. Brankač J. Betrachtungen zur politischen Geschichte der elbslawischen Stammesverbände im 9. Jahrhundert. *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux* / Hrsg. T. Manteuffel, A. Gieysztor. Varsovie: PWN, 1968. S. 391–419.
36. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. 629 s.
37. Třeštík D. Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 658 s.
38. Schrage G. E. Zur Herkunft des Adels im Umfeld des Zisterzienserklosters Altzella. Ein Beitrag zur Assimilation der slawischen Oberschicht in der südlichen Germania Slavica in der Zeit um 1200. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2000. Bd. 49. № 1. S. 1–18.
39. Billig G. Burgward – Adel? Stellungnahme zu: Karlheinz Hengst, Das Gebiet zwischen Saale und Elbe vor tausend Jahren: Betrachtungen von Ostthüringen bis Mittelsachsen aus sprachgeschichtlicher Sicht mit besonderer Beachtung des slawischen Adels vom 10. bis 13. Jahrhundert. *Neues Archiv für sächsische Geschichte*. 2019. Bd. 90. S. 225–239.
40. Marquart J. Mas'ūdi's Bericht über die Slawen. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung; T. Weicher, 1903. S. 95–160.
41. Bericht über die Slawen, ihre Wohnsitze, die Geschichte ihrer Königen und die Trennung ihre Zweige. *Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung; T. Weicher, 1903. S. 101–103.
42. Schrage G. E. Zur Siedlungspolitik der Ottonen. Untersuchungen zur Integration der Gebiete östlich der Saale im 10. Jahrhundert. *Blätter für deutsche Landesgeschichte: Neue Folge des Korrespondenzblattes*. 1999. Jahrgang 135. S. 189–268.
43. Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben. *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961. S. 7–47.
44. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / Пер. з англ. Р. Ткачук та Ю. Терех. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
45. Diplomata Ottonis I. № 76. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 155–156.
46. Diplomata Ottonis I. № 105. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 187–189.
47. Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio: A Commentary* / Ed. Romilly J. H. Jenkins. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016. 221 p.
48. Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 1880. Knj. 52. S. 141–189.
49. Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona. Poznań: Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udź, 1949. 359 s.
50. Gringmuth-Dallmer H. Magdeburg und Byzanz in der Politik Ottos des Großen. *Byzanz in der europäischen Staatenwelt: Eine Aufsatzsammlung* / Ed. J. Dummer & J. Irmscher. Berlin-Boston: De Gruyter, 1983. S. 26–29.
51. Daniel H. A. Deutschland nach seinen physischen und politischen verhältnissen Geschildert. Stuttgart: Verlag von Friedrich Bruckmann, 1863. 1531 s.
52. Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio* / Greek text edited by GY. Moravcsik; English translation by R. J. H. Jenkins. *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Vol. 1. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. 341 p.

53. Constantine Porphyrogenetos. De Administrando Imperio, Chapters 29–36. *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia* / Edited by J. B. Bury. London-New York: The Macmillan Company, 1920. P. 9–38.
54. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1991. 498 с.
55. Hengst K. Der slawische Adel, seine Sprache und seine Namen zwischen Saale und Elbe vom 10. bis 13. Jahrhundert. *Namenkundliche Informationen*. 2016. Bd. 107/108. S. 209–279.
56. Schich W. Die ostelbische Kulturlandschaft des 10. und 12. Jahrhunderts im Vergleich. *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den "Akt von Gnesen"* / Hg. Michael Borgolte. Berlin: Akademie Verlag, 2002. S. 61–90.
57. Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / Hrsg. B. Schmeidler. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1917. 353 p.
58. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / Hrsg. von Bertold Bretholz. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series. T. 2*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 296 p.
59. Schrage G. E. Slaven und Deutsche in der Niederlausitz: Untersuchungen zur Siedlungsgeschichte im Mittelalter. Berlin: Duncker & Humblot, 1990. 230 s.
60. Althoff G. Ottonowie: władza królewska bez państwa / Przekł. Marta Tycner-Wolicka. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. 229 s.
61. Labuda G. Polska, Czechy, Niemcy i Związek Wielecki w wieku X. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. T. 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. S. 247–302.
62. Matla M. Czechy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. 312 s.
63. Liudprandi Antapodosis. *Liudprandi opera* / Ed. Joseph Becker. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1915. P. 1–158.
64. Annales Corbeiensis. *MGH. SS. T. 3* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 1–18.
65. Lamberti annales. *MGH. SS. T. 3* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 22–102.
66. Labuda G. Marchie Niemieckie na pograniczu Słowiańskim w VIII–XII wieku. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. T. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. S. 91–175.
67. Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. 302 s.
68. Reuter T. Germany in the early Middle Ages c. 800–1056. London-New York: Longman, 1991. 349 p.
69. Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.
70. Goldberg E. J. Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817–876. Ithaca and London: Cornell University Press, 2006. 416 p.
71. Lamperti Hersfeldensis Annales. *Lamperti monachi Hersfeldensis Opera* / Recognovit Oswaldus Holder-Egger. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1894. P. 1–304.
72. Annales Althenses maiores / Ed. Edmundus L. B. ab Oefele. *MGH. SS. rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1891. 105 p.
73. Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 2004. 311 s.
74. Pauli Historia Langobardorum / Ed. L. Bethmann et G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. P. 14–187.
75. Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1979. Bd. 28. № 3. S. 498–545.

76. Štih P. The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic: select Papers on Slovene Historiography and Medieval History. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 11. Leiden-Boston: Brill, 2010. 463 p.
77. Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności / Posłowiami opatrzyli Tadeusz Lewaszkiewicz i Jerzy Strzelczyk; tł. ze słow. H. N. Bońkowski. Poznań: Wyd. PTPN, 2003. 796 s.
78. Sieniawski K. E. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych. Gniezno: J. B. Lange, 1881. 469 s.
79. Steinhübel J. Kapitoly z najstarších českých dějin: 531–1004. Kraków: Spolek Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków v Polsce, 2012. 204 s.
80. Steinhübel J. The Nitrian Principality: The Beginnings of Medieval Slovakia. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 68. Leiden-Boston: Brill, 2021. 670 p.
81. Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores). *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editionem G. H. Perzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 2–178.
82. Annales Mettenses Priores / Primum recognovit B. de Simson. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905. 119 p.
83. Annales Fuldenses / Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. 152 p.
84. Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 27–64.
85. Вацеба Р. Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя у IX – на початку X ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2018. Вип. 67. С. 81–103.
86. Вацеба Р. Розселення племен слов'янського Полаб'я у VIII–X століттях. *Записки НТШ*. 2018. Т. 271: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. С. 603–623.
87. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1889. 997 s.
88. Lintzel M. Die Schlacht von Riade und die Anfänge des deutschen Staates. *Sachsen und Anhalt. Jahrbuch der Historischen Kommission für die Provinz Sachsen und für Anhalt*. 1933. Bd. 9. S. 27–51.
89. Bachrach B. S., Bachrach D. Saxon military revolution, 912–973?: myth and reality. *Early Medieval Europe*. 2007. Vol. 15. Issue 2. P. 186–222.
90. Flodoardi Annales. *MGH. SS. T. 3* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. P. 363–408.
91. Bulín H. Počátky česko-veleetského přátelství. Dvě kapitoly z dějin vztahů západoslovanských v 10. století. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. Díl 3. / Red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960. S. 39–62.
92. Fragmentum de Arnulfo duce Bavariae. *MGH. SS. T. 17* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1861. P. 570.
93. The works of Liudprand of Cremona: Antapodosis, Liber de rebus gestis Ottonis, Relatio de legatione Constantinopolitana / Translated into English with an Introduction by F. A. Wright. New York: E. P. Dutton & Company, 1930. 287 p.
94. Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. 323 s.
95. Wehner D. Das Land Stodor: Eine Studie zu Struktur und Wandel der slawenzeitliche Siedlungsräume im Havelland und in der nördlichen Zauche. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2012. 446 s.
96. Biermann F., Frey K. Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum. *Przegląd Archeologiczny*. 2001. T. 49. S. 59–83.

97. Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. *Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit*. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung “Otto der Große, Magdeburg und Europa” / Hrsg. J. Henning. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2002. S. 131–146.
98. Novotný V. České dějiny. Díl 1. Část 1: Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha: Jan Laichter, 1912. 782 s.
99. Вацеба Р. До питання про участь білих хорватів в етногенезі верхньолужицян. *Україна і Хорватія: історичні паралелі*. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 127–151.
100. Вацеба Р. М. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2018. 285 с.
101. Život Sv. Lidmily / Vydal J. Kolář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1: *Životy svatých a některých jiných osob nábožných*. Praha: Nákladem Musea království českého, 1873. S. 123–124.
102. Проложное житие Людмилы. *Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности* / Отв. ред. В. Д. Королюк; предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова. Москва: Издательство «Наука», 1970. С. 106–110.
103. Křišťanův Život Sv. Ludmily a Sv. Václava / Přeložil J. Truhlář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1: *Životy svatých a některých jiných osob nábožných*. Praga: Nákladem Musea království českého, 1873. S. 199–227.
104. Třeštík D. Přemyslovec Kristián. *Archeologické rozhledy*. 1999. Ročník 51. Číslo 4. S. 602–613.
105. Kalousek J. O rozsahu říše české za Boleslava II. *Sborník historický*. 1883. Ročník 1. Svazek 2. S. 97–110.
106. Preidel H. Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens. Bd. 2. Gräefeling bei München: Edmund Gans Verlag, 1957. 184 s.
107. Шустер-Шевц Г. Возникновение западославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития. *Вопросы языкознания*. 1983. № 2. С. 33–50.
108. Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / Отв. ред. В. Д. Королюк; предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова. Москва: Издательство «Наука», 1970. 128 с.

References

1. Vatseba, R. (2023). Slov'yans'kyi slid u viys'koviy reformi Henrikha I Ptakholova [The Slavic trace in the military reform of Henry the Fowler]. In Pylypchuk, Ya. V. (ed.) *Narratives and concepts of the medieval history of Central-Eastern Europe: the scientific conference in memory of Andriy Dobrolyubskyi*, 21-22. November 2023. Kyiv: Dragomanov Ukrainian State University. p. 120-130. [In Ukrainian].
2. Voitovych, L. V. (2009). “Bavars'kyi heohraf”: sprobа etnolokalizatsii naseleння Central'no-Skhidnoi Yevropy IX st. [“Geographus Bavarus”: an attempt of ethnocolonization of population of the 9th-century Central and Eastern Europe]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*. 5. p. 12-34. [In Ukrainian].
3. Pech, E. (2015). Milzener, Lusizer und Glomaci-Daleminzer. Kontroversen zur frühen Geschichte der Sorben. *Lëtopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 62 (2). p. 119-132. [In German].
4. Giese, M. (ed.) (2004). *Annales Quedlinburgenses*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung. (MGH. SS rer. Germ. 72). [In Latin].

5. Nass, K. (ed.) (2006). *Annalista Saxo*. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung. (MGH. SS 37). [In Latin].
6. Pertz, G. H. (ed.) (1859). *Annales Magdeburgenses*. In *MGH. SS. 16*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 105-196. [In Latin].
7. Lübke, Ch. (1985). *Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an)*. 2. Regesten 900–983. Berlin: In Kommission bei Duncker & Humblot. [In German].
8. Vatsaba, R. (2023). The Carolingian Policy towards the White Serbs in the late VIIIth and the IXth Century. *Problems of World History*. 21. p. 19-63. [In Ukrainian].
9. Schulze, E. O. (1896). *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*. Leipzig: bei S. Hirzel. [In German].
10. Hanewinkel, Ch. (2004). *Die politische Bedeutung der Elbslawen im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887–936: Politische Skizzen zu den östlichen Nachbarn im 9. und 10. Jahrhundert: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster*. [Online] Available from: <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:6-86629460389> [In German].
11. Sochacki, J. (2016). *Niemcy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
12. Szrejter, A. (2014). *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. [In Polish].
13. Rossignol, S. (2018). Les Dalemiciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). In Keller, R. and Sarti, L. (eds.) *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge*. Paris: Éditions de la Sorbonne. p. 139-160. [In French].
14. Holtzmann, R. (ed.) (1935). *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. SS rer. Germ. Nova series 9). [In Latin].
15. Hirsch, P. (ed.) (1935). *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
16. Bachrach, B. S. & Bachrach, D. S. (eds.) (2014). *Deeds of the Saxons. By Widukind of Corvey*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press. [In English].
17. Oexle, J. & Strobel, M. (2004). Auf der Spuren der "urbs, quae dicitur Gana", der Hauptburg der Daleminzier. Erste archäologische Untersuchungen in der slawischen Befestigung von Hof/Stauchitz. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*. 46. p. 253-263. [In German].
18. Herbich, T. et al. (2003). Magnetic surveys of the site Burg Gana (Hof/Stauchitz) in Saxony. *Archaeologia Polona*. 41. p. 197-200. [In English].
19. Bachrach, D. S. (2013). Henry I of Germany's 929 military campaign in archaeological perspective. *Early Medieval Europe*. 21 (3). p. 307-337. [In English].
20. Bachrach, D. S. (2018). *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I*. Oświęcim: Napoleon V. [In Polish].
21. Bethmann, L. C. (ed.) (1844). *Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi*. In *MGH. SS. 6*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 300-374. [In Latin].
22. Tyszkiewicz, L. A. (1981). Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r*. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 109-131. [In Polish].
23. Brankač, J. & Mětsk, F. (1974). *Geschichte der Sorben*. 1. Von den Anfängen bis 1789. Bautzen: Domowina-Verlag. [In German].

24. Gebuhr, R., Biermann, F. & Gebuhr, K. (2003). Liubusua. Wege zur Lösung eines alten Forschungsproblems. *Jahrbuch für Brandenburgische Landesgeschichte*. 54. p. 7-50. [In German].
25. Warner, D. A. (ed.) (2001). *Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg*. Manchester and New York: Manchester University Press. [In English].
26. Waitz, G. (ed.) (1878). *Annales Hildesheimenses*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
27. Pertz, G. H. (ed.) (1839). *Annales Weissemburgenses*. In *MGH. SS*. 3. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 33-72. [In Latin].
28. Maclean, S. (ed.) (2009). Adalbert's Continuation. In *History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*. Manchester and New York: Manchester University Press. p. 232-272. [In English].
29. Kurze, F. (ed.) (1890). (Adalberti) Continuatio Reginonis. In *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 154-179. [In Latin].
30. Henning, J. (1998). Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage: Die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropa im frühen Mittelalter. In Henning, J. and Ruttkay, A. T. (eds.) *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa: Tagung, Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*. Bonn: Habelt. p. 8-21. [In German].
31. Schrage, G. E. (2007). Górne Łużyce do roku 1346. In Bahlcke, J. (ed.) *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG. p. 67-111. [In Polish].
32. Bogusławski, W. J. (1861). *Rys dziejów serbo-łużyckich*. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki. [In Polish].
33. Widajewicz, J. (1948). *Serbowie nadłabscy*. Kraków: L. Anczyc i Sp. [In Polish].
34. Rossignol, S. (2007). *Dominatio regionis*. Die Politik der Ottonen gegenüber den Slawen an Elbe und Ostsee in komparatistischer Sicht. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*. 48 (2). p. 225-260. [In German].
35. Brankač, J. (1968). Betrachtungen zur politischen Geschichte der elbslawischen Stammesverbände im 9. Jahrhundert. In Manteuffel, T. and Gieysztor, A. (eds.) *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*. Varsovie: PWN. p. 391-419. [In German].
36. Łowmiański, H. (1973). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e*. 5. Warszawa: PWN. [In Polish].
37. Třeštlík, D. (2008). *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [In Czech].
38. Schrage, G. E. (2000). Zur Herkunft des Adels im Umfeld des Zisterzienserklosters Altzella. Ein Beitrag zur Assimilation der slawischen Oberschicht in der südlichen Germania Slavica in der Zeit um 1200. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 49 (1). p. 1-18. [In German].
39. Billig, G. (2019). Burgward – Adel? Stellungnahme zu: Karlheinz Hengst, Das Gebiet zwischen Saale und Elbe vor tausend Jahren: Betrachtungen von Ostthüringen bis Mittelsachsen aus sprachgeschichtlicher Sicht mit besonderer Beachtung des slawischen Adels vom 10. bis 13. Jahrhundert. *Neues Archiv für sächsische Geschichte*. 90. p. 225-239. [In German].
40. Marquart, J. (1903). Mas'ūdī's Bericht über die Slawen. In *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher. p. 95-160. [In German].
41. Marquart, J. (ed.) (1903). Bericht über die Slawen, ihre Wohnsitze, die Geschichte ihrer Königen und die Trennung ihre Zweige. In Marquart, J. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und*

10. *Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher. p. 101-103. [In German].
42. Schrage, G. E. (1999). Zur Siedlungspolitik der Ottonen. Untersuchungen zur Integration der Gebiete östlich der Saale im 10. Jahrhundert. *Blätter für deutsche Landesgeschichte: Neue Folge des Korrespondenzblattes*. 135. p. 189-268. [In German].
43. Schlesinger, W. (1961). Die Verfassung der Sorben. In *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. p. 7-47. [In German].
44. Vlasto, A. P. (2004). *Zaprovadzheniya khrystyianstva u slov'yan: vstup do seredn'ovichnoyi istoriyi slov'yanstva [The Entry of the Slavs into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs]*. Kyiv: Yunivers. [In Ukrainian].
45. von Sickel, Th. (ed.) (1879–1884). Diplomata Ottonis I. № 76. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 155-156. [In Latin].
46. von Sickel, Th. (ed.) (1879–1884). Diplomata Ottonis I. № 105. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 187-189. [In Latin].
47. Jenkins, R. (ed.) (2016). *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. [In English].
48. Rački, F. (1880). Biela Hrvatska i biela Srbija. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 52. p. 141-189. [In Croatian].
49. Labuda, G. (1949). *Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona*. Poznań: Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udz. [In Polish].
50. Gringmuth-Dallmer, H. (1983). Magdeburg und Byzanz in der Politik Ottos des Großen. In Dummer, J. & Irmscher, J. (eds.) *Byzanz in der europäischen Staatenwelt: Eine Aufsatzsammlung*. Berlin-Boston: De Gruyter. p. 26-29. [In German].
51. Daniel, H. A. (1863). *Deutschland nach seinen physischen und politischen verhältnissen Geschildert*. Stuttgart: Verlag von Friedrich Bruckmann. [In German].
52. Moravcsik, G. (ed.) (1967). *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. (Corpus fontium historiae Byzantinae 1). [In Greek & English].
53. Bury, J. B. (ed.) (1920). Constantine Porphyrogenetos. De Administrando Imperio, Chapters 29-36. In *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia*. London-New York: The Macmillan Company. p. 9-38. [In Greek].
54. Litavrin, G. G. and Novoseltsev, A. P. (eds.) (1991). *Konstantin Bagrjanorodnyj. Ob upravlenii imperiej [Constantine Porphyrogenitus. On the Governance of the Empire]*. Moskva: Nauka. [In Greek & Russian].
55. Hengst, K. (2016). Der slawische Adel, seine Sprache und seine Namen zwischen Saale und Elbe vom 10. bis 13. Jahrhundert. *Namenkundliche Informationen*. 107/108. p. 209-279. [In German].
56. Schich, W. (2002). Die ostelbische Kulturlandschaft des 10. und 12. Jahrhunderts im Vergleich. In Borgolte, M. (ed.) *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den "Akt von Gnesen"*. Berlin: Akademie Verlag. p. 61-90. [In German].
57. Schmeidler, B. (ed.) (1917). *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
58. Bretholz, B. (ed.) (1923). *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. (MGH. SS rer. Germ. Nova series 2). [In Latin].
59. Schrage, G. E. (1990). *Slaven und Deutsche in der Niederlausitz: Untersuchungen zur Siedlungsgeschichte im Mittelalter*. Berlin: Duncker & Humblot. [In German].

60. Althoff, G. (2009). *Ottonowie: władza królewska bez państwa*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [In Polish].
61. Labuda, G. (1960). Polska, Czechy, Niemcy i Związek Wielecki w wieku X. In *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. p. 247-302. [In Polish].
62. Matla, M. (2014). *Czechy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
63. Becker, J. (ed.) (1915). Liudprandi Antapodosis. *Liudprandi opera*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-158. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
64. Pertz, G. H. (ed.) (1839). Annales Corbeiensis. In *MGH. SS. 3*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 1-18. [In Latin].
65. Pertz, G. H. (ed.) (1839). Lamberti annales. In *MGH. SS. 3*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 22-102. [In Latin].
66. Labuda, G. (1971). Marchie Niemieckie na pograniczu Słowiańskim w VIII–XII wieku. In *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. p. 91-175. [In Polish].
67. Strzelczyk, J. (1976). *Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu*. Poznań: UAM. [In Polish].
68. Reuter, T. (1991). *Germany in the early Middle Ages c. 800–1056*. London-New York: Longman. [In English].
69. Dralle, L. (1981). *Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)*. Berlin: Duncker & Humblot. [In German].
70. Goldberg, E. J. (2006). *Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817–876*. Ithaca and London: Cornell University Press. [In English].
71. Holder-Egger, O. (ed.) (1894). *Lamperti Hersfeldensis Annales. Lamperti monachi Hersfeldensis Opera*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-304. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
72. ab Oefele, E. (ed.) (1891). *Annales Altahenses maiores*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
73. Turasiewicz, A. (2004). *Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164*. Kraków: Nomos. [In Polish].
74. Bethmann, L. and Waitz, G. (eds.) (1878). *Pauli Historia Langobardorum*. In *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 14-187. [In Latin].
75. Fritze, W. (1979). Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 28 (3). p. 498-545. [In German].
76. Štih, P. (2010). *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic: select Papers on Slovene Historiography and Medieval History*. Leiden-Boston: Brill. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 11). [In English].
77. Szafarzyk, P. (2003). *Słowiańskie starożytności*. Poznań: Wyd. PTPN. [In Polish].
78. Sieniawski, K. E. (1881). *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widowie dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych*. Gniezno: J. B. Lange. [In Polish].
79. Steinhübel, J. (2012). *Kapitoly z najstarších českých dejín: 531–1004*. Kraków: Spolek Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Slovákov v Polsce. [In Slovak].
80. Steinhübel, J. (2021). *The Nitrian Principality: The Beginnings of Medieval Slovakia*. Leiden-Boston: Brill. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 68). [In English].
81. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). *Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores)*. In *Annales regni Francorum inde a 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales*

- Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 2-178. [In Latin].
82. de Simson, B. (ed.) (1905). *Annales Mettenses Priores*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
83. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1891). *Annales Fuldenses*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). [In Latin].
84. Helbig, H. (1960). Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 27-64. [In German].
85. Vatsaba, R. (2018). The political system of Sorbian principalities between the Elbe and Saale rivers in the 9th and early 10th century. *Problems of Slavonic Studies*. 67. p. 81-103. [In Ukrainian].
86. Vatsaba, R. (2018). Rozselennya plemen slov'yans'koho Polab'ya u VIII-X stolittiyakh [Geographical distribution of the tribes in the 8th–10th-century Slavic Polabya]. *Zapysky NTSh [Notes of the Shevchenko Scientific Society]*. 271. p. 603-623. [In Ukrainian].
87. Bogusławski, W. (1889). *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.* 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. [In Polish].
88. Lintzel, M. (1933). Die Schlacht von Riade und die Anfänge des deutschen Staates. *Sachsen und Anhalt. Jahrbuch der Historischen Kommission für die Provinz Sachsen und für Anhalt*. 9. p. 27-51. [In German].
89. Bachrach, B. S. & Bachrach, D. (2007). Saxon military revolution, 912–973?: myth and reality. *Early Medieval Europe*. 15 (2). p. 186-222. [In English].
90. Pertz, G. H. (ed.) (1839). Flodoardi Annales. In *MGH. SS*. 3. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 363-408. [In Latin].
91. Bulín, H. (1960). Počátky česko-veleetského přátelství. Dvě kapitoly z dějin vztahů západoslovanských v 10. století. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 3. Praha: Nakladatelství ČSAV. p. 39-62. [In Czech].
92. Pertz, G. H. (ed.) (1861). Fragmentum de Arnulfo duce Bavariae. In *MGH. SS*. 17. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 570. [In Latin].
93. Wright, F. A. (ed.) (1930). *The works of Liudprand of Cremona: Antapodosis, Liber de rebus gestis Ottonis, Relatio de legatione Constantinopolitana*. New York: E. P. Dutton & Company. [In English].
94. Dulnicz, M. (2001). *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. [In Polish].
95. Wehner, D. (2012). *Das Land Stodor: Eine Studie zu Struktur und Wandel der slawenzeitliche Siedlungsräume im Havelland und in der nördlichen Zauche*. Rahden: Verlag Marie Leidorf. [In German].
96. Biermann, F. & Frey, K. (2001). Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh. am Teltow und im Berliner Raum. *Przegląd Archeologiczny*. 49. p. 59-83. [In German].
97. Henning, J. (2002). Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. In Henning, J. (ed.) *Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung "Otto der Große, Magdeburg und Europa"*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern. p. 131-146. [In German].
98. Novotný, V. (1912). *České dějiny*. 1. 1. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha: Jan Laichter. [In Czech].
99. Vatsaba, R. (2019). Do pytannya pro uchasť bilykh khorvativ v etnogenezi verkhnioluzhychan [Towards the issue of the White Croats participation in the Upper Sorbs ethnogenesis]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1.-3. lipanj 2017. Drogobyč: «Etnološko društvo Bojky». p. 127-151. [In Ukrainian].

100. Vatseba, R. M. (2018). *Ranni derzhavy družynnoho typu u Slovians'komu Polab'i (kinets VIII – persha polovyna IX st.): systema vlady i yii transformatsii: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 «Vsesvitnia istoriia» [The early dryht-type states in Slavic Polabya (the late 8th – first third of the 10th century): political system and its transformations: dissertation for obtaining the degree of candidate of historical sciences (Ph.D. in History) in specialty 07.00.02 “World History”].* Lviv. [In Ukrainian].
101. Kolář, J. (ed.) (1873). *Život Sv. Lidmily. Prameny dějin Českých. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných.* Praha: Nákladem Musea království českého. p. 123-124. [In Old Church Slavonic and Czech].
102. Koroliuk, V. D. (ed.) (1970). *Prolozhnoye zhiytiye Lyudmily [The Synaxarion Redaction of the Life of St. Ludmila].* In *Skazaniya o nachale Cheshskogo gosudarstva v drevnerusskoy pis'mennosti [Tales about the beginning of the Czech state in the ancient Rus' literature].* Moskva: Nauka. p. 106-110. [In Old Church Slavonic and Russian].
103. Truhlář, J. (ed.) (1873). *Křišťanův Život Sv. Ludmily a Sv. Václava. Prameny dějin Českých. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných.* Praga: Nákladem Musea království českého. p. 199-227. [In Latin and Czech].
104. Třeštík, D. (1999). *Přemyslovec Kristián. Archeologické rozhledy. 51 (4). p. 602-613.* [In Czech].
105. Kalousek, J. (1883). *O rozsahu říše české za Boleslava II. Sborník historický. 1 (2). p. 97-110.* [In Czech].
106. Preidel, H. (1957). *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens. 2. Gräufeling bei München: Edmund Gans Verlag.* [In German].
107. Schuster-Šewc, H. (1983). *Voznikovenie zapadnoslavyanskikh yazikov iz praslavyanskogo i osobnosti serboluzhitskogo yazikovogo razvitiya [The emergence of West Slavic languages from Proto-Slavic and the peculiarities of the Sorbian language development. Voprosy Jazykoznanija [Topics in the study of language]. 2. p. 33-50.* [In Russian].
108. Koroliuk, V. D. (ed.) (1970). *Skazaniya o nachale Cheshskogo gosudarstva v drevnerusskoy pis'mennosti [Tales about the beginning of the Czech state in the ancient Rus' literature].* Moskva: Nauka. [In Russian].

Vatseba R. The Elbe Serbs in the Age of the Ottonians (Part 1).

The article comprehensively reevaluates the historical fate of the Serbian communities from the area between the Saale and Mulde rivers in the times of the Ottonian dynasty. The research objectives included considering their role in the system of international relations of the first half of the 10th century, with particular attention paid to their position in the conflicts between the Ottonians and the Magyars, the Dalaminzi, the Hevelli, & the Czech principality of the Přemyslids. Based on analysis of the political situation in Central Europe and suggested reconstruction of the episodes of collaboration of the Elbe Serbs with Henry the Fowler, the author rejects the widely spread stereotype about the domination of the pro-Hungarian orientation among the Slavs of the discussed region.

The chronology of integration of the territory between the Saale & Mulde into the Duchy of Saxony has been specified, and its periodization has been suggested. The author challenges the interpretation of Henry I's deployment of the Saxon troops and military infrastructure in the region to the east of Saale after 921 as part of the narrative of conquest and enslavement of the Slavs, arguing that the measures were caused by the necessity to defend Saxony from Hungarian raids as well as the need to resist the alliance between the Stodoranian dynasty & the Czech Přemyslids, and accepting E. O. Schulze's view about further persistence of the autonomous Serbian principalities through the 920s–940s. Proceeding from the identification of agrarii milites mentioned by Widukind of Corvey with the Slavic vethenici-withasii, the article reveals the Serbian context of Henry the Fowler's military reform, explores its social consequences, and traces its impact on the integration process in the long-term perspective.

Ultimately, the study deals with the introduction of direct Saxon rule and the foundation of ecclesiastical institutions in the Saale-Mulde region. It describes the burgward system, the Ottonian colonization, and the state of the indigenous Slavic population. The key features of the Ottonian ethnic policy in the newly incorporated lands of White Serbia have been outlined. Following K. Hengst and G. E. Schrage, the author pointed out the use of Slavonic in official & private communication, recognition of the Slavic legal tradition in court practice, and preservation of the initial economic and social order of the Serbian communities, as well as the engagement of political elites of the Elbe Serbs to the new administrative structures.

Keywords: *White Serbia, the Duchy of Saxony, the Ottonian Age, the Slavs, the Elbe Serbs, the Dalaminzi, Henry the Fowler, Otto the Great, integration, agrarii milites, the burgward system.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 355.318.2:355.343(4)](091)"1914/1918"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-2>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ В АРМІЯХ СОЮЗНИКІВ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1914-1918 РР.: УЗАГАЛЬНЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ¹

Присвячується моєму батькові, підполковнику Фальку Анатолію Івановичу, який в 1983-1986 рр. виконував обов'язки військового інструктора у ВПС лівійської армії.

Найновіші наукові досягнення у галузі воєнної історії пов'язані з використанням сучасних методик, розроблених провідними істориками кінця ХХ – початку ХХІ ст., що значно розширило діапазон дослідження різноманітних аспектів історії як науки. Багатовекторність наукових праць військово-історичної спрямованості вплинула і на вивчення історії військової модернізації. Це дозволило розширити осмислення важливого наукового напрямку – запозичення новітніх армійських технологій та методик за участю іноземних військових місій. У сучасних умовах тема дослідження перевірки нових військових технологічних і теоретичних інновацій в умовах бойових дій є актуальною. Вчені, які вивчали еволюцію військової справи під час Першої світової війни, не активно використовували метод узагальнення та компаративістики в контексті аналізу діяльності іноземних військових місій в арміях союзників у 1914-1918 рр. Зазвичай, вивчалися лише конкретні військові місії в окремі країни, що й призвело до фрагментарності знань про діяльність місій. Наприклад, низка досліджень присвячена історії німецьких та французьких військових місій в арміях своїх союзників під час війни. Проте, узагальнюючої роботи, яка б була присвячена такому складному явищу як запозиченню різних напрямів військових інновацій за допомогою іноземних військових фахівців, ще не створено. Зазвичай, вчені зосереджували свою увагу на впливі іноземних військових професіоналів на

¹ Це дослідження з'явилося завдяки сприянню доктора історичних наук, професора Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка небайдуже ставиться до війни в Україні та надає гуманітарну допомогу нашій країні. Автор дякує за допомогу доктору історичних наук, співробітнику центру стратегічних досліджень у м. Белграді доктору історичних наук Далібору Денді. Поради авторитетного американського військового історика, який досліджує турецьку армію початку ХХ ст., Едварда Еріксона щодо впливу іноземних армій на воєнну думку американської армії наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. дуже допомогли в розумінні вивчення роботи французької військової місії в армії США в 1917-1918 рр. Завдяки допомозі цих науковців проведене дослідження отримало фундамент у вигляді необхідної літератури щодо вивчення історії військової модернізації на початку ХХ ст.

армії, в яких офіцери виконували свої обов'язки в складі місії. Діяльність же самих місій залишалася лише частиною загальної тематики щодо вивчення Першої світової війни.

Дослідження присвячене узагальненню проблематики діяльності військових місій в умовах масштабних бойових дій 1914-1918 рр., зокрема увага в роботі зосереджена насамперед на порівнянні діяльності німецької військової місії (в Османській імперії у 1913–1918 рр.) та французької військової місії (в Румунії у 1916-1918 рр.).

Ключові слова: військові місії, військові інструктори, військова модернізація, Перша світова війна 1914-1918 рр.

Перша світова війна стала справжньою революцією у військовій справі. Вона призвела до швидкої механізації засобів ведення війни, зокрема з'явилися нові засоби ведення бою, такі як: авіація, бронетехніка, підводні човни, торпедні катери. Швидкострільна зброя та важка артилерія стали домінуючими на полі бою. Змінилися тактика, напрями організації бойової підготовки командирів.

Кардинальні зміни відбулися і в запозиченні передових досягнень і форм у сфері ведення війни. Прискорена модернізація збройних сил союзників протиборчих країн була необхідна у зв'язку з швидкоплинністю будь-яких перетворень під час війни. Політики і військові фахівці розуміли, що підвищення боєздатності союзної армії є вкрай необхідне і за будь-яку ціну, оскільки поразка трактувалася як можливість втрати власної державності. З цієї причини багато європейських політиків, офіцерів провідних армії, які брали участь у військових місіях, вважали, що по суті армії союзників – Сербії, Румунії, Греції, Чорногорії чи Османської імперії – входять до складу збройних сил їхньої країни [1, р. 932].² Утім культурний шок від нових умов служби та брак часу на адаптацію часто розвіювали ілюзії офіцерів із Франції, Британії, Росії та Німеччини щодо реальності.

В той час молоді балканські країни і Туреччина швидко переозброюються новітніми засобами ведення війни [2, р. 29-31].³ Однак, в цілому, до 1914 р.

² Авторитетний французький історик Ж.-Н. Грантом вказував: «Коли [російський] генерал Гурко звинувачує його [керівника французької місії Бертло] в тому, що він більше румун, ніж румуни, Бертло відповідає, що він француз, але що інтереси Франції збігаються також з інтересами Румунії, і з посмішкою запитує себе, «чи не більше він росіянин, ніж його співрозмовник, бо інтереси Росії, за його словами, такі самі, як і в Румунії...» [1, р. 30-31]. Ще одне свідчення сприйняття армії союзника як знаряддя своєї держави, це доповідна записка Головного управління Генерального штабу російської імператорської армії Военному міністрові генералу В.О. Сухомлинову про діяльність у Чорногорії офіцерів-інструкторів з Російської імперії від 18 березня 1913 р. свідчила: «Взявши до уваги ... обстановку, за якої перебування наших інструкторів у Чорногорії могло бути корисним для Росії в разі ускладнень з Австро-Угорщиною я знайшов за необхідне залишити ... [офіцерів місії – С.Ф.] у розпорядженні нашого військового агента [атташе, генерала М.М. Потапова – С.Ф.] в Чорногорії надалі до особливих вказівок, а витрати із задоволення їх різного виду постачанням віднести на секретні суми за § 5 статті 1-го кошторису Головного управління Генерального штабу» [Потапов Н. М. Руски војни агент у Црној Гори. т. 1..., р. 30-31].

³ За період 1854-1912 рр. продажі збройової фірми Круппа в Балканський регіон склали 6 595 гармат або 23,1% від загального обсягу експорту артилерії, що зробило Балканський регіон

армії багатьох азійських і балканських країн суттєво відставали від боєздатних армій Європи [3, р. 252-253].

Разом з тим, довоєнна діяльність військових місій уже принесла свої плоди. Офіцери з Німеччини, багато років працювали в арміях азійських країн – Османської імперії [4, р. 25], Японії [5, р. 410]. Наприклад, внаслідок модернізації в цих країнах, покращилось військове управління – з'явилися добре організовані генеральні штаби. Так, у балканських країнах, які вважалися слабкими у військовому плані, напередодні 1914 р. теж удосконалювалася організація військового управління, та покращився рівень підготовки командирів. На думку деяких дослідників, в означений період були організовані боєздатні генеральні штаби в Румунії, Греції, Болгарії та Сербії.

Разом з цим, військове управління не могло існувати без професійної підготовки командних кадрів військ. Тому, важливим напрямком модернізації армії напередодні Першої світової війни стало формування сучасної військової освіти в багатьох балканських країнах, в подальшому це вплинуло на покращення професійного рівня офіцерів армії регіону [1, р. 141; 6, с. 25-31]. Професійна військова освіта сприяла більш сучасній організації армійських структур. Військові еліти вказаних країн рухалися в напрямі засвоєння європейських досягнень в галузі військової думки. Балканський регіон з 1912 р., коли почалися війни на півострові став справжнім полігоном нових доктрин та способів ведення війни. Французьким, російським, німецьким військовим місіям була надана роль спостерігачів випробувань нових форм бойових дій [7; 3, р. 250-257].⁴

Важливо, що на думку видатних військових теоретиків, час є суттєвим чинником прискореної модернізації. Найчастіше, в досліджуваній період саме часовий фактор був вирішальним в існуванні малих країн. У зв'язку з цим залучення військових фахівців, запрошених з передових армій Європи, вважалось одним з основних факторів швидкої і ефективної військової модернізації.

Стаття присвячена аналізу діяльності європейських військових місій, направлених передовими арміями Європи до країн Східної та Південно-Східної Європи, Османської імперії та Ірану під час Першої світової війни 1914-1918 рр. Ця війна стала справжньою революцією у залученні військових місій⁵ для підвищення боєздатності армій союзників основних протиборчих країн. У дослідженні за допомогою методу порівняння проаналізовано діяльність

найбільшим ринком збуту в Європі. Імпортувавши 3 943 гармати, Османська Туреччина посіла перше місце як найбільший клієнт Крупна у світі, а не тільки в Європі [1, р. 30-31].

⁴ Процес спостереження й аналізу за війнами початку ХХ ст. чудово розкрито у дослідженні Storz D. *Kriegsbild und Rüstung vor 1914 Europäische Landstreitkräfte vor dem Ersten Weltkrieg.* Berlin; Bonn: Mittler, 1992. 406 s.

⁵ Далі буде використовуватися поняття «місія». Під цим поняттям маємо на увазі виключно «військову місію», надіслану офіційно, чи під прикриттям групи військових професіоналів.

військових місій Франції в румунський, грецький, російський, сербський арміях, а також військових місій Німеччини в Османській імперії та Фінляндії, а Росії в Чорногорії. Також, на нашу думку, необхідно звернути увагу на причини залучення військових місій Британії, Швеції та Росії в Ірані: вони були дійсно необхідними як військово-політичний чинник на східній периферії бойових дій Великої війни 1914-1918 рр.

Метою дослідження є аналіз діяльності іноземних військових місій⁶ в арміях країн, що брали участь у Першій світовій війні 1914-1918 рр. Але, воєнно-морські місії, за складністю теми залишаються за межами дослідження.

Аналізуючи історіографію означеної тематики дослідження, зазначимо, що автор і раніше звертався до вивчення історії діяльності військових місій [8].

Необхідно зазначити, що осмисленню діяльності військових професіоналів з Франції в Румунському королівстві в роки Першої світової війни присвячені праці вчених з США і Франції –Г. Торрі [9] і Ж-Н. Грантома [1]. Діяльність французьких і британських військових професіоналів у Сербії досліджувала вчена Б. Стоїч [10].

У багатьох дослідженнях розглядається діяльність німецьких військових місій в Османській імперії напередодні і під час Першої світової війни. Піонером з дослідження участі в модернізації османській армії німецьких військових фахівців була робота І. Валлаха [11]. На нашу думку, необхідно звернути увагу на праці авторитетних військових істориків США та Туреччини –Е. Еріксона [12] і М. Уяра [13; 14]. Надзвичайно цікавою є новаторська праця німецького історика Г. Грюсхабера «Німецькій дух» в османській та турецькій арміях, 1908-1938 рр.: історія передачі військових знань», опублікована у 2018 р. ця робота дозволяє детально розглянути проблему культурного впливу німецької військової думки та доктрини ведення війни на османську армію [15].

У 2019 р. була опублікована праця про діяльність французьких військових місій в Росії в 1914-1918 рр., одним з авторів якої є відомий військовий історик з Франції, полковник у відставці Ф. Гельтон [16].

Долю французьких офіцерів на чолі з Ж.П. Сйду в грецької армії в 1911-1914 рр. узагальнював у статті учасник місії генерал П. Бордо [17]. Польський професор Т. Шрамм вивчав діяльність французьких офіцерів, які діяли у складі військових місій у країнах Європи на початку ХХ ст. Один із розділів дослідження вказує на діяльність французьких військових щодо покращення бойових якостей грецької армії в 1917 р. [18].

⁶ Далі у статті буде використано термін «військова місія», «місія» щодо досліджуваного поняття проведення військової модернізації, тобто організації реформ за допомогою «військово-інструкторської місії». Місії, що мають інструкторські цілі, місії радників (військовий радник – термін, що з'явився на початку ХХ ст. До цього часу зазвичай використовувався термін військовий інструктор), зазвичай, незважаючи на різні назви мають кілька напрямків діяльності: навчання бойових частин та діяльність у військово-навчальних закладах; збирання даних про країну перебування; лобювання закупівель зброї; зміцнення внутрішньополітичного впливу за допомогою місії.

Діяльність шведських і російських військових фахівців в армії і жандармерії Ірану вивчала С. Кронін [19]. Створення албанської жандармерії офіцерами армії Нідерландів вивчав Е. Руис [20]. Долю роботи італійських карабінерів в Греції на початку ХХ ст. досліджувала авторитетна вчена з Риму М. Г. Паскуаліні [21]. Цікаві щодо нашої тематики робота французького вченого Ж. Фремо [22] та британського історика Т. Берка [23]. Вони розкривають діяльність місій країн Антанти в арабських та іранських нерегулярних збройних формуваннях в 1916-1918 рр.

Важливою, для тематики дослідження є праця американського вченого Д. Кенна, що присвячена розвідницької, таємної діяльності французької військової місії в армії США в 1917-1918 рр. [24].

Також варто відзначити такі публіцистичні джерела, як *мемуари та спогади*, залишені учасниками військових місій означених років. До них передусім відносяться мемуари французьких, німецьких, румунських і османських офіцерів, які брали участь в діяльності військових місій. Так, наприклад, голові місії в Румунії в 1916-1918 рр. генералу А. Бертло належать опубліковані службові документи [25]. Голові російської артилерійської військової місії в Румунії генералу О.М. Виноградському належать мемуари, видані в Парижі в 1926 р. [26].

Генерал О. Ліман фон Сандерс залишив спогади про свою місію в османській армії на протязі 1913-1918 рр. [27]. Ці матеріали доповнюються щоденниковими записами османського офіцера-генштабіста Абдурауфа бея, опублікованими сучасним турецьким військовим істориком М. Уяром [28].

Цікавим джерелом для дослідження є матеріали, що належать перу інструктора французької військової місії в турецькій жандармерії – капітана О. Сарру [29].

Інформаційну складову нашому напряму дослідження додає оприлюднений щоденник адмірала Е. Трубріджа, голови місії британських артилеристів що працювала в сербській армії в 1915-1916 рр. [30].

Корисними є опубліковані архівні документи голови місії в Чорногорії генерала Н.М. Потапова [31], а також військових аташе тих років. Йдеться про оприлюднені офіційні документи військових представників Румунії та Британії у Ставці Верховного головнокомандувача російської армії – румунського генерала К. Коанда [32] та полковника британської армії А. Нокса [33], які є інформативні для нашого дослідження. Вони дозволяють зрозуміти та усвідомити військово-політичну ситуацію, яка сприяла відправленню військових місій до Румунії в 1916 р.

Організацію діяльності військової місії Німеччини у Фінляндії в 1918 р. описує у своїх мемуарах генерал Р. фон дер Гольц [34]. У науковий обіг, у контексті вивчення бойової роботи російської військової місії доцільно ввести доповідь генерала О.М. Виноградського [35]. Пізнавальними для теми статті є мемуари військового лідера Фінляндії генерала Г. Маннергейма [36], а також

учасника роботи німецької місії в Грузії полковника Ксесса фон Кресенштерна [37].

Таким чином, існує значний пласт наукового матеріалу, присвяченого обраній тематиці. Цей масив дозволяє вдосконалювати наукові знання про діяльність військових місій під час Першої світової війни 1914-1918 рр.

Щоб систематизувати матеріал дослідження, структуруємо періоди діяльності місій, що дозволить простежити еволюцію діяльності військових професіоналів в арміях союзних країн, які є основними учасниками війни.

Перший період стосується діяльності військових місій напередодні Першої світової війни. За початкову точку відліку діяльності доцільно брати так звану Боснійську кризу 1908 р., що зумовлено очевидною межею як політичної, так і військової активності європейських військових місій у країнах Південно-Східної Європи. Цей період закінчився в 1914 р. з початком оголошення Віднем війни Белграду.

Другий період охоплює хронологічні межі 1914-1915 рр., коли події розвивалися стрімко, початкова фаза війни була мобільною. У цей період французи, росіяни та британці підтримали сербську армію, направивши військові місії до Сербії. У свою чергу, німці надіслали додаткові військові місії в османській армії.

Третій період охоплює період позиційної війни 1915-1916 рр., коли на Балканському і Азійському фронтах поширилися нові форми ведення війни. Активно розширювалася діяльність місій. Крім офіцерів-інструкторів та генштабістів з провідних європейських армій, з'явилися технічні місії Франції та Німеччини в Османській імперії, Сербії, Росії, Румунії, Португалії.

Останній період війни (1917-1918 рр.) призводить до максимальної активізації в арміях держав-союзників, що є передовими у військовому плані, з метою максимального докладання зусиль для створення умов в надії на переломний момент у грандіозному військовому протистоянні 1917-1918 рр. Місії сприяли посиленню військово-політичного контролю Франції над арміями Сербії, Греції, Румунії та Німеччини над османськими військами, створенню національної армії в Фінляндії. В урядових і військових колах усвідомлюють, що наближається розв'язка війни. Події 1917-1918 рр. відрізняються динамічністю і максимальною активністю військових місій. Масштаби присутності військових професіоналів в арміях союзних держав, в порівнянні з довоєнним періодом, вражають.

Обсяг статті, на жаль, не дозволяє детально розглянути багатогранну діяльність європейських інструкторів в арміях союзників протягом досліджуваного періоду. У зв'язку з цим коротко перерахуємо військові місії досліджуваного періоду – 1908-1918 рр. Це десятиліття вкрай важливе для розвитку військової справи. Справжньої революції зазнало і використання військових місій інструкторського спрямування у країнах, які воювали.

Боснійська криза 1908 р., що була спричинена анексією Боснії Австро-Угорською імперією, спровокувала мілітаризацію Балкан, змусивши уряди країн регіону звернутися по допомогу до передових армій Європи щодо модернізації своїх збройних сил.⁷ У Чорногорії [31, с. 374]⁸ та Греції [17, р. 64-65] почали діяти військові місії Росії⁹ та Франції, а в османський [38], грецький [21] та іранський [19] жандармерії почали працювати фахівці з багатьох європейських країн. Дуже цікава діяльність міжнародної місії в Македонії – провінції Османської імперії [29; 38] Важливою особливістю діяльності військових місій на Балканах з Нідерландів до Албанії було створення місцевої жандармерії. Місія армійських офіцерів з Гааги мала поліцейський характер. Ця подія сталася напередодні Першої світової війни в 1913 р. [20]. Згадаймо, що європейські країни вже надсилали військових у складі міжнародної місії з миротворчою метою до Македонії [38].

Для того, щоб з'ясувати особливості німецької військової політики в регіоні, необхідно зацентувати увагу на тому, що на початковому етапі активної діяльності військових спеціалістів – з 1882 по 1895 рр. – німецьку військову місію очолював генерал К. фон Гольц [11, с. 54-57; 4, р. 25]. Цей високопоставлений офіцер кайзерівської армії багато років організовував ефективні військові реформи, насамперед він зосереджував увагу на реформуванні військової освіти та переозброєнні армії імперії [4, р. 8; 45, р. 95].¹⁰ У 1908 р. К. фон Гольцнова очолював групу військових

⁷ У зв'язку з цим виникає важливе питання щодо наукової градації місій. Так, місія, делегована з Парижа до Белграду в 1912 р. під час Балканських воєн, мала за мету офіційний збір інформації, що дало можливість оцінити особливості сучасної війни. Діяльність місії з військових спостерігачів *не досліджується* в статті.

⁸ Військовий агент (аташе) Росії в Чорногорії М.М. Потапов доповідав у Петербург начальнику Генштабу таємною депешею 30.05.1909 р.: «Чорногорський Військовий міністр з відома князя Миколи звернувся до мене з офіційним листом... про делегування в Чорногорію російських офіцерів-інструкторів...» [31, с. 374-375].

⁹ Службові документи воєнного агента (аташе) М.М. Потапова від 31.01.1911 р. свідчать: «Полковник Єгор'єв і підполковник Колосов прибули сюди як інструктори чорногорської армії» [31, с. 487]; від 14.06.1911 р.: «Полковник Варшавської кріпосної артилерії полковник Рачинський, який перебував в Чорногорії тимчасово з 1909 р. ... штаб-офіцери виконують у Чорногорії наразі такі обов'язки: підполковник Колосов – помічника Військового міністра, полковник Рачинський – інструктора артилерії, а полковник Єгор'єв – директора кадетського корпусу» [31, с. 507]; від 13.03.1913 р.: «10 червня 1912 р. до королівської чорногорської армії відрядили строком на 6 місяців офіцера-інструктора з піонерної частини 1-го Кавказького саперного батальйону капітана Кулакова і на допомогу йому двох унтер-офіцерів» [31, с. 508].

¹⁰ Військовий (аташе) Росії доповідав у військове міністерство імперії від 26.01.1906 р.: «У 1903 р. завод Круппа отримав перше замовлення на виробництво скорострільних гармат [від уряду Османської імперії – С.Ф.]. Замовлення складалося з 184 польових гармат, 8 гірських гармат калібру 7,5 см і 500 артилерійських снарядів на кожен гармату... У 1905 р. було підписано другий контракт із фабрикою Круппа..., що передбачає виробництво і постачання 62 польових (калібр 7,5 см), 23 гірських (калібр 7,5 см), 3 мортир (калібр 15 см) і 3 гаубиць (калібр 10,5 см) гармат» [45, р. 95].

фахівців, яка консультувала османських офіцерів під час чергової хвилі реформ у збройних силах султана [12, р. 18].¹¹ У 1910 р. знову К. фон Гольц побував на маневрах османської армії, які були проведені вперше з часів війни з Росією в 1878 р., в яких було підкреслено недоліки діяльності першої німецької місії і слабкий вплив кайзерівської армії на організацію бойової підготовки в період німецької військової місії під керівництвом згадуваного К. фон Гольца в 1883-1895 рр. Німецька військова культура передбачала систематичне проведення навчань [15, р. 33]. Таким чином К. фон Гольца його офіцери виявили недоліки османських реформ.

У контексті теми дослідження також варто згадати про відрядження французьких та німецьких офіцерів у складі місій до Марокко [39] та Латинської Америки [40]. Це важливо для теми нашого дослідження, оскільки під час війни, у 1915 р., офіцери-інструктори з Марокко, як підготовлений персонал, були направлені місією до військ арабських повстанців у Сирію [22, р. 59]. Таким чином створювався кадровий резерв компетентних офіцерів.

Важливою віхою в історії інструкторських місії стали війни на Балканах 1912-1913 рр., під час яких німецькі офіцери брали участь у бойових діях [15, р. 57].¹² Для розуміння еволюції ставлення до направлення місій до османської армії в 1913 р. важлива їх роль щодо аналізу бойового досвіду Балканської війни офіцерами місії в 1912 р. [15, р. 250].¹³ Наприклад, за словами німецьких офіцерів, османські солдати, мобілізовані в жовтні 1912 р., ніколи не проходили навчання щодо користування багатозарядними гвинтівками. Це було відзначено німецькими офіцерами спостерігачами (які служили в той час османам) під час війни, коли солдатам видавали нові гвинтівки просто на полі бою з ящиків для зберігання. Але мобілізованих солдат ніколи ні навчали користуватися сучасною зброєю. Резерв османської армії не був підготовлений до війни [15, р. 56].

¹¹ Це була таємна місія з метою оцінки стану реформ відомим генералом К. фон Гольцем. Для нашого дослідження важлива десятирічна діяльність німецької місії під керівництвом генерала К. фон Гольца в 1885-1895 рр.

¹² Під час Балканських воєн 24 німецьких офіцери служили в Османській польовій армії. Через офіційний нейтралітет Німеччини уряд імперії вдався до юридичного трюку. Німецьким офіцерам довелося покинути армію Кайзера і відмовитися від громадянства. Вони стали османськими підлеглими і приєдналися до османської армії на час війни з гарантованим поверненням на німецьку службу після закінчення воєнних дій [15, р. 57].

¹³ Однак критичний аналіз турецької армії в 1912 р. швидко показав, що вона поступається не прихильності до несистемного навчання, а в стані структурної слабкості та розумової відсталості. Чи могли б німецькі офіцери-інструктори досягти кращого результату, якби вони проявили більше майстерності у спілкуванні з людьми іноземної культури, ніж вони, ще належить з'ясувати. Що в ній не було всіх необхідних умов для проведення військових дій у великих масштабах. Доповіді баварського підполковника фон Лоссова, який виконував обов'язки османського командира з'єднання, яскраво показують труднощі, що стояли на шляху модернізації та ефективності Османської імперії. До того ж небажаним було прагнення деяких німецьких офіцерів пристосовуватися до цих умов [15, с. 250].

Результати Балканських воєн 1912-1913 рр. змусили уряд младотурків у Константинополі звернутися по допомогу до Німеччини. Після тривалих перемовин щодо умов служби в 1913 р. в Османській імперії з'явилася німецька місія під керівництвом генерала О. фон Сандерса. Це викликало гучний дипломатичний скандал напередодні Першої світової війни [13, р. 40].¹⁴ Але, місія залишилась у Константинополі [15, р. 58].

Паралельно діяли французи в Греції. Необхідно підкреслити, місія на чолі з генералом Ж. П. Ейду, що була відправлена з Франції напередодні Балканських воєн 1912-1913 рр., виявилася дуже ефективною для модернізації і збільшення боєздатності армії Афін [17]. Місія Ж. П. Ейду, на думку деяких істориків, спровокувала направлення військових фахівців із Берліна до Османської імперії [15, р. 59; 13, р. 34]. Але варто зазначити, що вирішальною причиною запрошення німецької місії під керівництвом генерала О. фон Сандерса було розуміння османської військово-політичної верхівки щодо необхідності проведення результативних військових реформ у збройних силах імперії [13, р. 39].

Характеризуючи період 1908-1914 рр., зазначимо – важливу роль Балканських воєн 1912-1913 рр. як етапу форсування модернізації армій регіону, коли військові місії були надіслані в Османську імперію, Грецію, Чорногорію, Албанію. Разом із навчанням офіцерів балканських країн у військових навчальних закладах у Франції, Німеччині, Італії, Росії та ін. країнах, а також переозброєнням військові місії були важливим елементом військово-політичного впливу на збройні сили країн регіону [45, р. 98].¹⁵

*Війна повністю змінила «правила гри» щодо діяльності місій.*¹⁶ У 1914 р., зважаючи на плани нетривалих воєн, багато місій були відкликані в дієві армії. Офіцери були потрібні в арміях метрополій. Але вже в 1914 р. французи,

¹⁴ Важливо підкреслити, що дипломати стежили за роботою офіцерів з інших країн. Що є маркером часу. Скандал виник через умови місії О. фон Сандерса в османській армії [14, р. 34].

¹⁵ Ще 26 грудня 1891 р. військовий агент (аташе) Росії в Османській імперії полковник М.М. Пешков доповідав до Петербургу: «У 1887 р. 12 турецьких офіцерів, яких відправили в Німеччину для військової підготовки, завершили свою 3-річну службу в пруській армії в листопаді цього року та повернулися до Стамбула в грудні. Ці офіцери, які були прийняті султаном, були підвищені у званні, отримали державні нагороди і приписані до частин у гвардійській дивізії. Той факт, що ці офіцери були прийняті самим султаном, є знаковою подією. Кількість військових, які були там від 1 до 4 років, склала 37, з яких 28 були офіцерами, які пройшли курси військової підготовки. Таким чином, Німеччина має значну кількість германізованих офіцерів османської армії» [45, р. 98]. Спроба германізації була і в румунській армії. У 1910 р. 5 румунських кандидатів на офіцерські посади навчалися в Німеччині, 5 в Австрії, 3 в Італії, 7 у Франції [1, р. 141].

¹⁶ До війни 1914-1918 рр. діяльність військових місій була підпорядкована міжнародним законам. Так, у 1912 р. французька військова місія в Греції та російська військова місія в Чорногорії офіційно припинили свою діяльність [31, р. 639].

росіяни і англійці направили свої місії в Сербію і Чорногорію [30, р. 30].¹⁷ Змінилась мотивація дій офіцерів місії. Голова британської місії адмірал Е. Трубридж згадував щодо привітання сербським населенням британських військових: «Висадка британських батареї на залізничній станції Топсидер була зустрінута вдячними громадянами Белграда. Ці англійські гармати, прикрашені квітами, буксировані шістьма парами волів, були зустрінуті белградцями на своїх позиціях. Громадяни Белграда бачили у своїх союзниках, британських солдатах, своїх захисників» [30, р. 32].¹⁸

Натомість німці збільшили кількість місій в Османській імперії. Протягом 1914-1915 рр. на прохання османських військових прибуло ще три окремі місії, які не були підпорядковані О. фон Сандерсу [13, р. 56].¹⁹ Поруч з тим уже з самого початку бойових дій влада німецької імперії, розуміючи необхідність збільшення контролю над армією союзників, значно посилила місію О. фон Сандерса. Так, група німецьких офіцерів Генерального штабу на чолі з полковником Б. фон Шеллендорфом, по суті, очолила Генеральний штаб Османської імперії [11, р. 133]. Це повністю підпорядкувало османську армію Німеччині. Усе це відбувалося за згодою керівника младотурецького тріумвірату генерала І. Енвер-паші. Багато військових фахівців вважають, що діяльність німецьких офіцерів сприяла відсічі десанту союзників на Галіпполі в 1915 р. У подальшому, в 1916 р. направлення до османської армії в Месопотамії групи офіцерів на чолі з генералом К. фон Гольцем сприяло успіху осман на азіяському театрі бойових дій [12, р. 167].

Для даного дослідження цікавим є період активної військової допомоги Росії у справі модернізації армії Чорногорії, зокрема діяльність групи офіцерів російської армії на чолі з генералом М.М. Потаповим.²⁰ Місія у цій невеликій країні працювала з перервами протягом 1903-1915 рр. Через складну плеємину

¹⁷ Голова британської місії адмірал Е. Трубридж згадував: «7 січня 1915 р. британські мінно-торпедні загони на чолі з лейтенантом Елліотом Н. Бертрамом першими прибули в Белград. Це була група з 26 осіб, яка привезла різні типи морських мін і торпед. Адмірал Трубридж приєднався до них 22 лютого 1915 р., звідки [з Сербії – С.Ф.] командер Кардейл повернувся до Греції. 8 британських морських гармат із 25 артилеристами прибули в березні того ж року. Приїзд кожної закордонної місії мав значне політичне значення, крім очевидного військового» [30, р. 32].

¹⁸ До літа 1914 р. кількість офіцерів місії О. фон Сандерса збільшилася до 70, а до кінця війни – до 800. Ця підсумкова цифра не включає німецькі частини і з'єднання, які були відправлені під різними назвами протягом війни [28, р. 144].

¹⁹ У серпні 1914 р. на прохання генерала І. Енвер-паші для модернізації та зміцнення Дарданелл із Німеччини прибула місія адмірала Г. фон Узедома у складі 26 офіцерів і 520 нижніх чинів під офіційною назвою Sonderkommando Kaiserliche Marine Türkei [13, р. 56]. 12 грудня 1914 р. до Константинополя прибув генерал К. фон Гольц на посаді військового помічника султана Мехмеда V [13, р. 63]. Капітана Ерїха Серно 3 лютого 1915 р. призначили командиром авіаційної школи та ще один німецький офіцер був відповідальним за османські повітряні війська [13, р. 60].

²⁰ До складу місії входили 6 офіцерів та 2 унтер-офіцера [31, с. 467, 507, 509, 637].

організацію чорногорського суспільства та цілої низки ускладнюючих внутрішньо та зовнішньополітичних факторів для діяльності російських офіцерів, місія не досягла своїх цілей. На підставі спостереження за участю чорногорців у військових діях Балканських війн 1912-1913 рр. російський посланник у Чорногорії А.А. Гірса в листі міністру закордонних справ С.Д. Сазонову вказував: «...дворічна діяльність наших інструкторів практичних і корисних результатів не дала» [31, с. 675].

Характеризуючи період 1914-1915 рр., необхідно вказати на швидке збільшення військових місій різної спрямованості в Сербії, Османській імперії. Це була реакція правлячих еліт Німеччини, Британії, Франції та Росії на лавиноподібне розширення воєнних дій за кордонами західного і східного фронтів. Це був період імпровізації. В генеральних штабах воюючих держав рішеннях приймалися в контексті бойових дій.

Але до 1916 р. стало зрозуміло, що якість військових дій кардинально змінилася. Війна перетворилася у боротьбу на виснаження. Досвід позиційної війни був затребуваний арміями Росії і Османської імперії. Це призвело до розширення напрямів діяльності місій у цих країнах [49, р. 200-272].²¹ Французькі військові фахівці були направлені в Румунію [1, р. 159]²² і Грецію [18, р. 232]²³ з метою якнайшвидшої модернізації армій. Начальник французької місії генерал А. Бертло розумів, що дві третини румунських офіцерів, які були резервістами з невеликим вишкілом, не були готові до того типу війни, з яким зіткнулася Румунія [25, р. 152]. Важливих успіхів щодо відновлення боєздатності румунської армії досягла французька військова місія на чолі з генералом А. Бертло, яка була делегована в цю країну в 1916 р [1, р. 926]. Склад цієї місії внаслідок імпровізації було збільшено: місія стала складатися з декількох підрозділів військових фахівців. Кожна група офіцерів мала свій напрямок діяльності. Так, функціональні секції місії були в медицині, авіації, у військово-морському флоті Румунії [1]. Загальна кількість французьких військових фахівців у Румунії досягла чисельності понад дві тисячі осіб [1, р. 294, 321].²⁴ За словами військових істориків, ефективною координацією

²¹ Еволюція французької військової доктрини під впливом позиційної війни докладно розглянута сучасним французьким військовим істориком М. Гойя: Goya M. L'Invention de la guerre moderne: Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918. Tallandier, 2014. 480 p. [49].

²² Авторитетний французький дослідник Ж.-Н. Грантом детально вивчав діяльність місії генерала А. Бертло. Вона складалася з двох тисяч військових та діяла з вересня 1916 по грудень 1917 р.

²³ Для формування в Греції армії прихильників Антанти в грудні 1916 р. французи направили місію в складі 150 військовослужбовців (Урядова армія Греції не підтримала війну з німецьким блоком) [18, р. 232].

²⁴ Місія під керівництвом А. Бертло посилювалась поступово. Наприклад, у жовтні 1916 р. французький Генеральний штаб додав до місії групу інструкторів з організації використання кулеметів, в грудні 1916 р. з Франції прибуло 40 офіцерів-інструкторів, на початку 1917 р. до місії приєдналися 200 офіцерів та 300 солдат [1, р. 293-294]. Автономно, під загальним

місії керував французький генерал А. Бертло [1, р. 926; 9, р. 182].²⁵ Вважається, що ці місії були найбільш вдалимими і ефективними під час Першої світової війни. Ця оцінка поширена і нині в наукових колах, незважаючи на поразку Румунії, яка пов'язана з військовим крахом російської армії у 1917 р. [1, р. 932]. Керівник російської артилерійської місії в Румунії генерал О. Виноградський згадував: «У жовтні [1916 р. – С.Ф.] прибула з цією метою [реформування] французька місія зі спеціалістів з усіх галузей. На чолі її стояв колишній командир одного з найкращих французьких корпусів генерал Бертло, довірена особа головноверха [головнокомандувача] генерала Жоффра, талановитий воєначальник, дуже розумна й тактовна людина, забезпечена величезними повноваженнями та коштами, який відзначився під Верденом. Після грудневих румунських невдач [1916 р.] обсяг робіт для місії збільшився, і вона поступово зросла приблизно до 200 офіцерів і 1000 нижніх чинів, генерал Бертло зважаючи на свої особисті властивості і той престиж й симпатії, якими користувалася в Румунії Франція, швидко набув великої популярності та впливу» [35, с. 21]. Ще одним аргументом щодо успіху діяльності французьких інструкторів може слугувати свідчення командира російської кавалерійської дивізії на румунському фронті генерала П. Врангеля: «Румунська армія, < ... >, була відтягнута впродовж зими в тил, відпочила і реорганізована під керівництвом французького Генерального штабу, вражала своєю виправкою і зовнішньою дисципліною» [41, с. 146].

Недостатньою дослідженою темою залишається вивчення діяльності російської військової місії в румунській армії, спрямованої ставкою верховного головнокомандування в 1916 р. Вона, як і французька місія в Румунії та німецька місія в Османській імперії, складалася з кількох окремих загонів офіцерів та військових фахівців. Відомо про направлення до Бухаресту групи офіцерів російської армії, яку очолював генерал М.А. Беляєв у 1916 р. [25, р. 89].²⁶ Він був представником російської ставки при румунському головнокомандуванні. Мета офіцерів – взаємодія зі ставкою короля Румунії. Окремо було делеговано місію російських зброярів: «Особлива комісія з наших військових техніків, представників задовольняючих управлінь та офіцерів

керівництвом А. Бертло, діяли французькі інструктори-артилеристи, 4 офіцера та 50 солдат фахівців з бронетехніки, офіцери зв'язківці, телеграфісти, військові інженери тощо [1, р. 312, 317, 319, 321]. Протягом 1916-1917 рр. з Франції прибуло більше 430 офіцерів та 1500 сержантів та солдатів. Авторитетний американський дослідник Г. Торрей у своїй праці вказує, що до лютого 1917 р., унаслідок наполегливих вимог А. Бертло, французький уряд відправив до Румунії близько 400 офіцерів і 1000 солдатів. [9, р. 182].

²⁵ Підкреслює це твердження й англійський військовий аташе в Росії полковник А. Нокс: «На початку зими більша частина румунської армії була виведена в резерв для реорганізації та навчання під вмілим керівництвом генерала Бертло і великого штабу французьких офіцерів» [33, р. 533].

²⁶ Начальник французької місії А. Бертло згадував: «Генерал Беляєв, якого я бачив на Ставці, казав мені, що він є на чолі місії, яка відіграватиме ту саму роль, що й моя» [25, р. 89].

Генерального штабу, ...[з організацією] бойовому постачанні румунської армії. Комісія ... на місці мала ознайомитися з потребами румунської армії, зі станом румунської промисловості і на підставі всього цього скласти докладний план постачання румунської армії за сприяння Росії та наших союзників – Франції чи Англії» [42, с. 97]. Головою комісії було призначено досвідченого фахівця в галузі виробництва зброї генерала М. Гібера фон Грейфенфельса – начальника Сестрорецького збройового заводу. Склад місії – 6 офіцерів та зброярів.²⁷ Пізніше, у жовтні 1916 р., до Бухаресту з метою зміцнення румунської артилерії було направлено артилерійську військову місію на чолі з генералом О.М. Виноградським [26, р. 238]. У своїх спогадах, виданих у Парижі в 1926 р., він вказав на мету місії, її склад, зокрема зазначив, що фахівців надали: «як технічних «радників», на чолі якої я [О.М. Виноградський] був поставлений встановити з метою майбутніх спільних дій тісний контакт з румунською артилерією і зробити так, щоб вона використовувала наш досвід більш ніж дворічної війни» [26, с. 233]. Склад місії був значний – 3 генерали та 12 старших офіцерів та 15 молодших офіцерів артилеристів та близько 70 артилеристів. З 1 листопада 1916 р. їх розподілили по різних арміях Румунії [26, р. 244].²⁸

За словами О.М. Виноградського, російська місія підтримувала тісні стосунки з французькою місією А. Бергло, яка прибула до Бухаресту раніше. Згадаємо, румунська армія через слабку готовність до війни зазнала поразки у військовій кампанії 1916 р. Але, за твердженням американського дослідника Р. Торрея, з організації допомоги румунській армії 1916 р. і почалася прихована політична боротьба між Петроградом та Парижем за військово-політичний вплив на Румунію. Особливим засобом цієї боротьби були військові місії Франції та Росії в армії румунського королівства. Це справді був елемент військово-політичної боротьби, значення якого посилилося в процесі війни 1914-1918 рр. [9; 16, р. 93].²⁹

²⁷Відомий військовий зброяр В.Г. Федорова зазначала: «На початку вересня 1916 р. наша місія – у складі В. Гібера, мене [В.Г. Федорова – С.Ф.], фахівців: без постачання металу – Куклін, по закупівлі снарядів – Пухальський і представників Головного інтендантського управління – Соколова і Головного інженерного управління – Пржевалінського – вже рухалася через Могильов і Київ до Бухареста» [42, с. 97].

²⁸ Учасник російської місії О.М. Виноградський згадував: «1 листопада 1916 року наші офіцери вирушили до своїх частин: група генерала Крутікова, що складалася з 8 офіцерів, була приєднана до румунської Армії Півночі; Генерал Пащенко пішов з 14 офіцерами в II-ю армію, а полковник Лазаркевич був направлений зі своїм офіцером в I-ю армію. Особисто я перебував у Бухаресті, звідки мав намір влаштовувати питання, які виникали, та курирувати роботу» (разом російська артилерійська місія складала 3 генерала, 24 офіцера) [26, с. 243].

²⁹ Протириччя настільки загострилися, що в січні 1917 р. французький представник генерал Де Кастельно, що прибув в Росію і А. Бергло погодилися після ще трьох місяців діяльності місії повернутися до Франції з частиною своєї місії, залишивши на фронті лише декількох французьких офіцерів під керівництвом генерала М. Жанена (головуючого французької місії в

Важливим епізодом роботи військових інструкторських місій у 1916-1918 рр. була діяльність групи французьких військових місій у Російській імперії. Місії поступово розширювали свою діяльність і охопили багато напрямів роботи, і складала в 1917 р. понад тисячу офіцерів і солдатів [16, с. 3].

З вересня 1917 р. інструктори з Франції, використовували досвід позиційної війни та почали допомагати в підготовці американської армії [24]. Цікавим є факт відрядження в червні 1918 р. генерала А. Бертло, колишнього начальника французької місії в Румунії, в США для організації військової місії з метою навчання армії, що формується, для участі в боях на західному фронті [9, р. 240]. Поступово кількість французьких офіцерів-інструкторів в армії США, розташованої у Франції, в травні 1918 р. досягла 320 осіб. Очолювали цю французьку місію при Американському експедиційному корпусі в Європі спочатку генерал Пельтьє, а потім генерал Рагено [43]. Французькі інструктори були спрямовані на навчання американців тактики позиційної війни. Це дозволило суттєво зміцнити боєздатність молодой американської армії, сформованої під час війни у 1917-1918 рр. Разом з тим, французькі офіцери місії зустріли сильний консервативний опір введенню ними тактичних нововведень у навчання на підставі досвіду позиційної війни 1915-1917 рр. з боку американських командирів [46, р. 202].³⁰ На думку американського історика Кенъе, цікавими є аналітичні функції цієї місії. За допомогою французьких офіцерів-інструкторів розвідувальне бюро Генерального штабу Франції збирало інформацію для оцінки боєздатності американських військ [43].

У 1917 р. Франція за допомогою військових місій організувала армію в Греції. Її зібрали прихильники Е. Венізелоса, які орієнтувалися на Антанту. Це було надзвичайно складним завданням, оскільки значна частина офіцерського складу грецьких збройних сил була орієнтована на союз з німецьким блоком та прихильниками короля, які виступали проти союзу з Антантою [18, р. 229-230]. Були проведені масштабні чистки і звільнено близько 800 грецьких офіцерів, налаштованих прони́мецькі. Цікаво, що активні дії щодо масштабних звільнень політичних противників проводили у військах младотурки. До 1918 р. кількість

Росії), які виконували роль інструкторів у румунських військах. Проте революція в Росії завадила виконанню планів [16, с. 93].

³⁰ На думку дослідника Е. Віста американській генерал Д. Першинг (командуючий американськими експедиційними силами в Європі 1917-1918 рр.) дуже ясно дав зрозуміти своїм підлеглим, що вони повинні відмовитися від англійських і французьких методів навчання на користь концентрації на прийомах відкритої війни. Вірячи, таким чином, за словами одного зі старших офіцерів його штабу, що «американська армія не може бути створена французами або англійцями, Д. Першинг і його штаб вкотре відкинули цінний військовий досвід своїх європейських союзників. Оскільки, на його думку, британська і французька культурна слабкість, надмірна опора на вогневу міць і тактична зацикленість на обороні були корінними причинами застою у війні, тільки справді американська армія, сповнена духу рідного фронтиру [46, р. 202].

офіцерів у французькій військовій місії в армії Е. Венізелоса, що діяла на Салонікському фронті, досягла 150 військових фахівців. Вона надала значну допомогу у формуванні нової армії Греції [18, р. 232].

Цей період характеризується створенням окремих технічних військових місій, пов'язаних із появою нових видів військ – бронетехніки, авіації, розширенням використання артилерії великого калібру, ускладненням інженерної війни, поширенням нових видів зв'язку.

Кульмінацією німецької військової імпровізації в Османській імперії вважається 1917 р., коли була створена спеціальна штабна група «армійської групи F» (турецька назва – «Йилдирим»), в складі – 65 німецьких і 9 турецьких штабних офіцерів на чолі з колишнім начальником Генерального штабу Німеччини Е. фон Фалькенгаймом [12, р. 175].³¹ У Берліні домінувала думка, що безпосереднє німецьке керівництво покращить боєздатність військ султана. Ця ініціатива не змінила становище на палестинському фронті. Не дала позитивного результату і заміна керівника місії – Е. фон Фалькенгайма на О. фон Сандерса. Ця ротація була зумовлена спробою покращення взаємодії між німецькими високопоставленими офіцерами та османськими командирами [14, р. 364]. Проте загальне військово-політичне становище до 1918 р. не сприяло військовим успіхам групи офіцерів на чолі з О. фон Сандерсом. Армія султана була розгромлена в боях із британцями біля міста Мегіддо [14, р. 378]. Необхідно відокремити діяльність військових місій, що направляються німецьким командуванням до османської армії, від участі в бойових діях регулярних частин армії кайзера на палестинському та месопотамському фронтах азійського театру воєнних дій. Авторитетний американський дослідник Е. Еріксон вказує чисельність цих допоміжних військ 20 000 військовослужбовців [12, р. 233]. Але вивчення діяльності цих військ лежить поза зоною нашого дослідження.

Упродовж 1916–1918 рр. у Сирії та Палестині діяла французька військова місія у складі 12 офіцерів і 48 сержантів та солдатів [22, р. 55]. Однак, порівняно з англійськими силами, діяльність французької місії була незначною і не справила великого впливу на події в регіоні [22, р. 71]. Британці, активно діяли в Ірані, де за допомогою військово-інструкторської місії створили загони Південно-Персидських стрільців. Метою цієї ініціативи було протиставлення німецької активності в регіоні. Завдання навчання стрільців лягло на генерала П. Сайкса, який був офіцером британської індійської армії, що мав досвід роботи в перських справах. Британський уряд надав йому 16 офіцерів, які володіли перською. На початку 1917 р. до місії приєдналися ще 10 військових. На серпень 1917 р. місія налічувала вже 70 британських офіцерів і 84 унтер-офіцери [23].

³¹ Цю схему туркам представили як корисну для фон Фалькенгайма, тому що персоналу не довелося б так сильно залежати від перекладачів [12, р. 175].

1918 р. призвів до розпаду Російської імперії та відправлення німецьких військових місій до Фінляндії [34, р. 97].³² У Хельсінкі та Тбілісі були створені нові національні армії [34, р. 99]. Але, військову місію корисно використовували лише фіни. Безпосередньо на цьому прикладі видно різницю між використанням військових професіоналів і відмовою від місії [37, р. 48].³³

Важливим етапом поширення діяльності військових місій було направлення групи військових фахівців із Німеччини до Фінляндії у 1918 р. Місія була виділена зі складу так званої «балтійської дивізії» (нім. – Ostsee-Division) яку очолював генерал Р. фон дер Гольц [34, р. 99]. Перед приходом німців на допомогу молодій фінській державі прибули шведські офіцери-добровольці. Лідер фінської армії генерал Г. Манергейм розумів: «До приходу німців, на допомогу молодій фінській державі прибули шведські офіцери-добровольці». Також Г. Манергейм згадував: «Утім, 10 лютого [1918 р.] до Ставки, яка тоді розташовувалася в Сейняюкі, прибуло 5 шведських офіцерів: полковник Ернст Ліндер, капітани М. Тернгрєн, граф В.А. Дуглас, Г. Пейрон та К. Петерсен, а невдовзі прибули й інші. Під час Визвольної війни у списках фінської армії нараховувалося загалом 84 шведські офіцери, а серед них – 34 стройові. Значення цих додаткових досвідчених кадрів з кожним днем ставало дедалі помітнішим. Робота шведських офіцерів не була ні легкою, ні вдячною, а зважаючи на те, що вони, окрім деяких винятків, не розуміли фінської, то їхню роботу, звісно ж, ускладнювало й спілкування. Вони працювали завзято і самовіддано» [36, р. 268-169]. Але, більш ефективно діяла група німецьких офіцерів та унтер-офіцерів – зі складу німецької військової місії, що створив Р. фон дер Гольц – змогла організувати військову підтримку діяльності фінських націоналістів у Росії та сприяла закріпленню проголошеної

³² Командир німецьких військ у Фінляндії в 1918 р. генерал Р. Фон дер Гольц щодо розбудови місцевої армії згадував: «Німецька модель вимагала німецьких організаторів. Я попросив і отримав старшого офіцера Генерального штабу. На цю посаду призначили полковника В., який зарекомендував себе як досвідчений організатор. Своєю рішучістю, своїм досвідом, вірністю обов'язку, ретельністю і працьовитістю він заслужив захоплення фінських співробітників, яким подав приклад. При ньому офіцери Генерального штабу або Військового міністерства з Німеччини командували найважливішими відділами Генерального штабу і військового міністерства, а також кожною змішаною військовою частиною» [34, р. 97].

³³ Головуючий німецької місії Крес фон Кресенштейн згадував: «Національні збори Грузії в серпні 1918 р. одностайно ухвалили військовий закон, ухвалений мною за німецьким зразком, з незначними правками. В особі генерала Гедеванова військовий міністр вибрав дуже здібного і чуйного помічника, з яким ми могли б працювати разом приємно і довірливо. Я надав у його розпорядження майора графа Вольфскееля і кількох офіцерів. Доказ міцності військ, які мали бути створені, було розроблено мною, так само як і план організації Військового міністерства. Грузини представили мені на розгляд [план – С.Ф.], який передбачав створення занадто великого і занадто дорогого апарату для маленької армії, справді східної. Робота з організації армії просувалася порівняно повільно, оскільки грузинські офіцери на чолі з начальником Генерального штабу генералом князем Андроніковим, які вважали, що розуміють краще за нас німців, саботували нашу роботу» [37, р. 48].

незалежності Фінляндії що сталося офіційно ще 18 грудня 1917 р. [34, р. 97].³⁴ Після завершення Першої світової війни німецькі військові спеціалісти активно діяли й в інших регіонах Прибалтики [34, р 119-129].

Таким чином, останній період війни відкрив нові можливості діяльності військових місій – формування національних армій у найкоротші терміни. Але саме наприкінці війни стало зрозуміло, що можливості військових місій мають свої межі.

Робота з джерелами та науковою літературою дає чітке розуміння того, чим відрізнялася діяльність військових професіоналів місій до Першої світової війни 1914-1918 рр. і безпосередньо під час війни.

Важливою проблемою дослідження є розуміння механізму формування місій. Напередодні Першої світової війни, що почалася в 1914 р. встановлено, що важливе місце в організації військових місій було відведено військовим аташе. Ці офіцери, які досягли успіху на дипломатичній службі, зазвичай, дуже добре знали країни, в яких працювали. Наприклад, значну роль у формуванні ідеї направлення військової місії з Франції до Румунії у 1916 р. відіграв військовий аташе французької республіки в цій країні полковник Депре [1, с. 147]. Одним із головних архітекторів створення російської військової місії в Чорногорії в 1911-1915 рр. був військовий агент (аташе) у цьому королівстві генерал М.М. Потапов [31, с. 374].³⁵ Таким чином, нерідко формування військових місій у цих країнах належало офіцерам – військовим аташе, які були акредитовані у столицях досліджуваних країн [44].³⁶

Найважливішим напрямом дій військових місій у передвоєнні роки було зобов'язання сприяти збуту вітчизняної зброї в країнах присутності місій [4, р. 4]. Масштаби успіху в лобюванні продажу зброї вражають. Під час світової війни 1914-1918 рр. постачання багатьох видів зброї, через дефіцит в

³⁴ Масштаби участі німецької місії в навчанні фінів вражають. Генерал Р. фон дер Гольц згадував: «Навчання артилерії взяв на себе баварський майор Буц, командувач артилерією Балтійської дивізії ... Авіаційною справою керував капітан Зебер. Кандидати в офіцери піхоти проходили особливе навчання у Фрідріхсгамі у капітана Шарфа... Флотських артилеристів на укріплених островах перед Гельсінгфорсом навчав капітан-лейтенант резерву Вустрау» [34, р. 115].

³⁵ Військовий агент (аташе) М.М. Потапов 30.05.1909 р. доповідав начальнику Генерального штабу О.З. Мишляевському про прохання Чорногорії надати їй допомогу в посиленні армії: «Чорногорський Військовий міністр з відома та згоди князя Миколи [монарха Чорногорії] звернувся до мене з офіційним листом, у якому, посилаючись на нову політичну ситуацію, яка настала після анексії Боснії і Герцеговини [1908 р.], на Балканах, клопоче: ... 3) про надіслання в Чорногорію російських офіцерів-інструкторів: одного – фахівця зі стрілецької справи, одного – з артилерійської та одного – з інженерної і, крім того, одного офіцера Генерального штабу, який міг би безпосередньо керувати роботами Генерального штабу у Військовому міністерстві і відати курсом з підготовки офіцерів для служби Генерального штабу» [31, с. 374].

³⁶ Детальніше про діяльність військових аташе див. – Vagts A. The Military Attaché. Princeton: Princeton University Press, 1967. 330 р.

умовах окопної війни, було ускладнено, але залишилося напрямом лобістських дій місій [12, р. 233].³⁷

Війна відверто вказала, що військові місії провідних європейських держав до новостворених армій Південно-Східної та Східної Європи є маркером військово-політичного союзу. Ідеї військово-політичних лідерів Антанти та центральних держав були очевидними. Вони сформувалися, як стратегія непрямих дій на Балканах, Кавказі та Близькому Сході. Водночас, у кожній політичній силі була своя мета. Наприклад, лідер младотурків, колишній військовий аташе в Берліні І. Енвер-паша, будував плани створення пантюркської держави. Румунські політики та генерали мріяли про відродження «Великої Румунії». Передові османські, грецькі, сербські та румунські офіцери під час Першої світової війни зрозуміли, що інтереси їхніх народів не завжди збігаються з інтересами сильнішого союзника. З цієї причини потреба в сильній армії для побудови національної могутності змушує поглянути на діяльність місій під іншим кутом. Так, османський генерал М. Кемаль [14, р. 311], румунський генерал А. Авереску [1, р. 301] були яскравими представниками обмеження діяльності іноземних місій у своїх арміях. Вони рішуче виступали проти іноземного засилля.

Примітно, що після війни німецькі офіцери, які щойно прибули до Туреччини, як вказує у своєму дослідженні німецький дослідник Г. Грюсхабер, несли службу в зовсім інших умовах. В 20-ті рр. ХХ ст. контракт з німецькими офіцерами міг бути розірваний турецькою стороною, якщо дипломатичні відносини загостряться. Німецький військовий фахівець повинен був поважати турецький військовий закон і своє начальство та носити цивільний одяг. Але, іноземний інструктор також мав право на користування системою охорони здоров'я турецької армії, мав статус офіцера [15, р. 215].³⁸

Під час війни докорінно змінилися напрями діяльності місії. Наприклад, якщо до війни німці активно створювали навчальні підрозділи, в яких після проходження тривалої підготовки молодші командири і солдати направлялися в нові частини для передачі набутих військових знань, то з 1914 р. на це не було часу. Акцент змінився – були організовані курси прискореної підготовки офіцерів.

³⁷ До кінця війни загальна німецька допомога Османській імперії була значною. Німці надали 559 гармат, 557 000 гвинтівок, 100 000 карабінів, 1 570 легких і 30 важких кулеметів, 200 000 шрапнельних снарядів з 500 000 детонаторами, 930 мільйонів гвинтівочних патронів, майже 300 літаків і 30 вогнеметів. Загальна кількість нелетального спорядження, відправленого туркам, також була значною: 1 000 транспортних засобів, 16 000 протигазів, 244 польових телефонів, 20 військових телефонних комутаторів [12, р. 233].

³⁸ Туреччина запозичила досвід використання німецьких офіцерів Османської імперії під час Першої світової війни. Турецькі офіцери прагнули не допустити домінування німецьких інструкторів. Також у 1920-ті рр. були найняті французькі військові фахівці. Співробітники турецької військової академії вирішили, разом із німцями, залучати офіцерів Британії та США [15, р. 215].

Таким чином, якщо до 1914 р. німці брали активну участь у системі військової освіти Османської імперії, то під час війни брак часу не дозволив організувати якісне навчання. Це дало свій результат для підготовки молодших командирів. З 1916 р. в турецькій армії були створені школи піхотної підготовки з тактики штурмових груп, що стало спадщиною новітніх тактичних досліджень німців [15, р. 92-93].

Важливим новим напрямком у діяльності місії стало технічне забезпечення військових операцій. У сербській армії активно діяли французькі військові місії технічного характеру. Під час війни французькі офіцери допомагали сербам в організації авіації, зміцнювали військову медицину, покращували логістичне забезпечення бойових дій. Взагалі, діяльність французьких місій важко переоцінити, бо вони значно покращили боєздатність сербської армії після жахливого розгрому 1915 р. [10, с. 275]. Схожі події відбувалися і в армії Румунії в 1916-1918 рр. Французькі місії надали сильну технічну підтримку в розвитку артилерії, авіації, військового зв'язку, фортифікації та в інших військових галузях [1, р. 308-321].

У місіях було приділено багато уваги підготовці артилеристів на основі досвіду перших років війни. І французи, і німці, і росіяни навчали офіцерів союзників організації управління вогнем за допомогою інновацій телефонного зв'язку та координації вогню артилерійськими офіцерами-навідниками [13, р. 59; 26, р. 248].

Офіцери-інструктори, інженери-авіатори створювали союзні авіаційні підрозділи. Без допомоги льотчиків-інструкторів та авіаційних інженерів іноземних місій не могла б бути створена авіація Сербії, Росії, Румунії, Османської імперії.

Протягом 1916-1917 рр. поширилася механізація всіх армій. Місії почали навчати тактиці використання броневих автомобілів на полі бою. Цей напрямок став ще одним нововведенням у використанні нової техніки. Броньовики в той час поставлялися тільки з розвинених країн з потужною військовою економікою [1, р. 310-311].

І французи в Румунії, і німці в Османській імперії приділяли особливу увагу організації вищого військового управління. У цьому питанні офіцери німецької місії дотримувалися суворої командної практики і створили паралельний Генеральний штаб у складі османського Генштабу [13, р. 52]. Офіцери французької місії А. Бергло дотримувалися більш ліберальної моделі відносин з союзниками і досягли значних успіхів у встановленні прихованого управління армією королівства Румунії [1, р. 246-252]. Так, А. Бергло неодноразово брав участь у відпрацюванні важливих воєнно-політичних рішень [32, р. 124].³⁹

³⁹ Яскравий випадок подій 1917 р., коли Румунія опинилася на межі військової катастрофи, свідчить про це. Ситуація, що склалася після приходу до влади більшовиків, була дуже складна як із військового, так і з політичного боку. В Яссах, 18 листопада 1917 р. була скликана

Також активно діяли технічні місії фахівців зі зброї, які направлялися для налагодження передових на той час технологій виробництва зброї та боєприпасів [16, с. 25].⁴⁰

Робота залізниці під час Першої світової війни 1914-1918 рр. мала велике значення в організації логістики підтримки фронту. Для кращої організації в цей район інфраструктури також були направлені місії офіцерів та інженерів-залізничників [12, р. 233].

Таким чином, ще однією особливістю організації військових місій під час війни 1914-1918 рр. було їх технічне спрямування. Організація важкої артилерії, авіації, штабна служба у вищих ешелонах військової адміністрації, медична служба – це були важливі напрямки діяльності місії в період війни 1914-1918 рр. Цього не було до війни.

До 1918 р. відбулося насичення союзних армій військовими місіями, що в багатьох випадках збільшило боєздатність румунської, грецької, сербської, американської армій. Водночас, місії були не в змозі зупинити розпад російських та османських збройних сил.

Які чинники зумовили успіх діяльності військових місій? Необхідно зазначити важливість показника часу у створенні поля культурного впливу на армію. Наприклад, німецькі військові місії з перервами діяли в османській армії з 1882 по 1918 р., російські військові професіонали діяли в Чорногорії з 1901 по 1915 р., французькі військові місії діяли в грецькій армії з перервами з 1888 по 1918 р., а російська військова місія в Ірані діяла з 1879 по 1923 р. [23].⁴¹ Таким чином, орієнтація вищезазначених країн на військово-політичні союзи почалася задовго до Першої світової війни. І багаторічна діяльність військових місій мала величезне значення для залучення офіцерського корпусу на бік тієї чи іншої країни у війні 1914-1918 рр. Це був справжній культурний вплив, ефективний у воєнно-політичному напрямі.

Фактор мовної культури мав серйозний вплив на діяльність місії [27, с. 5]. Так, французький військово-політичний вплив в армії та адміністрації Османської імперії призвів до домінування французької мови в міжнародному спілкуванні до появи німецьких військових у Стамбулі. Французький культурний вплив значною мірою допоміг офіцерам місії під керівництвом А. Бергло в організації співпраці з румунськими офіцерами.

військова рада за участю прем'єр-міністра, генералів Презана, Авереску, Григореску, Ланковеску та Бергло, на якій мали бути визначені поведінка румунської армії у зв'язку з революцією в Росії [32, р. 124].

⁴⁰ Головнокомандувач французької армії генерал Ж. Жофр з дозволу уряду відправив до Росії французьких фахівців, які знали на методиці збільшення виробництва снарядів, які успішно застосовувалися після початку війни на французьких заводах. У січні 1915 р. група фахівців із завданням французького Військового міністерства вирушила до Росії. Місія складалася з 12 офіцерів та інженерів з виробництва боєприпасів [16, с. 25-27].

⁴¹ У 1914 р. Перська козака бригада налічувала близько 30 російських офіцерів і унтер-офіцерів [23].

Велику симпатію до французької культури відчували і в російському офіцерському корпусі, що допомагало діяльності місій з Парижа.

Найважливішою темою ефективності діяльності місій є лідерські якості керівників військових професіоналів. Імена французьких генералів Ж. Ейду, А. Бертло, М. Жанена, П. Мондезіра і німецьких генералів К. фон Гольца, О. фон Сандерса, Г. фон Зекта, а також російського генерала М.М. Потапова, як ефективних і впливових військових адміністраторів, залишилися в історії Великої війни 1914-1918 рр.

Ще одним із найважливіших факторів успішної діяльності місій була координація їх дій органами вищого військового командування – генеральними штабами європейських армій. Генштаби обґрунтовували політичному керівництву країн необхідність збільшення чисельності місій. Чимало, як позитивних, так і негативних, рішень протягом багатьох років визначало долю офіцерів, відправлених в складі місій в ту чи іншу країну.

На наш погляд, необхідно згадати діяльність французької військової місії в армії США в 1917-1918 рр. Це був дуже корисний епізод діяльності французьких військових місії для американської армії. Досвід передачі передових військових знань мав місце і стосовно молодій американській армії ще до її вступу в безпосередні бойові зіткнення з ворогом. Але, консервативний опір американських офіцерів мало не звів зусилля французької військової місії нанівець.

Але, потрібно визнати, що, однією з головних причин успішної діяльності військових місій у Першу світову війну була військово-політична орієнтація правлячої еліти конкретної країни на ту, чи іншу країну. Цей фактор був вирішальним.

Таким чином, діяльність військових місій в досліджуваних арміях повинна бути визнана ефективним важелем прийняття подальших політичних рішень у столицях Франції, Німеччини, Італії, Росії та інших найбільш розвинених країн того періоду.

Чому ж деякі місії під час війни не вирішили поставлених керівництвом завдань? Турецький військовий історик М. Уяр у своєму дослідженні вказує на недоліки діяльності німецьких військових місій в Османській імперії – відсутність єдиного керівництва. Німецький Генеральний штаб керував місіями з Берліна [13, р 77]. Французька система керівництва військовою місією в Румунії показала свою велику життєздатність. Управління всіма напрямками діяльності військових місій, організоване генералом А. Бертло, виявилось більш ефективним для відродження боєздатності румунської армії в 1917 р.

Важливою проблемою була якість діяльності військових професіоналів в арміях інших країн. Так, рекомендації і реформи в османській кавалерії, проведені напередодні війни німецькими офіцерами, виявилися помилковими. Невдалими виявилися дії німецького військового штабу групи «Йильдирим», очолюваного генералом Е. фон Фалькенгайном в 1917 р., що призвело до

звільнення його з посади і заміни О. фон Сандерсом, викликаним зі штабу сил оборони Стамбула.

У цілому, система організації військової місії з Німеччини в османській армії до 1914 р. кардинально відрізнялася від організації військових місій під час Першої світової війни.

Показовим є приклад Балканських воєн 1912-1913 рр. Участь у бойових діях 24 німецьких офіцерів, звільнених у відпустку зі збройних сил кайзера і зарахованих в армію Османської імперії, у Балканській війні 1912 р., дала Берліну багато інформації щодо реального стану османської армії. Офіцери, які були активними учасниками війни на боці турків, зокрема полковник О. фон Лоссов і капітан Ф. Ендерс, служили в штабах і командували цілими османськими з'єднаннями під час війни. Вони чітко визначили недоліки армії Султана під час Балканської війни 1912 р. [3, s. 250–251].⁴² На отриманих німецькою стороною досвіді діяльності місії у 1913 р. було сформовано нову консультативну військову місію під командуванням генерала О. фон Сандерса [50, р. 340]. Їх діяльність була значно ефективною попередніх місії з Німеччини, але, без діяльності місії що працювали в 1883-1912 рр. не можливо було досягти того рівня впливу, що мали німецькі офіцери з 1914 р.

Негативним моментом, що загострив відносини між офіцерами союзників, був шовіністичний погляд їх підопічних з боку німецьких і французьких офіцерів, які виконували військові завдання [15, s. 101-102; 1, р. 300-301]. Вони часто дивилися на армії союзників через призму реалій колоніалізму початку ХХ ст. Культурний шок від співпраці з союзними військовими також не сприяв встановленню відносин. Пізніше цей досвід показав потребу в ґрунтовній підготовці офіцерів місії для роботи в іншій культурі.

Цікавими є спроби створити з османських, іранських, арабських солдатів з'єднання, очолювані штабами та інструкторами, яких прислали під час війни. І не завжди цей досвід був успішним. Наприклад, діяльність групи німецьких штабних офіцерів в «оперативній групі F» (Група армій Yildirim (Блискавка) – тур.), очолюваній колишнім начальником Генерального штабу Німеччини генералом Е. фон Фалькенгаймом, в османській армії закінчилася звільненням з посади командира. Причиною була сильна протидія османських офіцерів, які не бажали передачі вищого командування німецьким офіцерам.

Без сумніву, обидві сторони військового трансферу за підсумками Першої світової війни прийшли до висновку про взаємну вигоду щодо професійного розвитку армій, в яких діяли військові місії.

Найважливішим підсумком досвіду, отриманого в результаті Першої світової війни щодо діяльності військових місій, необхідно назвати потребу скоординованої діяльності між дипломатами, представниками військово-морських місій і політичним керівництвом країни, яка направила місію.

⁴² Важливим зауваженням інструкторів було те, що вони зазначили, що німецькі офіцери не могли проводити патріотичні заходи в османській армії [15, s. 64].

Прикладом поганої координації діяльності кількох військових місій є діяльність німецьких офіцерів в Османській імперії в 1914-1918 рр., на що вказав турецький історик М. Уяр. І навпаки, воля і майстерність французького генерала А. Бертло призвела до ефективного панування єдиноначальності в організації діяльності кількох французьких місій у Румунії в 1916-1918 рр. Однак, спроба перенести позитивний досвід А. Бертло на російську армію не увінчалася успіхом через політичні причини та відмінність культур і масштабів діяльності [16, с. 198].⁴³

Суттєво відчувалося некоректне, зверхнє ставлення до османських офіцерів з боку німецьких старших командирів. Цей конфлікт висвітлюється в мемуарах німецьких офіцерів зі складу місії [15, р. 250-251].⁴⁴

Важливим епізодом діяльності місії стала спадщина їхнього впливу на армію, в якій вони працювали.

Найважливішим підсумком діяльності іноземних офіцерів у Румунії, Османській імперії, Греції та інших країнах стало впровадження у військову культуру таких показників, як: акуратність, пунктуальність, професіоналізм у кадровій політиці, підвищення ролі сержантів, впровадження новітніх військових технологій у бойову практику, уважне ставлення до деталей військової справи.

Зокрема під час війни в 1916 р. були організовані заходи щодо передачі досвіду окопної війни і застосування важкої артилерії. Німецькі та французькі військові професіонали, по суті, створили авіацію в Сербії, Румунії, Османській імперії та Російській імперії. Велику допомогу французька військова місія в 1916 р. надала армії Португалії [51].

Діяльність військових місій справила суттєвий вплив на формування національних військових шкіл, на розвиток національної військової думки

⁴³ Французька військова місія в Росії реформувалася за зразком місії генерала А. Бертло, що діяла в Румунії. У Парижі оцінили успіх генерала. Інструкції, дані в 1918 р. офіцерам Нісселю і Ланглуа (начальникам французьких місій в Росії), відповідали інструкціям, даним А. Бертло і членам його місії [16, с. 198].

⁴⁴ Баварський офіцер, який служив в османській армії під час Балканської війни 1912 р. полковник фон Лоссов згадував: «Якщо ідеалом пана є ледачий, неосвічений підданий, який максимально уникає всякої фізичної і розумової праці, то турки є такими. Турки – рабський народ, яким можна правити тільки за допомогою залізного прута, залізного кулака, відшмагати і виховувати в порядку, дисципліні, праці». Франц Карл Ендрес, колишній баварський капітан, який вступив до турецької армії у чині майора, відреагував на культурний шок, який він пережив у Туреччині, дуже схожим чином. Він відразу ж рекомендував розпустити німецьку військову місію, щоб не довелося «занадто соромитися» неминучого поділу Туреччини. Чого не вистачає Туреччині, так це справжнього правлячого класу, як у державі в цілому, так і в армії. «Високопоставлені люди» жили за девізом: «Комфорт і незалежність повинні залишатися». Цитати за: Grüßhaber G. The “German Spirit” in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938 [15, р. 250-251].

румунської, грецької, турецької [47, р. 106–107; 48, р. 200] армій та багатьох згаданих збройних сил того часу.

Це підкреслює у своїх працях, створених на основі архівних джерел, відомий турецький військовий історик М. Уяра. Зокрема, він вказує на сильний і дієвий вплив німецької військової думки на становлення турецької військової школи [48].

Прорахунки в організації, наприклад, діяльності німецьких військових місій в Османській імперії під час війни слугувала підґрунтям для висновків щодо діяльності місій у військово-політичному контексті.

Що ж дала діяльність військових професіоналів під час світової війни для країн, які направили місії?

Важливою функцією військових місій для військово-політичного керівництва провідних армій Європи був збір інформації про реальний стан справ у воюючій країні. Ця інформація часто приховувалася політичним керівництвом Румунії, Османської імперії, Чорногорії та інших країн. Військові професіонали з місій побачили реальні недоліки в бойових частинах союзних армій.

Негативний досвід німців в османській армії привів до розуміння необхідності більш детальної культурної підготовки офіцерів для роботи в іноземних арміях в межах військової місії. Це зазначив відомий генерал Першої світової війни О. фон Сандарс у своїх мемуарах написаних після війни на основі служби в османській армії: «Я читав звіти колишніх німецьких офіцерів-реформаторів, [офіцерів зі складу німецької місії – С.Ф.] які скаржилися на труднощі завоювання радикального впливу при поганому знанні турецької мови» [27, s. 5]. Підтверджує цей факт і сучасний, авторитетний історик османської армії М. Уяра: «Османські офіцери відкрито висловлювали свої претензії, не соромлячись критикували й ставили під сумнів призначення, зміни в обов'язках і відповідальності в Генеральному штабі, збільшення кількості німецьких офіцерів, таємний зв'язок із Берліном. Зарозуміле ставлення німецьких офіцерів, різне поводження і той факт, що вони контролювали всі критичні точки, посилювали дискомфорт і параною» [28, р. 148].

Таким чином, Перша світова війна 1914–1918 рр. стала справжнім полігоном для випробувань нової промислової війни, де значну роль у військово-політичному напрямку відіграли європейські військові місії в арміях, які були недостатньо організовані з професійного боку і були слабо ознайомлені з досвідом сучасної війни.

Спадщина участі військових фахівців у місіях під час війни 1914–1918 рр. була помітна в кадровій політиці 30-х рр. ХХ ст. Так, однією з причин призначення генерала Н. фон Фалькенхорста у Вермахт відповідальним за проведення операції з окупації Норвегії в 1940 р. була його участь у бойовому завданні у складі місії у Фінляндії в 1918 р. Він був начальником штабу дивізії фон дер Гольц. Офіцер французької армії Ш. де Голль (майбутній президент

республіки) також брав участь у військовій місії в Польщі в 1919 р. [18; 42]. Успішний генерал Першої світової війни Г. фон Сект, який очолював османський Генеральний штаб у 1917-1918 рр. [11; 231], в 1933 р. після 7 років командування збройними силами Веймарської республіки – Рейхсверу, прийняв запрошення голови Китаю генерала Чан Кайші надати допомогу в реформуванні армії Гоміньдану в Китаї.

Аналізуючи досвід Першої світової війни та діяльність військових місій у арміях країн Антанти, можна прийти до висновку, що участь у військових місіях з реформування іноземних армій була значним кар'єрним кроком у житті багатьох вищих військових керівників Франції та Німеччини.

Такі активні дії військових місій на фронтах і великі досягнення в підвищенні бойової готовності союзних армій змусили військово-політичні еліти провідних європейських країн звернути увагу на підготовку і діяльність військових місій після Першої світової війни. Париж, Лондон, Берлін, Рим стали ретельно стежити за будь-якими спробами передати військові знання модернізованим арміям багатьох країн. Наголошуючи на ефективності німецьких військових місій в арміях союзників, умови Версальського миру 1919 р. заборонили німецьким офіцерам брати участь в інструкторській діяльності будь-якої країни.

Офіцери армії Туреччини також робили свої висновки з досвіду взаємин з офіцерами німецьких військових місій після війни 1914-1918 рр. Німецькі відставні офіцери, запрошені до Турецької військової академії у 1920-1930-х рр., вже не мали таких привілейованих умов контракту, як місія 1913 р. під керівництвом генерала О. фон Сандерса. Турецькі військові засвоїли гіркий урок Першої світової війни 1914-1918 рр. та не бажали бути колоніальною армією в подальшому.

Розуміючи важливість діяльності місій у військово-політичному значенні, не випадково після 1918 р. Генеральний штаб французької армії направив свої військові місії до Фінляндії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Греції [18].⁴⁵ Так, Париж активно використовував досвід інструкторської діяльності місій, накопичений під час бойових дій Першої світової війни, у Росії, Сербії, Греції та Румунії.

Рейхсвер також активно використовував можливість збереження військових фахівців, після обмежень, викликаних Версальським договором 1919 р., направляючи офіцерів колишньої кайзерівської армії в межах таємних військових місій в Турецьку республіку, Болівію, Китайську республіку і Радянський Союз. Метою цих дій було збереження професійних кадрів і розвиток німецької військової науки.

⁴⁵ Детальніше щодо місій після 1918 р. див: Schramm T. Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919-1938. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1987. 315 s.

У цілому, досвід вивчення діяльності військових місій провідних держав в арміях союзників у Першій світовій війні 1914-1918 рр. є актуальним та корисним як для історичної, воєнно-історичної науки, так і для дослідження сучасної військової справи.

Список використаних джерел та літератури

1. Grandhomme J.-N. Le général Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie méridionale (1916-1918): genèse ; aspects diplomatiques, militaires et culturels avec leurs incidences; prolongements et perspectives, Lille, 1999: Atelier national de Reproduction des Thèses. Service historique de l'armée de terre. 1120 p.
2. Grant J. A. The Arms Trade in Eastern Europe, 1870-1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. J.A. Grant, D.J. Stoker. Connecticut London: Westport, Hardcover, 2003. P. 25-42.
3. Storz D. *Kriegsbild und Rüstungsvor 1914 Europäische Landstreitkräfte vor dem Ersten Weltkrieg*. Berlin; Bonn: Mittler, 1992. 407 s.
4. Yorulmaz N. *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I*. London: I. B. Tauris, 2014. 349 p.
5. Masaya N. *Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889*. These de doctorat del'Universite Sorbonne: Paris. Universite Sorbonne, 2018. 466 p.
6. Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912). София, ИК «Гутенберг», 2008. 259 с.
7. Стојић Б. Француске војне мисије у Балканским ратовима (1912-1913). *Војноисторијски гласник*. 2016. № 1. С. 26-45.
8. Фалько С.А. Діяльність європейських військово-інструкторських місій у країнах Південно-Східної Європи на початку ХХ ст. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2021. № 1 (13). С. 24-53.
9. Torrey G. E. *Henri Mathias Berthelot: soldier of France, defender of Romania*. Portland: Center for Romanian Studies, 2001. 432 p.
10. Stojić B. French military missions in Serbia during 1915. *The Great War in 1915*. Edited by Dr. Dalibor Denda, Dr. Mario Christian Ortner. Heeresgeschichtliches Museum/Militärhistorisches Institut, Strategic Research Institute Belgrade, 2017. P. 256-276.
11. Wallach J. *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preuisch-deutschen Militar missionen in der Turkei 1835-1919*. Dusseldorf, 1976. 326 p.
12. Erickson J. E. *Ottoman Army effectiveness in World War I: a comparative study*. New York, NY: Routledge. 2007. 264 p.
13. Uyar M. Sandersaskeriyardımmisyonu (1913-1918). *CumhuriyetTarihiAraştırmalarıDergisi* 15 (30), Yıl 15, Sayı 30 (Güz 2019). S. 29-84.
14. Uyar M. *The Ottoman Army and the First World War*. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021. 466 p.
15. Größhaber G. *The "German Spirit" in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A history of military knowledge transfer* Hardcover., Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2018. 300 p.
16. Павлов А.Ю. Гельтон Ф. В кабинетах и окопах. Французские военные миссии в России в годы Первой мировой войны. СПб.: РХГА, 2019. 248 с.
17. Bordeaux P.-E. *Trois françaises en Grèce: Fabvier, Vosseur, Eydoux. L'Acropole: revue du monde hellénique*. 1930. Tome V, № 17-18. P. 47-78.
18. Schramm T. *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919-1938*. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1987. 315 s.
19. Cronin S. An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-21. *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, № 3, July 1996. P. 106-138.

20. Ruis E. Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913-1914. – Just Publishers, 2013. 256 p.
21. Pasqualini M. G. Missioni dei Carabinieri all'estero. Vol. I: 1855-1935. Ente Ed. per l'Armadi Carabinieri, 2001. URL: [https://www.carabinieri.it/arma/arma-all'estero/proiezione-internazionale/vol-i-1855---1935/1912---1923-\(grecia\)/in-grecia-pag-2](https://www.carabinieri.it/arma/arma-all'estero/proiezione-internazionale/vol-i-1855---1935/1912---1923-(grecia)/in-grecia-pag-2)
22. Frémeaux J. Les interventions militaires françaises au Levant pendant la Grande Guerre. *Guerres mondiales et conflits contemporains* 2016. 2. №°262. P. 49-72.
23. Burke T. An instrument of British meddling in and muddling out of Iran during and after the First World War – The South Persia Rifles, 1916 to 1921. 2016. *Royal Dublin Fusiliers Association website*. URL: <https://www.greatwar.ie/wp-content/uploads/2016/03/South-Persia-Rifles.pdf>
24. Keene J. D. Uneasy alliances: French military intelligence and the American army during the first world war. *Intelligence and National Security*. Volume 13, 1998 Issue 1. *Knowing Your Friends Intelligence Inside Alliances and Coalitions From 1914 to the Cold War*. Edited by Martin S. Alexander. P. 18-36.
25. Berthelot H.-M. General Henri Berthelot and Romania: Memoires et correspondence 1916-1919. Boulder and New York: East European Monographs; Distributed by Columbia University Press, 1987. 432 p.
26. Winogradsky Général (Aleksandr Nikolaevich Winogradsky). La Guerre sur le front oriental en Russie et Roumanie. Mis au point et commenté par le général Malleterre. Softcover. Général (Pierre Marie Gabriel) Malleterre. 1926. 1st Edition. Softcover. Octavo. 380 p.
27. Liman von Sanders O. K. Fünf Jahre Türkei. Berlin: Scherl, 1919. 418 s.
28. Uyar M. Binbaşı Abdür-rauf'un Harp Günlükleri; Osmanlı Genelkurmayı'nda Alman Komutanların Emrinde. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022. 176 s.
29. Sarrou A. Le Capitaine Sarrou un officier français au service de l'empire ottoman: Dix ans séjour en Turquie ou la réorganisation de la gendarmerie ottomane 1904-1914. Gorgias Press, 2011. 104 p.
30. Troubridge E. The Forgotten Admiral: extracts from the diary of Sir Ernest Troubridge: (1915-1919). 1st ed., Radio Television of Serbia; The Republic of Serbia Ministry of Defence – “Odrbrana” Media Centre; The British Embassy, 2017. 342 p.
31. Потапов Н. М. Руски војни агент у Црној Гори. т. 1, Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915 г., Подгорица: Историјски институт Црне Горе; Москва: Институт за руску историју РАН, Руски државни војно-историјски архив, 2003. 596 с.
32. Popa V. Muzeul Militar Național 'Regele Ferdinand I.': Misiunea generalului Coandă la Stavka, 1916-1917 (The mission of general Coandă in the War Head Quarter, 1916-1917), Bucharest: Editura Militară, 2010. 425 p.
33. Knox A. With the Russian army, 1914-1917: being chiefly extracts from the diary of a military attache. Volume 2. New York: E. P. Dutton and Company, 1921. 760 p.
34. Goltz R. Graf von der. Meine Sendung in Finnland und im Baltikum. Leipzig: K.F. Koehler. 1920. 360 s.
35. Виноградский А. Н. Операции на Румынском фронте с января по март 1917 г. 1919 г. ГАРФ. ФР-6260. Оп. 1 Д. 2 л. 2-34.
36. Маннергейм Карл Густав. Спогади: у 2 т. К.: Наш Формат, 2024. Т. 1. 376 с.
37. Kress Von Kressenstein F. F. Meine Mission im Kaukasus. Verlag “Samschoblo”. Tbilissi, 2001. 161 s.
38. Delaroché J.-M. Droit d'ingérence et concurrence militaire internationale en Méditerranée orientale: les puissances européennes et le maintien de l'ordre dans les Balkans, du traité de Berlin (1878) à la Première Guerre mondiale: Mémoire pour le diplôme de docteur en spécialités historique. Université Charles de Gaulle. Lille, 2016. 334 p.
39. Simou B. Les réformes militaires au maroc de 1844 à 1912. Rabat: Université de Mohammed V, Faculté des lettres et des sciences humaines, 1995. 528 p.

40. Nunn F. M. *Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940*. University of Nebraska Press, 1983. 365 p.
41. Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920. Главнокомандующий. М. Варгиус. 2004. 668 с.
42. Федоров В. Г. Оружейное дело на грани двух эпох: (работы оружейника 1900-1935 гг.). Оружейное дело в первую империалистическую войну. М.: Артиллерийская академия. Ч. 2. 1939. 130 с.
43. Autric R. La rivalité franco-américaine: l'instruction des soldats américains en France (1917-1918). *Revue historique des armées* [Online], 246. 2007. P. 22-32. URL: <http://journals.openedition.org/rha/2363>
44. Vagts A. *The Military Attaché*. Princeton: Princeton University Press, 1967. 330 p.
45. Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdulhamid ve Osmanli Ordusu. Yayına Hazırlayanlar Baklanov M. Ilyas K. Zeytinburnu Belediyesi. 2018. 238 p.
46. Wiest A. *The Reluctant Pupil. The American Army on the Western Front, 1917–18. World War I Companion*. Edited by Matthias Strohn, Gary D. Sheffield, Michael S. Neiberg. Bloomsbury: Osprey, 2013. P. 195-210.
47. Uyar M., Guvenc S. A tale of two military missions: The Germans in the Ottoman Empire and the Americans in the Republic of Turkey. *War & Society*. Vol. 41, 2022. Issue 2. P. 85-106.
48. Uyar M., Varoglu K. In Search of Modernity and Rationality. The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*. Vol. 35, Number 1 October, 2008. P. 180-202.
49. Goya M. *L'Invention de la guerre moderne: Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918*. Tallandier, 2014. 480 p.
50. Erickson E. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913*. Praeger, Westport, Conn., 2003. 403 p.
51. Derou J. *Les relations franco-portugaises (1910-1926)*. Paris: Éditions de la Sorbonne. 1987. 272 p. URL: <https://books.openedition.org/psorbonne/51938#anchor-toc-1-9>

References

1. Grandhomme, J.-N. (1999). *Le general Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie meridionale (1916-1918): genese; aspects diplomatiques, militaires et culturels avec leurs incidences; prolongements et perspectives*, Lille. Atelier national de Reproduction des Theses. Service historique de l'armee de terre. [In French].
2. Grant, J. A. (2003). *The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914*. Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940. J.A. Grant, D.J. Stoker. Connecticut London: Westport, Hardcover, R. pp. 25–42. [In English].
3. Storz, D. (1992). *Kriegsbild und Rustungsvor 1914 Europäische Landstreitkrafte vor dem Ersten Weltkrieg*. Berlin; Bonn: Mittler. [In German].
4. Yorulmaz, N. (2014). *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I*. London: I. B. Tauris. [In English].
5. Masaya, N. (2018). *Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889*. These de doctorat del'Universite Sorbonne: Paris. Universite Sorbonne. [In French].
6. Tanchev, I. (2008). *Blgari v chuzhdestranni voennouchebni zavedeniya (1878-1912)*. Sofiya, IK "Gutenberg". [In Bulgarian].
7. Stojih, B. (2016). Francuske vojne misije u Balkanskim ratovima (1912–1913). *Vojnoistorijski glasnik*, 1, ss. 26–45. [In Serbian].
8. Falko, S. A. (2021). Dyalnisty evropejskih vijskovo-instruktorskih misij u krayinah Pivdenno-Shidnoyi Yevropi na pochatku XX st. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi: naukovy zhurnal*, 1 (13), ss. 24-53. [In Ukrainian].
9. Torrey, G. E. (2001). *Henri Mathias Berthelot: soldier of France, defender of Romania*. Portland: Center for Romanian Studies. [In English].

10. Stojic, B. (2017). French military missions in Serbia during 1915. *The Great War in 1915*. Edited by Dr. Dalibor Denda, Dr. Mario Christian Ortner. Heeresgeschichtliches Museum/Militarhistorisches Institut, Strategic Research Institute Belgrade, pp. 256-276. [In English].
11. Wallach, J. (1976). *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*. Dusseldorf. [In German].
12. Erickson, J. E. (2007). *Ottoman Army effectiveness in World War I: a comparative study*. New York, NY: Routledge. [In English].
13. Uyar, M. (2019). Sanders askeri yardim misyonu (1913-1918). *Cumhuriyet Tarihi Arastirmalari Dergisi* 15 (30), Yil 15, Sayi 30, ss. 29-84. [In Turkish].
14. Uyar, M. (2021). *The Ottoman Army and the First World War*. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge. [In English].
15. Grusshaber, G. (2018). *The "German Spirit" in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A history of military knowledge transfer* Hardcover. Berlin: WalterdeGruyter GmbH. [In English].
16. Pavlov, A. Yu., Gelton, F. (2019). *V kabinetah i okopah. Francuzskie voennye missii v Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny*. SPb.: RHGA. [In Russian].
17. Bordeaux, P.-E. (1930). Trois francaises en Grece: Fabvier, Vosseur, Eydoux. *L'Acropole: revue du monde hellenique*. Tome V, № 17–18, pp. 47–78. [In French].
18. Schramm, T. (1987). *Francuskie misje wojskowe w panstwach Europy Srodkowej 1919-1938*. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM. [In Polish].
19. Cronin, S. (1996). An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-21. *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, № 3, July, pp. 106-138. [In English].
20. Ruis, E. (2013). *Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913-1914*. Just Publishers. [In Dutch].
21. Pasqualini, M. G. (2001). *Missioni dei Carabinieri all'estero*. Vol. I: 1855-1935. Ente Ed. per l'Arma dei Carabinieri. [Online]. Available from: [https://www.carabinieri.it/arma/arma-all'estero/proiezione-internazionale/vol-i-1855---1935/1912---1923-\(greceia\)/in-grecia-pag-2](https://www.carabinieri.it/arma/arma-all'estero/proiezione-internazionale/vol-i-1855---1935/1912---1923-(greceia)/in-grecia-pag-2) [In Italian].
22. Fremeaux, J. (2016). Les interventions militaires francaises au Levant pendant la Grande Guerre. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2. № 262, pp. 49-72. [In French].
23. Burke, T. (2016). *An instrument of British meddling in and muddling out of Iran during and after the First World War – The South Persia Rifles, 1916 to 1921*. Royal Dublin Fusiliers Association website. [Online]. Available from: <https://www.greatwar.ie/wp-content/uploads/2016/03/South-Persia-Rifles.pdf> [In English].
24. Keene, J. D. (1998). Uneasy alliances: French military intelligence and the American army during the first world war. *Intelligence and National Security*. Volume 13, Issue 1. Knowing Your Friends Intelligence Inside Alliances and Coalitions From 1914 to the Cold War. Edited by Martin S. Alexander, pp. 18-36. [In English].
25. Berthelot, H.-M. (1987). *General Henri Berthelot and Romania: Memoires et correspondance 1916-1919*. Boulder and New York: East European Monographs; Distributed by Columbia University Press. [In English].
26. Winogradsky General (1926). (Aleksandr Nikolaevich Vinogradsky). *La Guerre sur le front oriental en Russie en Roumanie. Mis au point et commente par le general Malleterre. Soft cover. General (Pierre Marie Gabriel) Malleterre*. 1st Edition. Soft cover. Octavo. [In French].
27. Liman von Sanders, O. K. (1919). *Fünf Jahre Türkei*. Berlin: Scherl. [In German].
28. Uyar, M. (2022). *Binbasi Abdurrauf'un Harp Gunlukleri; Osmanli Genelkurmayi'nda Alman Komutanlarin Emrinde*. Istanbul: Is Bankasi Kultur Yayinlari. [In Turkish].

29. Sarrou, A. (2011). *Le Capitaine Sarrou un officier francais au service de l'empire ottoman: Dix ans sejour en Turquie ou lareorganisation de la gendarmerie ottomane 1904-1914*. Gorgias Press. [In French].
30. Troubridge, E. (2017). *The Forgotten Admiral: extracts from the diary of Sir Ernest Troubridge: (1915-1919)*. 1st ed., Radio Television of Serbia; The Republic of Serbia Ministry of Defence – “Odrbrana“ Media Centre; The British Embassy. [In English].
31. Potapov, N. M. (2003). *Ruski vojni agent u Crnoj Gori. t. 1, Izvjeshtaji, raporti, telegrami, pisma: 1902–1915 g.*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore; Moskva: Institut zarusku istoriju RAN, Ruski drzhavni vojno-istorijski arhiv. [In Serbian].
32. Popa, V. (2010). *Muzeul Militar Național 'Regele Ferdinand I.': Misiunea generalului Coandă la Stavka, 1916-1917* (The mission of general Coandă in the War Head Quarter, 1916-1917), Bucharest: Editura Militară. [In Romanian].
33. Knox, A. (1921). *With the Russian army, 1914-1917: being chiefly extracts from the diary of a military attache*. Volume 2. New York: E. P. Dutton and Company. [In English].
34. Goltz, R. Graf von der. (1920). *Meine Sendung in Finnland und im Baltikum*. Leipzig: K.F. Koehler. [In German].
35. Vinogradskij, A. N. (1919). *Operacii na Rumynskom fronte s yanvaryu po mart 1917 g.* 1919 g. GARF. FR-6260. Op. 1 D. 2 l. 2-34. [In Russian].
36. Mannergejm, K. G. (2024). *Spogadi: u 2 t.* Kyiv: Nash Format, T. 1. [In Ukrainian].
37. Kress Von Kressenstein, F. F. (2001). *Meine Mission im Kaukasus*. Verlag “Samschoblo“. Tbilisi. [In German].
38. Delaroché, J.-M. (2016). *Droit d'ingérence et concurrence militaire internationale en Méditerranée orientale: les puissances européennes et le maintien de l'ordre dans les Balkans, du traité de Berlin (1878) à la Première Guerre mondiale: Mémoire pour le diplôme de docteur en spécialités historique*. Université Charles de Gaulle. Lille. [In French].
39. Simou, B. (1995). *Les reformes militaires au maroc de 1844 a 1912*. Rabat: Université Mohammed V, Faculté des lettres et des sciences humaines. [In French].
40. Nunn, F. M. (1983). *Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940*. University of Nebraska Press. [In English].
41. Vrangél, P. N. (2004). *Zapiski. Noyabr 1916 – noyabr 1920. Glavnokomanduyushij*. Moskva: Vargius. [In Russian].
42. Fedorov, V. G. (1939). *Oruzhejnoe delo na grani dvuh epoh: (raboty oruzhejnika 1900-1935 gg.): Oruzhejnoe delo v pervuyu imperialisticheskuyu vojnu*. Moskva: Artillerijskaya akademiya, Ch. 2. [In Russian].
43. Autric, R. (2007). *La rivalité franco-américaine: l'instruction des soldats américains en France (1917-1918)*. *Revue historique des armées*, 246, pp. 22-32. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/rha/2363> [In French].
44. Vagts, A. (1967). *The Military Attache*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
45. Bashanov, M., Ilyas, K. (2018). *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları*. İstanbul. [In Turkish].
46. Wiest, A. (2013). *The Reluctant Pupil. The American Army on the Western Front, 1917-18. World War I Companion*. Edited by Matthias Strohn, Gary D. Sheffield, Michael S. Neiberg. Bloomsbury: Osprey, pp. 195-210. [In English].
47. Uyar, M., Guvenc, S. (2022). *A tale of two military missions: The Germans in the Ottoman Empire and the Americans in the Republic of Turkey*. *War & Society*, 41(2), pp. 85-106. [In English].
48. Uyar, M., Varoglu K. (2008). *In Search of Modernity and Rationality. The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective*. *Armed Forces & Society*, 35(1), pp. 180-202. [In English].
49. Goya, M. (2014). *L'Invention de la guerre moderne :Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918*. Tallandier. [In French].

50. Erickson, E. (2003). *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913*. Praeger, Westport, Conn. [In English].
51. Derou, J. (1987). *Les relations franco-portugaises (1910-1926)*. Paris: Éditions de la Sorbonne. [Online]. Available from: <https://books.openedition.org/psorbonne/51938#anchor-toc-1-9> [In French].

Falko S. The activities of Military Missions of the Leading European States in the Allied Armies during the First World War, 1914-1918: Generalization of the Problem.

The most recent scientific achievements in the field of military history are related to the use of new methods developed by leading historians of the late XX - early XXI centuries. This allowed expanding the understanding of an important scientific area of military history – the borrowing of the latest army technologies and methods using foreign military missions. Scholars who studied the evolution of military affairs during the First World War did not actively use the method of generalization and comparativism when analyzing the activities of foreign military missions in 1914 to 1918. As a rule, only specific military missions to individual countries were studied, which led to fragmented knowledge about the history of missions. For example, a number of studies have focused on the activities of German and French military missions in the armies of their allies during the First World War. However, no generalizing work has yet been created that would focus on such a complex phenomenon as the adoption of various areas of military innovation with the help of foreign military experts. As a rule, scholars have focused their attention on the impact of foreign military professionals on armies in which officers performed their duties as part of missions. The activities of the missions themselves remained only a part of the general problem of studying the First World War during 1914 to 1918.

The study is devoted to generalizing the problems of military missions in the context of large-scale hostilities of 1914-1918, in particular, the attention is focused primarily on comparing the activities of the German military mission (in the Ottoman Empire in 1913 to 1918) and the French military mission (in Romania in 1916 to 1918). The activities of other French, German, and Russian military missions, as well as Italian, Dutch, and Swedish gendarmerie missions in the armed forces of the Allied powers during the 1914 to 1918 war are analyzed. The method of comparison and generalization of vast military experience, which is relevant for the modern military history space, is involved in the scientific discourse.

Keywords: *military missions, military instructors, military modernization, World War I 1914-1918.*

УДК 61-0552(=111)(497)"1914/192"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-3>

Газін В.В.

<https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

Олійник С.В.

<https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

БРИТАНСЬКІ ЖІНКИ-ВОЛОНТЕРИ НА БАЛКАНАХ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проблематика волонтерських рухів на війні стала особливо актуальною в умовах сьогодення, що зумовлює важливість вивчення не лише власного, а й закордонного історичного досвіду. Завданням дослідження є висвітлити діяльність британських добровільних жіночих медичних місій на Балканах в роки Першої світової війни, а саме під час бойових дій на Сербському та Салонікському фронтах. Методологія дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності та системності. З-поміж загальнонаукових методів застосовано методи аналізу та синтезу, а серед спеціально-історичних – проблемно-хронологічний, історико-системний, просопографічний методи. Дана розвідка є першою в українській історичній науці, що присвячена окресленій проблемі. Під час Першої світової війни жінками-медиками Британії було ініційовано рух із добровільної допомоги британській армії та військам країн-союзників. Багато із активісток цього руху самі мали намір потрапити до збройних сил, однак одержали відмову, тож знайшли себе у волонтерських організаціях. Найбільшими та найвідомішими з таких ініціатив стали так звані Шотландські жіночі госпіталі (Scottish Women's Hospitals, SWH). Окрім них, активно діяли загони Червоного Хреста та низка менших організацій та груп. Діяльність медичних місій була спрямована насамперед проти епідемії, що розгорілася на Балканах під час та після війни – тифу, малярії та іспанського грипу. Допомога з боку означених організацій була вкрай позитивно сприйнята сербами, адже у них катастрофічно бракувало власних кадрів. Частина британських волонтерок загинула. Чимало медиків продовжили свою роботу на Балканах і після війни, оскільки встигли налагодити дружні зв'язки з місцевим населенням, громадськими та політичними діячами Сербії та майбутнього Королівства Югославія. Діяльність учасниць волонтерського руху була і надалі спрямована на подолання важких наслідків війни, проти поширення епідемії, а також на організацію їдалень, дитячих притулків тощо.

Ключові слова. Велика Британія, Сербія, Балкани, Салонікський фронт, Перша світова війна, волонтерство, суфражизм, епідемії, громадські рухи.

Постановка проблеми. Одним із найяскравіших явищ сучасної російсько-української війни, особливо в період повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України з 24 лютого 2022 р., став волонтерський рух, що набув вражаючих масштабів і за своїми розмахом та ефективністю значно перевищує усі подібні ініціативи за кордоном. Обсяги організованої небайдужими громадянами допомоги Силам оборони України і, водночас, шкоди, завданої окупаційним російським військам, ще належить оцінити в майбутньому. Тим не менше, український волонтерський рух – не перший в історії приклад подібної суспільної активності. Одним з них є британський жіночий волонтерський рух у Першій світовій війні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Предмет дослідження перебував поза увагою вітчизняних науковців. Іноземна історіографія проблеми представлена працями сербських істориків та лікарів та британських дослідників.

Сербська історіографія проблеми включає праці Єлени Лопічіч Янчіч, Любіци Вашіч, Желіміра Мікіча, Александара Лешіча, Александри Томіч. Характерною особливістю є підвищена увага до теми в роботах першої чверті ХХІ ст. На противагу, серед робіт британських авторів переважають ті, що були видані під час або після Першої світової війни, й цим, загалом, вичерпали окреслену проблему. Серед сучасних авторів варто назвати Сема Фостера, праці якого пов'язані з темою нашого дослідження.

Джерельна база роботи ґрунтується на архівних документах Британського національного архіву (The National Archives), а саме – на медальних картках учасниць Шотландських жіночих лікарень (Scottish Women's Hospitals, SWH), що містять відомості про їх роки служби, організацій, до яких вони належали, посаду, отримані нагороди та театри бойових дій, де вони перебували.

Невирішені раніше частини проблеми, що розглядається. В українській історичній науці не досліджувалась проблематика британського волонтерського руху на Балканах в роки Першої світової війни.

Постановка завдання. Висвітлити та проаналізувати історію британських жінок-добровольців у медичних місіях на Балканах.

Виклад основного матеріалу. У кампанії 1914 р. Сербії вдалося не лише перешкодити австро-угорським військам у досягненні їхньої мети, але й деокупувати до кінця року усі захоплені супротивником території. Цей успіх обійшовся дорогою ціною, серби зазнали катастрофічно великих втрат серед військових та цивільних. Повоєнна статистика показала, що усього за період Першої світової війни Сербія втратила третину населення та 26% армії [1, с. 22] – не тільки від бойових дій, але й від холоду, голоду, інфекційних хвороб та епідемій [11]. Проблема поранених та хворих на тиф постала настільки гостро, що наявних у Сербії сил виявилось недостатньо [1, с. 537]. Про це свідчить наступна статистика. На початок війни у 1914 р. до лав сербської армії було мобілізовано 532 тис. осіб, обслуговувати яких мали 534 лікаря та 203 студенти-медики [1, с. 537]. Не вистачало госпіталів, а наявні не забезпечували належних умов, бракувало медикаментів [5, р. 21]. За спогадами сербського генерал-лейтенанта, доктора Владіміра Станоєвіча, керівника військового госпіталю в м. Ніш, «ситуація в госпіталі не незадовільна, а страхотлива... кількість хворих більша, аніж кількість ліжкомісць... обов'язки медсестер виконують полонені» [7, з. 602]. Відомо, що таких офіцерів-медиків австро-угорської армії було щонайменше 50 осіб [10, р. 74].

Проблеми з умовами життя та гігієною призвели до епідемій та інфекцій [5, р. 21]. Великою проблемою було утримання 60 тис. австро-угорських військовополонених, для обслуговування яких не вистачало лікарів. Частина з

бранців була хвора на тиф, який швидко перекинувся на сербське населення [5, р. 22], і з початком 1915 р. в Сербії розгорілась епідемія [1, с. 537]. Упродовж 1915 р. відбувалась вакцинація проти тифу та холери, однак вона не була завершена через поразку та окупацію [5, р. 22].

Попри те, що Сербія залишалась для західних держав загадковою і маловідомою країною, її приголомшливі успіхи у боротьбі з австро-угорською армією під час кампанії 1914 р. привернули до неї багато уваги. Завдяки цьому знайшлися добровольці, готові допомогти сербам [24]. Це були різні гуманітарні та волонтерські організації, зокрема і британські [1, с. 537].

Допомога Британії сербам організовувалася не вперше. В менших масштабах подібна діяльність мала місце під час Балканських війн 1912-1913 рр. Вона була представлена так званими Загонами добровільної допомоги Червоного Хреста, що в самій Британії розгорнули свою діяльність в 1909 р. і продовжували її до кінця Другої світової війни [25]. Саме вони й були залучені у медико-санітарній допомозі під час Балканських війн. Однак уже на початок Другої Балканської війни британські волонтери були морально підірвані крахом їх зусиль, звірствами на війні тощо. Різні організації, як балканські, так і міжнародні, на кшталт Червоного Хреста або Червоного Півмісяця, не змогли виділити достатньо коштів на діяльність медичних місій. Червоний Півмісяць навіть планував відкликати волонтерів із Балкан узагалі [4, р. 8].

Перша світова та уже згаданий неочікуваний успіх сербів восени-взимку 1914 р. дали новий поштовх гуманітарній діяльності на Балканах. Медичні місії, як військові, так і цивільні, до Сербії надсилали Росія, Британська Імперія (як сама Британія, так і її колонії – Австралія, Нова Зеландія, Канада), Франція, Греція, а також нейтральні країни (Швейцарія, США, Нідерланди і Данія) [5, р. 23]. З розгортанням епідемії тифу, з країн-союзників до Сербії прибуло 200 лікарів та 500 медсестер, зокрема 100 французьких та 30 британських лікарів із досвідом лікування тифу [1, с. 537].

Британія була другою з держав-союзників (після Росії), що надіслала медичні місії до Сербії [5, р. 24]. Діяльність британських волонтерів-медиків для багатьох жителів Сербії (а також Македонії, що відійшла до Сербії після Балканських війн) була їх першим знайомством із сучасною медичною допомогою узагалі [4, р. 10].

Характерною рисою цих організацій була велика кількість жінок, чия присутність у такого роду ініціативах на початку ХХ ст. ще вважалася вельми незвичайною практикою [1, с. 537]. Ця ситуація була зумовлена мобілізацією чоловічого населення до війська. Так, на 1914 р. у загальному складі Загонів добровільної допомоги Червоного хреста (тобто всіх груп, а не лише тих, які діяли на Балканах) було 17696 чоловіків та 40018 жінок. Крім того, Червоний хрест також співпрацював з Орденом Св. Іоанна в складі 6773 жінок та 5865 чоловіків [25].

Найбільшою була чисельність британських лікарів у місті Крагуевац [1, с. 538]. Там в січні 1915 р. також відкрився госпіталь іншої гуманітарної організації – Шотландських жіночих госпіталів (Scottish Women's Hospitals, SWH) [1, с. 539]. Саме SWH стали першою та найбільшою серед британських добровільних медичних організацій, що прибули до Сербії під час Першої світової війни.

Їх засновниця, Елсі Інґліс, народилась 16 серпня 1864 р. в шотландській родині у Індії, в містечку Найнітал поблизу Гімалаїв [7, р. 598; 8, р. 419]. Потім її сім'я переїхала до Австралії, а вищу освіту Інґліс здобувала уже в Шотландії, в містах Едінбург та Глазго [8, р. 419], зокрема, стала однією із перших жінок-випускниць Едінбурзького Університету [12]. Лікарську діяльність вона почала зі стажування у Новій лікарні для жінок у Лондоні, де познайомилась із першою жінкою-лікарем у Британії, Гаретт Андерсон, а повернувшись до Едінбургу розгорнула власну лікарську практику [8, р. 420]. Крім того, Інґліс долучилася до руху суфражисток [4, р. 8].

SWH були засновані Інґліс у 1914 р. [12]. Вона запропонувала «створити госпіталі... з цілком жіночим персоналом, задіяним якщо не на батьківщині, то за кордоном» [7, р. 599]. Проте коли Інґліс вперше звернулася з такою пропозицією до британського Військового кабінету, їй відмовили: «моя люба леді, повертайтеся додому й сидіть тихо» [7, р. 599]. Втім Інґліс не зупинилась та презентувала ідею госпіталів послам Бельгії, Франції, Сербії та Росії. Пропозиція була прийнята [7, р. 599].

SWH склалися з 13 госпіталів, що діяли у Франції, Бельгії, Сербії, грецькій Македонії та на Східному фронті в Румунії [8, р. 421-422]. Хоча багато з учасниць волонтерських рухів були пов'язані із суфражизмом та пацифізмом, у війні з Німеччиною Інґліс цілковито підтримала британську армію. Організація мала чітку структуру й військову дисципліну, волонтерки носили форму, подібну до військової, розроблену самою Інґліс [4, р. 8].

Назва «Шотландські жіночі госпіталі» залишилась такою через те, що витоки організації були в Шотландії. Однак на практиці в шпиталях SWH працювали жінки з усіх куточків Британської імперії – Англії, Ірландії, Уельсу, Австралії, Нової Зеландії тощо [7, р. 599], на посадах не лише лікарів та медсестер, але й робітників та шоферів [14; 16; 19; 20; 21; 23].

Перший госпіталь вирушив до Франції у листопаді 1914 р. [7, р. 599], у складі також групи, очоленої Інґліс [15]. А перший госпіталь SWH, планований до відправки у Сербію, був сформований в грудні 1914 р. на чолі із доктором Елеонорою Солтау [6, р. 84]. Шпиталь був розрахований на 100 місць та забезпечений усім необхідним спорядженням і навіть харчами. Персонал з тридцяти осіб включав п'ятьох лікарів, 24 медсестри та водія санітарного авто [7, р. 599]. Перекладачем була Анна Грішич, журналістка видання «Daily Express» сербсько-ірландського походження. Вона ж мала надалі навчати персонал госпіталю сербської мови [7, р. 599–600].

Одна із медичкинь SHW, Кетрін Стюарт МакФейл, згадувала, що сербські лікарі були виснажені роботою, а лікарні перебували у жахливому стані. Підмогу з-за кордону серби зустріли з великою радістю [7, р. 600]. Елеонора Солтау згадувала, що «вся країна [Сербія – прим. авторів] перетворилася на один великий госпіталь». Допомогу надавали як сербським солдатам, так і полоненим бійцям австро-угорської армії [6, р. 85–87].

Небезпека під час епідемії загрожувала не тільки пересічним людям, але й самим лікарям. Так, Елеонору Солтау через захворювання на дифтерію в травні 1915 р. довелося замінити – сама Елсі Інґліс прибула до Сербії, щоб перейняти управління тамтешньою медичною місією [7, р. 602].

Були й ті з лікарів Шотландських жіночих госпіталів, чиє життя забрала епідемія. Однією із них стала Елізабет Росс. Вона народилася 14 лютого 1878 р. в Лондоні, в родині очільника Комерційного шотландського банку. Росс навчалася лікарської справи у Коледжі королеви Маргарити – одному із небагатьох закладів того часу, де могли навчатися жінки, а потім – в Університеті Глазго [1, с. 538], де стала однією з перших його випускниць-медичкинь [12].

Елізабет Росс прибула в січні 1915 р. до Сербії в м. Крагуєвац із Персії, де на той час уже працювала лікарем. Колеги Росс відзначали її професіоналізм та безстрашність під час роботи з небезпечними хворобами [1, с. 539]. Невдовзі вона й сама захворіла на тиф [7, р. 602; 11], яким заразилася від пацієнтів у госпіталі, та померла 14 лютого 1915 р. у віці 37 років. Разом із Росс, тиф забрав життя волонтерок Лорни Ферріс та Мабель Дірмер. Усі троє поховані в Крагуєваці [1, с. 539; 24]. Після новин про смерть Елізабет Росс, у її рідному містечку Тейн в Шотландії було організовано збір коштів, які було передано для потреб військової хірургії у Сербії [11].

Самовіддано працювали й інші волонтерки, яким пощастило вціліти під час війни. Серед них – Кетрін Стюарт МакФейл [4, р. 5]. Вона народилася 30 жовтня 1887 р. в Коатбріджі поблизу Глазго [4, р. 622]. МакФейл обрала професію лікаря, попри скептичне ставлення її батька. Той навіть говорив, що бачив її швидше навіть поліцейським, але не медиком [4, р. 6]. Однак МакФейл залишалася непохитною, а коли почалася Перша світова війна, зголосилася піти у військо, куди її, однак, не прийняли. Зрештою МакФейл долучилася до SWH [4, р. 8]. Небезпеки роботи під час епідемій не минули її, у червні 1915 р. вона захворіла на тиф, однак МакФейл пощастило більше – вона видужала, хоч і була змушена поїхати з Сербії [4, р. 9]. Через розбіжності в поглядах із войовниче налаштованою Інґліс, МакФейл, яка залишалася пацифісткою, в жовтні 1915 р. залишила SWH [4, р. 8]. Втім, вона не полишила своєї діяльності як волонтера-медика і продовжувала її і після Першої світової війни. В 1921 р. МакФейл повернулася до Сербії і заснувала там перший дитячий госпіталь [11; 12].

В знак вдячності британським волонтеркам, наприкінці літа 1915 р. в м. Младеновац було збудовано фонтан із питною водою, присвячений SWH та особисто Інґліс. Фонтан було зведено у відповідності із вказівками самої Інґліс щодо санітарно-гігієнічних норм [7, р. 602-603].

У вересні 1915 р. розпочався новий наступ Австро-Угорщини та її нового союзника – Болгарії. Слабкість Сербії після важких боїв 1914 р., суттєво ускладнена епідеміями, а також абсолютна чисельна перевага супротивника, що наступав із декількох напрямів (з півночі Сербію атакували австро-угорські війська, а невдовзі по тому зі сходу вдарили болгарські) не залишили Сербії жодного шансу. За місяць сербська армія була розгромлена.

Елсі Інґліс та більша частина її персоналу відмовились залишати госпіталь, коли сербське військо відступало під ударами ворога. Деякі із лікарів SWH прийняли рішення евакуюватися разом із сербами, що надалі здійснили важкий та трагічний перехід через гори Албанії [7, р. 604].

Австрійські війська захопили шпиталі SWH та їх обладнання, однак не стали заважати роботі медичної місії. Інґліс із підлеглими були переміщені до госпіталю «Цар Лазар», де їм належало наглядати за понад 900 пацієнтами. Одна із учасниць місії, доктор Едіт Холлвей, самостійно опікувалась 300 пацієнтами в колишній крамниці при госпіталі. Там було обладнано душову, дезінфектори, пральню [7, р. 603]. Сербських полонених, що видужали у госпіталі, австро-угорські війська надалі забирали до таборів військовополонених [7, р. 603].

Великою проблемою були харчі. Раціон складався з хліба та бобів, інколи доповнених рисом та згущеним молоком. Складними були й побутові умови проживання. Так, сама Інґліс перебувала в одному приміщенні з двадцятьма іншими членами персоналу [7, р. 603].

На початку лютого 1916 р. всі британські військові підрозділи та місії, а також добровольчі групи в Сербії, включно з персоналом SWH, було репатрійовано. Спочатку їх забрали до Відня, потім до Швейцарії, звідки вони врешті потрапили на територію країни-союзника – Франції, а кінцевою зупинкою став Саутгемптон [7, р. 604].

Після репатріації Інґліс якийсь час працювала лікарем на Румунському фронті, а потім повернулась до Лондона, де після важкої хвороби померла 26 листопада 1917 р. Вона була похована із усіма військовими почесностями у Едінбурзі [8, р. 424]. Інґліс була нагороджена орденом Білого Орла – найвищою нагородою Сербії, і стала першою жінкою, удостоєною цієї нагороди.

Після окупації Сербії діяльність SWH не припинилась. Їх групи продовжували працювати на інших фронтах, а невдовзі поновили роботу і на Балканах, а саме – на Салонікському фронті [9, р. 145]. Медико-санітарна ситуація у експедиційних силах Антанти в грецькій Македонії була ненабагато кращою, аніж у сербів. Так, половина втрат корпусу припадала саме на санітарні [4, р. 9]. Якщо у Сербії людей косив тиф, то на Салонікському фронті

це була малярія – з 481262 небойових втрат вона забрала життя 162517 осіб [4, р. 10].

Із завершенням Першої світової війни, у 1919 р., SWH було розформовано. Кошти організації та матеріальне забезпечення були передані Меморіальному фонду Елсі Інгліс [7, р. 606].

Хоча SWH були найбільшою та найактивнішою волонтерською медичною організацією із Британії, вони були далеко не єдиними. Діяльність різних медичних ініціатив перетиналась, а медицині з Червоного Хреста часто переходили працювати до SWH [13; 14; 17; 18; 22]. Таким прикладом була Ізобель Росс (приєдналась до останніх в 1916 р.), що залишила по собі щоденник, в якому описала подробиці буднів війни. Серед іншого, Росс відзначала, що в госпіталях Червоного Хреста надавали допомогу учасникам обидвох сторін – як експедиційних сил Антанти в Салоніках, так і австро-угорським та болгарським солдатам [25]. Однією із ключових проблем був мовний бар'єр. Навіть серед бійців австро-угорської армії траплялися такі, що не знали німецької, хоча практична необхідність змушувала їх знати принаймні деякі основні слова та фрази [2, р. 117-118].

Іншим прикладом є Польовий госпіталь Стобарт, організований британською суфражисткою Мейбл Енні Сент-Клер Стобарт [8, р. 420; 24]. Свою діяльність як медика вона почала ще під час Першої Балканської війни [4, р. 7].

Окремі волонтерки долучалися до лав сербської армії. В архівних документах знаходимо ім'я медсестри Кетрін М. Барр, що побувала як на Західному фронті, так і на Балканах, працювала і в Червоному хресті, і в SWH, і була зарахована на службу до сербської армії [13].

Іншим яскравим прикладом є Флора Сандес, що добровільно вступила до підрозділу швидкої допомоги Св. Іоанна в Сербії. Вона прибула до Сербії в 1914 р. [12], в 1915 р. була зарахована до сербського війська, в 1916 р. отримала звання сержанта [11]. Як і її колеги з SWH, Сандес боролася із епідемією тифу. У м. Вальєво смертність від цієї недуги, за її спогадами, склала 70% [4, р. 9]. Під час боїв на Салоніському фронті Сандес отримала важке поранення рук і дивом змогла уникнути полону й страти болгарами. Уже після Першої світової війни, в 1919 р., вона стала першою жінкою-офіцером сербської армії у званні капітана та отримала найвищу військову нагороду – Орден Зірки Карагеоргія [11; 12]. Після Першої світової війни Сандес залишилась в Белграді і продовжувала свою діяльність навіть у 1941 р., під час наступу нацистської Німеччини [12].

Ще однією волонтеркою, що перейшли до сербського війська, стала австралійка Олів Келсо Кінг. На Салоніський фронт вона потрапила в складі SWH (із якими до того працювала на Західному фронті), але, на відміну від абсолютної більшості персоналу – медсестер та лікарів, Кінг була водієм авто. Лише у листопаді 1915 р. вона, разом із експедиційним корпусом Антанти, опинилася в Салоніках. Невдовзі по тому Кінг потрапила до складу сербського

війська, відновленого та переформованого після розгрому 1915 р., і в квітні 1917 р. отримала сержантське звання. Під час війни їй траплялося проводити по 20 годин на добу за кермом. В 1918 р. Кінг збрала кошти та організувала пересувні їдальні в Сербії. За свою активну і самовіддану діяльність під час війни волонтерка була нагороджена чотирма медалями. Створені нею їдальні діяли до 1920 р., а в 1923 р. Олів Келсо Кінг була запрошена на королівське весілля як спеціальний гість [3].

Зв'язки із Сербією залишилися і в Кетрін Стюарт МакФейл. Так, вона познайомилась із різними громадськими та політичними діячами майбутньої Югославії, зокрема із майбутнім королем Александром I, що пізніше, в 1930-х рр., надав ключову фінансову підтримку для організованого нею дитячого госпіталю в Белграді [4, р. 12]. МакФейл, що повернулася до Шотландії в серпні 1918 р. через погіршення здоров'я її батька, прибула назад до Балкан лише у листопаді того ж року, уже як приватна особа, і на початку 1920-х рр. за особистої ініціативи відкрила у сербській столиці лікарню для дітей [4, р. 12].

Ще однією медичною організацією був Жіночий резервний корпус швидкої допомоги, заснований Евеліною Гаверфілд, що в 1915-1916 рр. служила у Сербії. Як і медицині з SWH, Гаверфілд теж потрапила у полон та згодом була репатрійована. Надалі вона продовжила працювати у іншій британській благодійній організації – Сербському фонді допомоги, зокрема, допомагала в організації супових кухонь на Салоніському фронті [11; 12], а після війни відкрила у Сербії сиротинець [11].

На Салоніському фронті працювала Ізабель Хаттон, що лікувала хворих на тиф та іспанський грип. Вона починала як волонтер SWH, до яких приєдналася після того, як британське військо відмовилося брати її до своїх лав, устигла попрацювати у госпіталях Франції. В 1919 р. вона взяла участь у заснуванні госпіталю для цивільних [11], а до 1920 р. працювала у Греції [12].

Висновки. Під час Першої світової війни у Британії розгорнувся активний громадянський рух, організований жінками-медицинями. Багато із них мали намір потрапити до війська, однак не були прийняті до армійських лав. Але вони не полишили своїх спроб взяти участь у війні та ініціювали створення цілої низки груп та організацій, що мали на меті надання медико-санітарної допомоги британським та союзницьким військам на фронтах війни. Найбільшими та найвідомішими з них стали Шотландські жіночі госпіталі, активно діяли також загони Червоного Хреста.

Діяльність медичних місій на Балканах була спрямована насамперед проти епідемій тифу на Сербському фронті, малярії та іспанського грипу на Салоніському фронті. Допомога з боку означених організацій була тепло сприйнята сербами, чиїх кадрів катастрофічно бракувало для боротьби із недугами. Для деяких із британських волонтерок їхня місія завершилася трагічно – вони загинули від хвороб. Частині із медицинь та медсестер довелося

пережити важкий перехід горами Албанії під час відступу сербського війська у 1915 р., іншим – окупацію Сербії австро-угорськими та болгарськими військами.

Чимало медиків, як SWH, так й інших організацій, продовжили свою роботу на Балканах і після війни, з метою допомоги у подоланні її важких наслідків. Окрім боротьби із епідеміями, вони займалися організацією їдалень для місцевого населення, деякі із волонтерок навіть ініціювали створення госпіталів та лікарень, зокрема першого в Сербії дитячого госпіталю.

Перспективи подальших досліджень. Результати даного дослідження можуть слугувати основою для подальшого вивчення британо-сербських відносин, діяльності британських медичних місій на театрах Першої світової війни, історії світового волонтерського руху.

Список використаних джерел та літератури

1. Микић Ж., Лешић А. Др Елизабета Рос – хероина и жртва Првог светског рата у Србији. *Историја Медицине / History of Medicine*, 2012, Jul-Aug 140 (7-8), С. 537–542.
2. Berry J., Berry F. M. D., Blease W. L. *The Story Of A Red Cross Unit In Serbia*. J. & A. Churchill, 1916. 292 p.
3. DVA (Department of Veterans' Affairs), Olive May Kelso King, DVA Anzac Portal. URL: <https://anzacportal.dva.gov.au/stories/biographies/olive-may-kelso-king>
4. Foster S. British Medical Volunteers and the Balkan Front 1914-1918: The Case of Dr Katherine Stuart MacPhail. *University of Sussex Journal of Contemporary History*, 14 (2013). P. 4–16.
5. Jančić J. L., Vasić L. Foreign medical missions in Serbia in the First World War. *Megatrend revija*. 16 (3). 2019. P. 15–28.
6. McLaren E. S. (ed.). *A History of the Scottish Women's Hospitals*. London; Toronto: Hodder & Stoughton. 1919. 514 p.
7. Mikić Ž. Scottish women's hospitals: The 90th anniversary of their work in Serbia. *Medicinski pregled*, Vol. 58. 2005. P. 597–608.
8. Mikić Ž. 'Srpska majka iz Škotske' – dr Elsi Inglis (1864-1917). *Medicinski pregled*, vol. 61, br. 7-8. 2008. P. 419–426.
9. Petrović I. Foreign medical help in Serbian Liberation Wars from 1912 until 1918. *Arch Oncol*, 18 (4). 2010. P. 143–148.
10. Pisarri M. The Typhus Epidemic in Serbia in 1915: The Role of Dr Richard Strong's American Medical Mission. *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae*, 37(1-2). 2018. P. 71–85.
11. Serbia celebrates British heroines of the First World War. *European Studies Blog*. URL: <https://blogs.bl.uk/european/2016/02/serbia-celebrates-british-heroines-of-the-first-world-war.html>
12. Serbian stamps honour Scots WW1 heroines. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-35039265>
13. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/2084. Medal card of Barr, Katharine M.
14. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/3950. Medal card of Bonner, Helen Dorothy
15. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/4252. Medal card of Bowhill, Bessie Dora
16. The National Archive of United Kingdom. WO 372/3/166948. Medal card of Bullock, M
17. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/6425. Medal card of Campbell, Christina
18. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/19494. Medal card of Higgins, Margaret McGrowther
19. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/20095. Medal card of Holme, Vera L.

20. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/20146. Medal card of Holmes, Nellie
21. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/6425. Medal card of Campbell, Christina
22. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/29837. Medal card of Mortimer, Florence
23. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/45939. Medal card of Woodall, Doris
24. Tomic A. British Women on the Serbian Front in the First World War. *First World War in Records* URL: <https://ww1.nam.ac.uk/1963/news/british-women-serbian-front-first-world-war/>
25. Women's involvement in the Red Cross during the First World War. *British Red Cross*. URL: <https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/womens-involvement-with-the-british-red-cross-during-the-first-world-war>

References

1. Mikić, Ž., Lešić, A. (2012). Dr Elizabeta Ros – heroina i žrtva Prvog svetskog rata u Srbiji. *Istorija Medicine / History of Medicine*, Jul-Aug 140 (7-8). [In Serbian].
2. Berry, J., Berry, F. M. D., Blease, W. L. (1916). *The Story Of A Red Cross Unit In Serbia*. J. & A. Churchill. [In English].
3. DVA (Department of Veterans' Affairs) (2022), Olive May Kelso King, DVA Anzac Portal. [Online]. Available from: <https://anzacportal.dva.gov.au/stories/biographies/olive-may-kelso-king> [In English].
4. Foster, S. (2013). British Medical Volunteers and the Balkan Front 1914-1918: The Case of Dr Katherine Stuart MacPhail. *University of Sussex Journal of Contemporary History*, 14 (2013), 4–16. [In English].
5. Jančić, J. L., Vasić, L. (2019). Foreign medical missions in Serbia in the First World War. *Megatrend revija*, 16 (3), 15–28. [In English].
6. McLaren, E. S. (ed.). (1919). *A History of the Scottish Women's Hospitals*. London; Toronto: Hodder & Stoughton. [In English].
7. Mikić, Ž. (2005). Scottish women's hospitals: The 90th anniversary of their work in Serbia. *Medicinski pregled*, Vol. 58, 597–608. [In English].
8. Mikić, Ž. (2008) 'Srpska majka iz Škotske' - dr Elsi Inglis (1864-1917) *Medicinski pregled*, vol. 61, br. 7-8, 419–426. [In Serbian].
9. Petrović, I. (2010). Foreign medical help in Serbian Liberation Wars from 1912 until 1918. *Arch Oncol*, 18 (4), 143–148. [In English].
10. Pisarri, M. (2018). The Typhus Epidemic in Serbia in 1915: The Role of Dr Richard Strong's American Medical Mission. *Acta Historica Medicinæ, Pharmaciae, Veterinae*, 37(1-2), 71–85. [In English].
11. Serbia celebrates British heroines of the First World War (2016). *European Studies Blog*. [Online]. Available from: <https://blogs.bl.uk/european/2016/02/serbia-celebrates-british-heroines-of-the-first-world-war.html> [In English].
12. Serbian stamps honour Scots WW1 heroines (2015). *BBC News*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-35039265> [In English].
13. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/2084. Medal card of Barr, Katharine M. [In English].
14. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/3950. Medal card of Bonner, Helen Dorothy. [In English].
15. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/4252. Medal card of Bowhill, Bessie Dora. [In English].
16. The National Archive of United Kingdom. WO 372/3/166948. Medal card of Bullock, M. [In English].
17. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/6425. Medal card of Campbell, Christina. [In English].

18. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/19494. Medal card of Higgins, Margaret McGrowther. [In English].
19. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/20095. Medal card of Holme, Vera L. [In English].
20. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/20146. Medal card of Holmes, Nellie. [In English].
21. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/6425. Medal card of Campbell, Christina. [In English].
22. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/29837. Medal card of Mortimer, Florence. [In English].
23. The National Archive of United Kingdom. WO 372/23/45939. Medal card of Woodall, Doris. [In English].
24. Tomic, A. (2015). British Women on the Serbian Front in the First World War. *First World War in Records*. [Online]. Available from: <https://ww1.nam.ac.uk/1963/news/british-women-serbian-front-first-world-war/> [In English].
25. Women's involvement in the Red Cross during the First World War. *British Red Cross*. [Online]. Available from: <https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/womens-involvement-with-the-british-red-cross-during-the-first-world-war> [In English].

Hazin V., Olynyk S. *British Women-volunteers on Balkans in First World War.*

Discovering volunteer movements in war has become especially relevant in nowadays conditions, which makes it important to study not only our own, but also foreign, including historical, experience. The aim of the study is to shed light on the activities of the British voluntary women's medical missions in the Balkans during the First World War, namely on the Serbian and Thessaloniki fronts. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. Among the general scientific methods, the methods of analysis and synthesis were used, and among the special-historical ones – the problem-chronological method. This survey is the first in Ukrainian historical science devoted to the outlined problem.

During the First World War, British doctors and nurses initiated a voluntary movement to help the British and Allied forces. Many of the activists of this movement intended to join the army themselves, but were refused, so they found themselves in volunteer organizations. The largest and most famous of such initiatives is the so-called Scottish Women's Hospitals (SWH). In addition to them, Red Cross units and a number of smaller organizations and groups were active. The activities of the medical missions were directed primarily against the epidemics that broke out in the Balkans during and after the war – typhus, malaria and the Spanish flu. The help of mentioned organizations was positively received by the Serbs, whose forces were catastrophically lacking. Some of the British volunteers died. Many female doctors continued their work in the Balkans even after the war, as they established friendly relations with the local citizens and with public and political figures of Serbia and the future Kingdom of Yugoslavia. The activities of the participants of the volunteer movement continued to be directed against the spread of epidemics, as well as on the organization of canteens, children's shelters, etc., and in general on overcoming the severe consequences of the war.

Keywords: Great Britain, Serbia, Balkans, Thessaloniki Front, World War I, volunteering, suffragism, epidemics, social movements.

УДК 94(477.7)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-4>

Чирко Б.В.

ТРАГІЧНІ ДОЛІ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ Й МЕНОНІТІВ УКРАЇНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР., ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ З БОКУ БЛАГОДІЙНИХ ІНОЗЕМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Пропонована публікація присвячена одній з найбільш цікавих, складних, важливих та надзвичайно драматичних проблем в історії народів України – Голодомору 1932–1933 рр. У статті розкриваються передумови, причини та трагічні наслідки подій, пов'язаних з Голодомором в Україні 1930-х рр. Зазначається, що Голодомор став результатом соціальної, економічної й, в першу чергу, аграрної політики радянської влади та основними напрямками її реалізації – політикою колективізації, бузувірським запровадженням хлібозаготівель, розкуркуленням селян та соціальним тиском на українське селянство.

Десятки тисяч громадян Європи, США, Канади та інших країн світу намагалися допомогти тим, хто вмирав від голоду в результаті злочинних дій сталінського режиму. Для організації допомоги голодуючим в СРСР (як і під час голоду 1921–1923 рр.) починають виникати численні державні та громадські благодійні організації. Показана благодійницька діяльність закордонних громадських й релігійних організацій в справі надання допомоги голодуючим в Україні та протидія влади цим заходам закордонної громадськості.

Автор підкреслює, що голод, голодомор, терор голодом, загибель мільйонів людей стали сільною трагічною долею українського суспільства, українців, німців, менонітів, шведів, поляків, євреїв, росіян, приречених на тортури за умов сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: *німці, меноніти, німецькі колонії, менонітські колонії, колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулення селян, соціальний тиск, репресії, голод, голодомор, терор голодом, трагедія народів України.*

Проблемам трагедії народів України в добу голодомору 1932–1933 рр. присвячені серйозні наукові розробки вітчизняних на закордонних істориків, етнологів, політологів, соціологів, демографів, представників інших наукових напрямів. Серед них особливе місце займають праці В.Б. Євтуха, М.І. Кулинич, Н.В. Кривець, А.І. Кудряченка, Ю.І. Шаповала, О.І. Безносова, Л. В.Гриневиц, О.Ф. Іванова, І.О. Іванькова, В.В. Ченцова, В.І. Марочка, В.М. Васильчука, А.І. Савіна, Альфреда Айсфельда, опубліковані в збірниках наукових праць, наукових журналах та енциклопедичних виданнях. Публікації вітчизняних та закордонних авторів свідчать про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні проблем голодомору в Україні у 1932–1933 рр. Водночас уважний аналіз опублікованих праць дозволяє стверджувати, що питання голодомору в середовищі німецької етнічної спільноти ще не знайшли достатньої наукової розробки. Заповнити цю прогалину в українській історіографії – нагальна проблема сучасної української історіографії. Певні кроки в цьому напрямі

робить автор пропонованої публікації. Звернемо увагу й на те, що певні фрагменти зазначеної наукової розвідки опубліковано автором в монографії «Німецька етнічна спільнота України в контексті політики радянської влади: етнополітичні, національно-культурні та соціально-економічні процеси в середовищі німецької етнічної групи (1920-і – 1930-і роки)» (Київ, 2024.) [16].

З початком «великого перелому» більшовицька партія перейшла до нового етапу здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі країни. З кінця 1920-х рр. основними напрямками аграрної політики партії стали запровадження колгоспної системи, організація хлібозаготівель та розкуркулення селян, мета яких полягала в досягненні остаточної соціалізації українського села.

Заради неухильного виконання плану хлібозаготівель 1932 р. влада застосовувала репресивні заходи щодо селян. Масштаби репресій зростали та набували все більш бузувірських форм. Для ілюстрації «методів» проведення хлібозаготівлі в місцях проживання національних меншин, наведемо витяг з листа, надісланого з Новокраснівської німецької національної сільської ради, яка входила до складу Люксембурзького німецького національного району. Відзначимо, що автором листа була мешканка села Калинівка О. Велемт, член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Зауважимо, що низці публікацій, зокрема, О. Безносова та Д. Мешкова (у відповідності з матеріалами архівних документів, якими користувалися їх автори) зустрічається інша назва села – Кальчинівка; також по різному подаються прізвище та ініціали автора листа – Е. Ф. Вельмс, Вельме. У листі, що був адресований до приймальної ВУЦВК (лютий 1932 р.), читаємо [редакцію тексту залишаємо в оригіналі – *Б.Ч.*]: «Повідомляю Вас про роботу хлібозаготівлі [так в документі – *Б.Ч.*] у Новокраснівській сільраді, план по сільраді виконаний на 93,2%, всі продукти, весь фураж, всі фонди, які тільки можна назвати зерном, вивезли геть, тільки одне насіння по п'ять пудів на га залишили. Для коней ми маємо силос, але для людей, я не можу собі уявити, де взяти хліба, організували кухню, мобілізуємо від членів [колгоспу – *Б.Ч.*] всі продукти, але хліба немає, а хлібозаготівлю не виконали». І далі: «... Душили їх [селян – *Б.Ч.*] по горлу. Побили їм морди, таскали жінок у льох, посадили їх, роздягнувши, у холодне приміщення, і такими методами вони цілу ніч мучили людей, так що тієї ночі четверо колгоспників-середняків покинули все й утікли. Та ніч схожа на часи махновщини... Коли я сказала, що ці методи не вірні, представники [влади – *Б.Ч.*] мене назвали підкуркульниця та зривник хлібозаготівлі...» [17, арк. 371, 371 звор.]. Додамо, що О. Велемт разом з іншими активістами села, які відмовилися забирати у селян останній хліб, правління колгоспу змістило з посад і виключило з рядів КП(б)У [18, арк. 372].

Подібні «методи» проведення хлібозаготівельних кампаній мали місце і в інших німецьких національних районах. Так, в листі одного з мешканців Молочанського німецького національного району, перехопленого співробітниками Державного політичного управління (ДПУ), зазначалося:

«Страшне твориться в Радянській Росії над селянством. По хатах вчора та сьогодні знову сльози та стогін... Жах найвищий. Два тижні тому були геть розорені 5 родин. Все у них забрали, а їх вигнали з своїх хат як собак» [15, с. 54]. Інший колоніст з Молочанського району писав: «Щось тут жакливе. По ночах арешти. Кидають людей до в'язниць» [15, с. 54]. Подібне відбувалося й в Запоріжжі. Ще в одному листі, перехопленому агентами ДПУ, зазначалося: «По ночах арешти, біля 700 чоловік арештовано. Сидять по сараях, підвалах. Так тісно, як оселедцям в бочці» [15, с. 54].

Необхідно сказати, що методи здійснення хлібозаготівель (погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття селян) були повністю ідентичними як в українських селах, так і в місцях проживання національних меншин. Наведені нами приклади найгрубіших порушень законності та пограння елементарних людських прав – не винятки з правила, а правило, що здійснювалося всюди в Україні по відношенню до сотень і тисяч мешканців українських, німецьких, польських, єврейських, грецьких, болгарських та інших національних сіл. Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. Села, яким не вдавалося виконати план по хлібозаготівлі, обкладалися різними штрафами та заносилися на так звану «чорну дошку», в результаті чого в них припинявся продаж промислових товарів повсякденного попиту, а мешканцям села заборонялося виїжджати з населеного пункту, що означало економічну блокаду. Не зупинялася влада і перед вилученням насіннєвого фонду, який також йшов на потреби хлібозаготівель.

Зазначимо, також, що рознарядки по хлібозаготівлях були не тільки великими, але й нерідко набагато перевищували кількість зібраного селянами хліба. На нереальність планів по хлібозаготівлі звернули, зокрема, увагу делегати пленуму Карл-Лібкнехтівського німецького національного району (серпень 1931 р.). Так, голова артілі «Пролетарій Ватерлоо» заявив: «Вся пшениця, крім засівматеріалу, вивезена під хлібозаготівлю до одного фунту, все ж план далеко не виконаний, і нема ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай» [20, арк. 17].

Зрозуміло, що в таких умовах реалізація абсолютно нереальних планів хлібозаготівель могла означати для селян тільки одне – неминучий голод. Для тих же, хто проживав у селах, що були занесені на «чорну дошку» і тому не мав можливості знайти продукти харчування десь в іншому місці, поставала загроза голодної смерті. Зокрема, тільки в Молочанському німецькому національному районі на «чорну дошку» були занесені колгосп «Авангард» (10,3% виконання плану), «Свідомий» (відповідно 17,8%), «Імені Петровського» (21,5%), «Рейхенфельд» (29,4%), «Карлсруе» (33,7%), «Маріагейм» (26%), «Маковка» (32,1%), «Гнаденфельд» (37,1%), «Ландскроне» (40,9%), «Замостьє» (36,3%) [5, с. 150]. Від колгоспників вимагали повного виконання призначеного їм рівня хлібозаготівель, хай, навіть, і абсолютно нереального. Колгоспників

штрафували та застосовували по відношенню до них інші форми економічного тиску. Ще більш жорсткі форми «впливу» передбачалося застосувати по відношенню до одноосібників. За рішенням Молочанського райкому КП(б)У за невиконання плану хлібозаготівель одноосібників очікували: «суд, арешт, конфіскація майна, штрафи, позбавлення землі, в тому числі й присадибної» [4, с. 253]. Для тих же, хто, щоб хоч якось прогодуватися «розкрадав» колгоспне та інше громадське майно передбачалося ще більш серйозні форми покарання – розстріл або у випадках обставин, що «пом'якшують» провину, – позбавлення волі строком не менше 10 років. Подібні вироки здійснювалися на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про укріплення громадської (соціалістичної) власності» [9, с. 499]. Зазначений документ, або так званий закон «про п'ять колосків», спричинив хвилю репресивних дій, спрямованих проти «куркульського саботажу хлібозаготовок». Тільки з листопада 1932 р. по січень 1933 р. співробітниками ДПУ в Україні було ліквідовано 1 208 «контрреволюційних колгоспних груп», арештовано 6 682 чоловіки [1, с. 226]. В Високопільському німецькому національному районі було репресовано 94 колгоспника «за суцільний саботаж». Правління 14 колгоспів у кількості 53 чоловік в повному складі були осуджені за «саботаж хлібоздачі», а голову колгоспу «Ейнігкейт» засуджено до розстрілу [15, с. 54].

Зазначимо, що в ці трагічні для України роки далеко не всі представники влади йшли на безоглядне виконання нелюдських планів хлібозаготівель. Як свідчать документи, чимало голів сільрад та правлінь колгоспів, членів хлібозаготівельних бригад, керівників партійних та радянських органів районного та обласного значення в умовах тоталітарного режиму, ризикуючи не тільки своїм благополуччям, а, можливо, й життям, робили все, що було в їх силах, аби врятувати людей від голодної смерті. Подібна «жаліслива» позиція розглядалася організаторами хлібозаготівель як потакання «утриманським настроям» колгоспників, що, за їх думкою, могло поставити під загрозу виконання планів заготівлі зерна. Докори на адресу тих, хто ще «по-більшовицькі» не взявся за виконання хлібозаготівель, пролунали на вже згадуваному пленумі Карл-Лібкнехтівського німецького національного району. Деякі делегати пленуму підкреслювали, що «виконання плану хлібозаготівель залежало від того, як на місцях зуміли організувати роботу, наприклад, по Гальбштадтській сільраді взялися по-більшовицькому за роботу, і тому план по продкультуррах у колгоспах виконаний. Інакше в Карлсруєвській сільраді. В цій сільраді робітники, які працюють по хлібозаготівлях, самі шепотять, що плани нереальні, і це відбивається на їхньому виконанні.

У Вормській сільраді один колгосп [так в документі – *Б.Ч.*] роздав своїм членам по 18 пуд[ів] пшениці, і сільрада на це не реагувала, але коли приїхали робітники з району, ця помилка виправлена». В документі також відзначалося: «Деякі уповноважені РВКу [Карл-Лібкнехтівського райвиконкому – *Б.Ч.*]

гальмують деякою мірою хлібозаготівлю, наприклад, від уповноваженого в нашій [Вормський – *Б.Ч.*] сільраді правління колгоспів вимагали офіційного розпорядження на вивіз всього засівматеріалу під хлібозаготівлі. На таку вимогу уповноважений не міг відповісти. Такі уповноважені не допомагають роботі, а заважають» [19, арк. 16.]. «Утриманські настрої» були відмічені також і в Ландауській німецькій національній сільраді [19, арк. 16.].

Про «помилки» в роботі та «право-опортуністичні настрої» членів партії й уповноважених по проведенню хлібозаготівельних кампаній, а також боротьбу з «куркульсько-петлюрівськими» та «контрреволюційними елементами» на селі йшлося також в численних документах Державного політичного управління України. 20 листопада 1932 р. Секретно-політичний відділ ДПУ підготував «Зведення фактів про право-опортуністичні настрої та протидію хлібозаготівлям з боку членів, кандидатів партії та комсомолу, за час хлібозаготівельної кампанії». Наведемо витяги з цього ґрунтовно розробленого та досить цікавого документу. Співробітники ДПУ повідомляли: «Молочанський район. Уповноважений Райвиконкому по Рейхенфельдській сільраді Водяга, член партії, в присутності голови колгоспу та члена правління колгоспу, заявив: «Хай у мене віднімуть партбілет, хай мене повісять, але колгоспників я ні в якому разі без хліба не залишу. Наданий план Рейхенфельдській сільраді виконати неможливо».

«Високопільський район. Уповноважений РВКу Патент, прикріплений для керівництва хлібозаготовкою до села Светловка Кочубеївської сільради, замість безпосередньої роботи по керівництву хлібозаготівлями, проводить серед колгоспників агітацію за невиконання плану, кажучи: «План хлібозаготівель нереальний і виконати його неможливо, колгоспники – дурні, працюють без шматка хліба. Наш район – самий найгірший на Україні, і в цьому році буде голод» (Патент – член партії)» [13, с. 201, 207]. І далі: «Мелітопольський район. Секретар РВКу, він же уповноважений РПК по хлібозаготівлях В-Ейгенфельдської сільради, Фонарев, член КП(б)У, заявив: «Я з відповідальністю кажу, що цей план хлібозаготівель 3 колгоспи мого села [так в документі – *Б.Ч.*] не виконають...» [13, с. 215].

Подібні настрої уповноважених по хлібозаготівлях та членів КП(б)У були зафіксовані також і в інших німецьких національних районах. Співробітники ДПУ продовжували повідомляти: «К[арл]-Лібкнехтівський район. В артілі «Оборона» Катеринентальської с[іль]ради, правління артілі відмовляється вивозити хліб в хлібозаготовку. На загальних зборах винесена постанова в першу чергу зсипати засівматеріал, відсипати 15% для колгоспників, а залишок здати державі...

Зельцький район. На закритих партзборах осередку с. Бадено [так в документі – *Б.Ч.*], при розборі закритого листа РПК про посилення темпів хлібозаготовки, голова ради, член партії Барунагель заявив: «Тепер хай пишуть ще 20 таких листів, але це не допоможе, так як план по пшениці ми все рівно

виконати не можемо» [13, с. 223, 225]. Стосовно настроїв керівництва Пулинського німецького національного району співробітники ДПУ відзначали: «Серед керівного складу району існує думка про те, що план хлібозаготівель не реальний, і що його виконати неможливо. Таким же чином настроєні і сільські партійні осередки» [13, с. 259].

Як не намагалися деякі комуністи та активісти села виступати проти грабівницьких хлібозаготівельних кампаній, вони продовжувалися. Хлібозаготівлі не тільки призвели до остаточного розорення селянських господарств та подальшої деградації села, але й стали безпосередньою причиною голоду 1932–1933 рр.

Критикуючи тих, хто ухилився від точного виконання абсурдних планів хлібозаготівель, і цим намагався врятувати людей від голоду, представники влади стверджували, що селяни просто не мають потреби в подібній «жалісливості», оскільки, мовляв, особливих проблем у забезпеченні населення продовольством не існує. Визнаючи, щоправда, що «в низці районів» був «складний стан», зокрема, «недостатнє харчування» частини населення, власті, однак, заперечували найсуттєвіше – те, що в республіці лютував голод. За офіційною версією в Україні, якщо щось і мало місце, так зовсім не голод, а «симуляція голоду», інспіровані куркульством «голодні настрої» і таке інше. «... На Дніпропетровщині є факти страйків пропольовальних бригад, – відзначалося на червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. – Колгоспниці висувають вимоги: «Дайте хліба, в іншому разі не вийдемо на пропольовання». Що це таке? Це куркульська спроба у будь-що оживити голодні настрої. Нам, очевидно, доведеться зіткнутися з тим, що ми бачили весною, коли у багатьох місцях симулювали голод і створювали у колгоспників тривожні панічні настрої» [21, арк. 22].

Про нібито провокаційні дії «підкуркульників» йшлося також й в інших документах, зокрема, доповідній записці, яка була надіслана Культпропвідділом ЦК до Секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева (серпень 1933 р.). Як приклад «провокацій» класового ворога завідуючий Відділу культурно-пропагандистської роботи ЦК КП(б)У (Культпропвідділом ЦК) М. Кіллерог наводив лист, що був надісланий до німецької республіканської газети «Дас Нойе Dorf» (серпень 1933 р.). Зміст листа та характерні ознаки написання не викликають сумніву, що його автор, Йоган Завадський, селянин, німець за національністю, мешканець села Морозово пережив страшне горе: перебуваючи в стані неймовірного голоду він власноруч вбив та з'їв свою дитину. Знаходячись в критичному емоційному стані, який міг межувати з психічним захворюванням, вбивця дитини писав: «Я Йоган Завадський протестую проти брехні, що пише «Німецька Центральна газета». Невірно, що у нас є надлишок чого їсти. У нас в СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилося тільки 18: інші загинули, причому різали та їли своїх дітей. Я сам задушив та з'їв свою трьохрічну доньку. Після

цього у мене більше немає бажання жити... Довше не можна витримати цього, це повинно змінитися. Геть Радянський уряд... Такий же лист я написав до Німеччини. Нехай робітники його прочитають і тоді у них пройде бажання робити революцію, так як це ми дурні зробили. Я нічого не боюся і даю свою адресу» [22, арк. 36]. Привертає увагу те, що ніяких спростувань фактів голодної смерті в селі Морозово в матеріалах Культпропвідділу ЦК не наводилося, в той же час лист Йогана Завадського було охарактеризовано як «контрреволюційний за своєю суттю та формою», а його автор отримав ярлик «підкуркульника» [23, арк. 38].

Відмахнутися від проблеми голоду сталінському режиму було не складно, адже за офіційною версією «голоду не було», а окремі «контрреволюційні заяви» куркулів та підкуркульників можна було просто проігнорувати. Інша справа позиція світової громадськості, від якої влада всіляко намагалася приховати ту трагедію, що відбувалася в українському селі. З огляду на сказане наведемо невеличкий, але, з нашої точки зору, багатозначний документ. 13 березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про с[ело] Старошведське». В документі зазначалося: «а) запропонувати Одеському обкому негайно здійснити заходи щодо повної ліквідації випадків голодування у с. Старошведському; б) доручити тов. Балицькому [очільник НКВС України – Б. Ч.], здійснити заходи щодо запобігання проникнення відомостей про випадки голодування у с. Старошведському за кордон» [16, с. 235].

У зв'язку з подіями у селі Старошведському зазначимо, що голод 1932–1933 рр. став трагічною долею всіх народів України – німців, шведів, українців, євреїв. Матеріали архівів, опубліковані документи, свідчення очевидців малюють жахливі картини голодомору: страждання та загибель мільйонів людей, спустошені косою смерті українські, російські, німецькі, польські, єврейські, грецькі села, канібалізм.

З початку 1933 р. голод поширюється в Молочанському, Високопільському, Люксембурзькому та інших німецьких національних районах України. Жахливі прояви голоду місцева влада інколи приховати вже не могла. У лютому 1933 р. секретар Високопільського райкому КП(б)У І. Медлаге був змушений проінформувати вищестоящі інстанції про наростання голоду та критичну ситуацію, що склалася у районі. В доповідній записці на адресу обкому КП(б)У І. Медлаге зазначалося, що по району було виявлено 1 185 чоловік з симптомами крайньої форми голоду [3, с. 84]. Причому найбільше кількість голодуючих знаходилася в українських селах Заградовка, Івановка, Миколаївка, Ворошиловка та Натальїно. В цих селах від голоду постраждало 780 чоловік [3, с. 84]. За матеріалами О. Безносова, які базуються на основі досліджень документів Державного архіву Дніпропетровської області, в Заградовці голодувало 300 мешканців, в Миколаївці – 270, в Натальїно – 110 [2, с. 54]. В німецькій колонії Суворовка голодувало 75 чоловік, а в менонітській колонії Орлово – 90 [2, с. 54]. За даними співробітників ДПУ у березні 1933 р. в

Високопільському районі від голоду загинуло 106 чоловік, а ще 162 знаходилися в безнадійному стані [15, с. 60].

Звернемо увагу на те, що важливі матеріали про голод в регіонах компактного проживання німецького населення знаходимо у «фонді Розенберга» ЦДАВО України (документи Міністерства східних окупованих територій). Зазначимо, що матеріали «фонду Розенберга», як і інші архівні документи періоду нацистської окупації України стали об'єктом спеціального наукового дослідження О. Іванова та І. Іванькова. Розробка архівних матеріалів, зокрема документів деяких підрозділів окупаційного режиму (команда під керівництвом доктора К. Штумппа та зондеркоманда «R» (SkR) дозволили вітчизняним дослідникам отримати важливу додаткову інформацію про статус та становище «фольксдойче» (етнічних німців періоду окупаційного режиму), а також наслідки голоду 1921–1923 та 1932–1933 рр. в регіонах компактного проживання німецького населення [8, с. 517–527].

Необхідно сказати, що значний обсяг матеріалів було отримано з Житомирського регіону. За інформацією авторів у 1932–1933 рр. в селі Андріївка (Олевський район) серед німецького населення від голоду загинула 21 людина, у селищі Кревно (Луганський район) – 36 етнічних німців. В німецькому селі Гросс-Яблонєць (Емільчинський район) у 1933 р. від голоду загинуло 102 людини (40 чоловіків, 17 жінок та 45 дітей), у тому ж районі в селі Зосимовка від голоду померло 23 етнічних німця (7 чоловіків, 3 жінки та 13 дітей). В інших німецьких колоніях Емільчинського району також загинуло десятки етнічних німців. В колонії Кирилівка від голоду загинуло 20 осіб, стільки ж в колонії Сорочин, в колонії Митровка – 6, Покощєво – 8, стільки ж в колонії Сєрба-Слободка, в колонії Сєргіївка – 2, Елізаветпіль 12 чоловіків. В селі Холосна (Коростенський район) від голоду загинуло 105 німців [8, с. 517–527]. Всього у відповідності з наявними даними, в різних населених пунктах на Волині від голоду загинуло приблизно 600–700 етнічних німців [8, с. 521.]

Аналізуючи архівні документи автори прийшли до висновку, що жертвами голоду в основному були чоловіки та діти і менше – жінки. Причому серед дорослого населення жертвами голоду в основному ставали люди похилого віку. В селі Гросс-Яблонці в родинях Лідії Хінкельман, Анни Бекер, Кароліни Япс та Ельзи Хінкельман померли чоловіки, в родинях Йогана Кронн та Августа Хайн померли і чоловіки і діти, а в родинях Людвіга Нєрінга, Ернста Хьюмана, Вільгельма Прохану, Йогана Грона та Адольфа Піантека загинули лише діти [8, с. 520]

На Кіровоградщині в низці населених пунктів смерть від голоду також набула масового характеру. У 1933 р. в селищі Альт-Данціг від голоду загинула вся родина Хайнфіхстон – Елеонора Хайфіхстон (76 р.), Імануель (39 р.), Густав (38 р.), Давид (35 р.), а також їхні діти – Єлизавєта, Іда, Ельза та Паулін, яким відповідно було від 1 до 5 років. В родині Хрістофів померли 3 чоловіка та 1 хлопчик, а в родині Хюбнерів голодною смертю загинули всі жінки. Всього по

Альт-Данцигу протягом 1932–1933 рр. від голоду загинуло 24 етнічних німця – 12 чоловіків, 4 жінки та 8 дітей [8, с. 521–522]. За приблизними підрахунками авторів в степових регіонах України, зокрема на Одещині, Миколаївщині, Херсонщині, Запоріжжі та Дніпропетровщині у 1932–1933 рр. від голоду загинуло щонайменше 800 етнічних німців. Як відомо в зазначених регіонах традиційно проживали десятки тисяч етнічних німців. Проте дані про смерть по багатьох селищах та населених пунктах в матеріалах окупаційної влади відсутні. По таких населених пунктах з значною кількістю німецького населення як Біллерсфельд, Йозефсталь, Рибальськ, Ріллмансталь, Фрайлебен, Ніколайсталь, Фрізендорф, Розенфельд, Францфельд, Хохфельд, Нойгорст, Кронсвальде, Блюменгарт, Остервік, Розенгарт та інших в німецьких документах взагалі не йшлося про загибель людей від голоду [8, с. 522–523]. Проте за даними того ж «фонду Розенбергу» смертність від голоду була зафіксована в Хортиці, Нідер-Хортиці, Розенбаху та Бурвальде [8, с. 524]. З огляду на сказане можна припустити, що названа кількість загиблих від голодної смерті є далеко не повною. На Одещині в колонії Шульц загинуло 273 німців, у селі Мюнхен – 87, поселенні Кассель – 30 [8, с. 524]. На Миколаївщині в м. Первомайськ від голоду загинуло 20 німців. На Вознесенщині в колонії Фельзенбург № 1 – 77 німців, в колонії Фельзенбург № 2 – 27, в поселенні Марієнбург – 19 [8, с. 525].

Аналізуючи архівні документи О. Іванов та І. Іваньков приходять до висновку, що у 1932–1933 рр. втрати етнічних німців України становили до 10 000 осіб: на Волині від голоду загинуло від 2 500 до 5 000 чоловік, на Миколаївщині та Херсонщині – до 1 000, на Одещині – понад 1 000, на Дніпропетровщині – понад 2 000 осіб [8, с. 527]. Зрозуміло, що точну кількість тих, хто загинув під час голодомору 1932–1933 рр. встановити неможливо. Проте, як вважають дослідники, за далеко не повними даними, в сільській місцевості України від голоду загинуло 12 000 німецьких та менонітських колоністів. Вважають також, що 1 700 громадян німецької національності загинуло у містах [15, с. 60].

Звернемо увагу і на те, що у містах від голоду страждали не тільки місцеві жителі, а й робітники з Німеччини, які працювали на підприємствах України. Кількість робітників, громадян Німеччини була значною. У 1931 р. на підприємствах України працювало 660 німецьких спеціалістів, у 1932 – 721. На Донбасі працювало 246 німецьких спеціалістів, на Дніпропетровщині – 218, Харківщині – 196 [15, с. 61]. В основному це були техніки та інженери, які працювали на металургійних та хімічних підприємствах – Харківському тракторному, Луганському патронному, Запорізькому авіаційному заводі, Дніпропетровському заводі імені Г. Петровського, а також й інших підприємствах України [15, с. 61]. Матеріальний стан іноземних громадян як і інших робітників, що працювали на виробництві був надзвичайно складний. Про масове голодування робітників йшлося, зокрема, у листі гірників з

Німеччини, які працювали на шахті «Американка». У своєму зверненні до ЦК КП(б)У (28 липня 1931 р.) німецькі гірники з сумом та обуренням писали: «Ми, німецькі гірники, приїхали сюди, щоб допомогти великій справі Леніна, але як з нами тут поведуться, і, яка політика тут здійснюється? Ми дозволили собі ставити перед вами такі питання:

1. Чому нас не постачають продуктами харчування?
2. Чому не дають молока для дітей грудних?
3. Чому немає м'яса?
4. Чому не дають картоплі в достатній кількості?
5. Чому тут здійснюється така політика, що нам неможливо залишатися?» [16, с. 238].

В листі також зазначалося: «Якщо в найближчий час тут не буде змін, то робітники уїдуть звідсіля знову до Німеччини, тому що важка гірняцька праця і неможливо на чаї та хлібі без м'яса і без достатньої кількості картоплі і т. ін. працювати, не дивлячись на те, що ми на «Американці» по роботі стоїмо на першому місці. Грудні діти хворі і вмирають не тільки у німців, але і у робітників в шахті (повинно бути російські та українські робітники – перекл[адач]» [16, с. 238]. Гірники попереджали ЦК КП(б)У: «Виходячи з вищеуказаного, ми вас просимо надіслати до нас комісію, щоб обговорити та врегулювати ці хворобливі питання, поки не пізно. Я попереджаю – поки не пізно і поки у нас ще не залишається більше незадоволення [так в документі – *Б.Ч.*], і, всі уїдуть. Що будуть казати наші товариши в Німеччині, коли ми повернемося. Подумайте про це і дійте. Я попередив» [16, с. 238]. Загострення соціальної напруженості в робочих колективах та зростаюче незадоволення німецьких іноземних працівників викликало у ЦК КП(б)У серйозну занепокоєність. Про це, зокрема, йшлося в доповідній записці Відділу культурно-пропагандистської роботи ЦК КП(б)У «Про настрої німецьких робітників та стан роботи серед них» (20 серпня 1933 р.). В документі, надісланому на ім'я секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева, зазначалося, що політичний стан в середовищі німецьких іноземних робітників «загрозливий», що вони «відірвані від нашого політичного життя і що серед них ще не викорінені нездорові настрої і неправильні уявлення щодо сутності і методів нашої роботи» [16, с. 238]. І дійсно, важко було іноземним робітникам, громадянам європейських країн не висловлювати відповідним чином свого ставлення до того, що відбувалося в українському селі та й, взагалі, в радянській державі. При тому, що вони знали про голод, про пограбування владою українських селян, німецьких колоністів, і це не могло не викликати у людей вихованих на певних європейських гуманістичних традиціях законного обурення та «нерозуміння» соціальної і, зокрема, аграрної політики більшовицької партії.

Викликало стурбованість партійних органів і те, що німецькі гірники відмовилися брати участь у антигерманських пропагандистських кампаніях. Як

відомо, з приходом в Німеччині до влади нацистів і погіршенням радянсько-німецьких відносин пропагандистські апарати Радянського Союзу і Німеччини здійснювали активні агітаційно-пропагандистські акції. Геббельсівська пропаганда не упустила жодної можливості піддати критиці політику Радянського Союзу, зокрема, з приводу голоду в Україні, в результаті якого постраждали десятки німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній. В свою чергу радянські пропагандисти під час різноманітних агітаційно-пропагандистських заходів «висловлювали протест» проти політики «буржуазного Заходу» та зростаючої загрози «фашистських настроїв». Тому, партійні органи висловлювали серйозну занепокоєність тим фактом, що «всі іноземні спеціалісти та робітники», які працювали на Турбінному та Харківському електро-механічному заводах відмовилися підписати протест проти фашистської закордонної кампанії, направленої проти СРСР. Причому, подібна позиція іноземних робітників пояснювалася партійними органами як результат «вміло організованої роботи націонал-соціалістів» [16, с. 239].

Питання роботи серед німецьких іноземних робітників, їх матеріальне становище обговорювалися у вищих партійних інстанціях. 12 листопада 1931 р. Секретаріат ЦК КП(б)У приймає постанову «Про стан роботи серед німецьких робітників та лист німецьких гірників, що працюють на шахті «Американка». В документі зазначалося: «... На підставі матеріалів, що є та обміну думок на Секретаріаті розробити низку заходів для усунення недоліків і хиб в роботі масових організацій щодо обслуговування німецьких робітників» [24, арк. 151].

Як зазначалося, влада намагалася втаємничити те, що відбувалося в Україні. Однак враховуючи величезні масштаби голоду приховати це від світової громадськості було неможливо. Інформація про голод в Україні надходила до світової громадськості з різних джерел, зокрема, по дипломатичних каналах. Співробітники Генерального консульства Німеччини в Харкові, столиці України до 1934 р., а також консульств в Києві й Одесі були добре інформовані про те, що відбувається в різних регіонах республіки. Знали вони і про голод, який поширювався в Південних регіонах України, зокрема і районах, де знаходилися німецькі та менонітські сільськогосподарські колонії. Дипломати уважно вивчали численні листи та звернення голодуючих до німецьких представництв, безпосередньо зустрічалися з ними, аналізували події, які відбувалися в українському селі, причини та соціально-політичні наслідки голоду 1932–1933 рр. Зрозуміло, що звіти німецьких дипломатів та їх спостереження стосовно подій, пов'язаних з голодом 1932–1933 рр. передавалися в Міністерство закордонних справ Німеччини, а зараз їх можна знайти в політичному архіві МЗС ФРН. Звернемо увагу й на те, що ґрунтовне дослідження зазначених проблем належить відомому українському вченому Андрію Кудряченко – історику, політологу-міжнароднику, фахівцю у галузі всесвітньої історії новітнього часу, директору Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». В численних працях

науковця досліджуються також питання присвячені історії німецької національної меншини, зокрема трагічним подіям голоду 1932–1933 рр. в німецьких сільськогосподарських колоніях України. Яскравим прикладом наукової діяльності А. Кудряченка може стати Збірник документів «Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина», виданий автором у 2008 р. [10]. Привертає увагу те, що в зазначеному виданні вперше в українській історіографії оприлюднено копії службових повідомлень німецьких дипломатів про голод в Україні 1932–1933 рр., а також україномовні тексти архівних документів, переклад яких особисто здійснено автором Збірника документів. Особливий інтерес представляють такі україномовні документи: «Повідомлення консульства Німеччини в Києві Міністерству закордонних справ у Берліні про голодні бунти на Волині та арешт двох громадян Німеччини з цього приводу» (2 травня 1932 р.); «Витяги зі звіту консульства Німеччини в Києві Міністерству закордонних справ у Берліні про голодні бунти та становище національних меншин в Україні» (5 січня 1933 р.); «Повідомлення німецьких дипломатів про загальний складний стан сільського господарства та голодомор в різних регіонах України» (18 травня 1933 р.); «Витяги з повідомлення Генерального консульства Німеччини в Харкові Посольству Німеччини в Москві про загальну ситуацію в Україні, діяльність добродійної організації в справі допомоги голодуючим, еміграційні рухи серед німецького населення та становище етноконфесійних громад в Україні» (5 грудня 1934 р.), а також документи дипломатичних служб Німеччини, підготовлені німецькою мовою. Унікальні документи Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН, представлені автором збірника, переконливо свідчать про масштаби гуманітарної катастрофи, що відбувалася на теренах Європейського континенту у ХХ ст., катастрофи, яка протягом багатьох десятиліть старанно приховувалася від міжнародної громадськості радянською партійною верхівкою сталінського тоталітарного режиму. Представлені у праці А. Кудряченка документи значно збагачують доказову базу звинувачень про сталінський геноцид в Україні, ґрунтовно й переконливо розкривають причини, перебіг та трагічні наслідки Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Автор Збірника документів зазначає, що важливу інформацію про голод та причини його виникнення в сільських місцевостях Волині ми знаходимо у повідомленнях німецького консула у Києві Зоммера. У своїй інформації до посольства та МЗС Німеччини від 2 травня та 9 вересня 1932 р. німецький дипломат відзначав: «Продовольчий голод на Волині викликаний передусім неврожаєм, а також через безцеремонну реєстрацію та конфіскацію зернових, картопляних запасів, резервів худоби викликав у два останні тижні квітня безпорядки голодуючих по всьому регіону, як-то: в Солодиріві, Мар'янівці, Лісному хуторі, с. Ставки та Родовка. Сільські жителі, переважно жінки, в більшості випадків збираються разом, скликають сільраду й вимагають хліба,

зерна. Вони пограбували державні засіки й розібрали зерно по домах тоді, коли їхні вимоги проігнорували. Згідно з повідомленням одного сільського трудівника-німця, в Мар'янівці заворушення тривали понад 5 годин, доки прибулі міліціонери не зробили попереджувальні постріли і всіх розігнали» [10, с. 31]. Від себе додамо, що в Солодиріво, а також інших населених пунктах названого регіону традиційно проживала значна кількість німецького сільськогосподарського населення.

У річному звіті Одеського консульства Німеччини від 6 грудня 1933 р. відзначалося: «Українська частина ... округу належить до тих районів, що найбільше постраждали від жахливого голоду минулої зими. Відповідальність за голод покладається переважно на органи влади, які з кінця 1932 р. систематично вилучали всі запаси зернових, тому що Одеська область не виконала обов'язкові норми хлібозаготівлі. Тому з настанням нового року селяни залишилися без хліба. Люди були змушені вживати в їжу непоживні продукти, такі як буряк, або навіть сурогати – трави, серцевину кукурудзяних стебел, чи одразу вмирати. У лютому з'явилися перші повідомлення про голодну смерть та канібалізм. Найгіршим було становище на півночі ... округу. Проте і в Одесі на вулицях можна було побачити людей, які помирали від голоду» [10, с. 229].

Світова громадськість дізналася про цю трагедію. Десятки тисяч громадян Європи, США, Канади та інших країн світу намагалися допомогти тим, хто вмирав від голоду в результаті злочинних дій сталінського режиму. Для організації допомоги голодуючим в СРСР (як і під час голоду 1921–1923 рр.) починають виникати численні державні та громадські благодійні організації. Значну допомогу надали благодійні організації, які діяли в Німеччині. У відозві однієї з таких організацій «Брати у нужді» зазначалося: «Допоможіть німцям у Росії! Жахливий голод поширюється по Росії. Мільйони людей, селян та робітників пали жертвою голоду. Цілі території вимерли, розгубленість та жах по всіх селах та містах.

Серед голодуючих є півтора мільйона наших німців, людей нашої віри. Десятки тисяч найвідданіших та кращих німців гинуть від голодної чуми. Тисячі листів повідомляють щоденно про жахи смерті, в якій безвинно вони опинилися. Трава, кора, торф, ящери, кішки, собаки та падаль повинно служити їм їжею.

... В тяжкій боротьбі за життя та свободу не може тільки один німецький народ протягнути руку тим, хто бідує в Росії, всі народи та церкви повинні вважати своїм обов'язком допомогти та стати на службу рятівної любові та взяти участь у рятуванні мільйонів людей в Росії» [25, арк. 2.]. Подається відозва «Брати в нужді» так, як вона викладається у доповідній записці голови Державного політичного управління УСРР В. Балицького «Про гітлерівську допомогу» (22 травня 1934 р.). Наводилися в документі й інші «факти», які, за думкою спецслужби режиму повинні були свідчити про наростання

«фашистської» активності в країні. На цей раз серед фігурантів «фашистської» та «націоналістичної» діяльності називалися і ті німці, які «симулювали» прояви голоду. Такими «фактами», з точки зору влади були, зокрема, листи які надсилалися голодуючими німцями в консульства Німеччини в Україні. Наведемо деякі з «провокаційних» листів. «Одеса, німецькому консулу. ...Я, Амалія Маух звертаюся до комітету допомоги. Дорогі брати та сестри! Я самотня жінка, маю п'ять дітей та стару матір. Допоможіть нам, не дайте померти голодною смертю. Чоловіка засудили на 15 років та заслали на Північ. Ми тут без батьківщини, все у нас забрали, всюду нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі» (село Вормс Одеської області, Маух) [26, арк. 4]. А от витяги з іншого листа: «Харків, німецькому консулу. ...Дорогі браття у господі! Бог благословить вашу роботу, що Ви нам бідним допомагаєте. Ми до цього часу ще без хліба. Родина від недоїдання ослабла, чоловік помер, дітей у мене дев'ять душ, нас арештовували, грабували» (Молочанський район, село Петерсгаген, Енне) [26, арк. 4]. Далі у документі ДПУ відзначалося: «Листуванням подібного характеру та заявами з проханнями про допомогу охоплено до 40% населення німецьких колоній Київської та Одеської областей» [26, арк. 4].

Співробітники Державного політичного управління уважно відслідковували адреса, за якими надходила допомога з Німеччини, а також її розміри. За даними ДПУ в УСРР з квітня 1933 по квітень 1934 р. була надіслана допомога у розмірі 487 821 крб. золотом, з них: у Одеську область 132 321 крб., Дніпропетровську – 203 000, Київську – 90 000, Донецьку – 60 000, Молдавську АСРР – 2 500. Звернемо увагу на те, що допомогу з Німеччини отримували не тільки німці та меноніти, а й представники іншої етнічної приналежності, що мешкали в тих населених пунктах або районах, де проживало німецьке населення. Розмірковуючи щодо німецької «підривної» діяльності В. Балицький відзначав: «... Гітлерівська допомога популяризувала Гітлера і зміцнювала його вплив не тільки серед німецької частини населення, але й взагалі в цих [німецьких національних – *Б.Ч.*] районах.

Якщо візьмемо колишній Пулинський район [зазначену фразу В. Балицький висловив на січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, коли Пулинський німецький національний район було вже розформовано – *Б.Ч.*], то там німецьких дворів 2 996, а гітлерівську допомогу отримало 3 892 двори.

А це доводить, що гітлерівська допомога надсилалась не тільки німцям, але й тим особам, яких рекомендували німці-фашисти» [27, арк. 70]. Як бачимо, В. Балицький в одній невеличкій фразі без будь-якого переходу або спроби хоч якось обґрунтувати свою заяву перетворив голодуюче німецьке населення у «німців-фашистів», які отримують допомогу від нацистського режиму Німеччини. При цьому зазначимо, що сталінський режим в принципі не цікавило те, як ставляться до «гітлерівської допомоги» ті «німці-фашисти», кому вона врятувала життя від неминучої голодної смерті.

Як зазначалося, гітлерівське керівництво та його пропагандистський апарат не обминали жодної можливості для дискредитації сталінського режиму. Використовувався з цією метою й голод в СРСР. Проте, зрозуміло, не цим, а почуттям людської порядності керувалися десятки тисяч простих німців, американців, англійців, громадян інших країн, аби врятувати від голоду людей в далекій для них Росії.

Однак звідкіля б не надходила допомога: від державних структур, громадських об'єднань чи приватних осіб, реакція радянської влади була незмінною – це «антирадянська провокація».

Для запобігання «провокацій» та пресікання «антирадянської діяльності» Державне політичне управління вдалося до спеціальних акцій. У доповідній записці ДПУ УСРР «Про гітлерівську допомогу» (22 травня 1934 р.) В. Балицький зазначав: «ДПУ УСРР проведені такі заходи:

1. Проведені арешти активних організаторів «гітлерівської допомоги» та фашистської агентури. Арештовано поки 85 чоловік, переважно пасторів, сектантських проповідників, кистерів, осіб з церковного активу, куркулів і т. ін. Намічено до арешту ще майже 60 чоловік.

2. Через агентуру організована розкладницька робота серед колгоспників та одноосібників, що спрямована на відмову від «гітлерівської допомоги».

3. Періодично інформуються обласні партійні організації для прийняття відповідних заходів» [17, с. 185].

Розглянемо другий пункт заходів, де йдеться про розкладницьку роботу з метою відмови німецького населення від «гітлерівської допомоги». Справа в тому, що під загрозою репресій влада примушувала голодуючих відмовлятися від допомоги, яка надходила з-за кордону і передавати її на користь державі, а точніше МОДРу (Міжнародній організації допомоги борцям революції). Про те, як проходила ця «відмова», свідчить лист начальника Політвідділу Аккарджанської машинно-тракторної станції Спартаківського німецького національного району М. Полянського до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 21 квітня 1934 р. «Звертаюся до вас з одним питанням. На мій погляд, дуже важливим, вирішити яке може тільки Центральний Комітет, – писав М. Полянський. – Мова йде про відкриту знахабнілу фашистську вербовку сил у нашому німецькому національному районі. Коротко справа ця зводиться до такого: ще з минулого року німецьке фашистське «Товариство допомоги голодуючим німцям СРСР» почало надсилати колгоспникам нашого району індивідуальні перекази на «Торгсін». На мій телеграфний шифрований запит т. Каганович запропонував нам шляхом постановки масової роботи добитися відмови колгоспників від цієї допомоги та передачі цих грошей на користь ЦК МОДР. Ми так і робили: колгоспники відмовлялися від цих грошей, передаючи їх МОДРу, і в досить ввічливій, але переконливій формі повідомляли про це в Берлін» [17, с. 175–176].

Поділився начальник Політвідділу з ЦК і міркуваннями про те, як, на його думку, необхідно викоринювати «гітлерівську допомогу». М. Полянський писав: «На мій погляд треба покласти край цій комедії, цій грі у «допомогу голодуючим», треба закрити цю фашистську лавочку по вербовці, не допускаючи більше фашистських переказів. Якщо в минулому році наш уряд, беручи до уваги дійсно складний продовольчий стан у деяких районах, що важко було, очевидно, приховати, вимушений був допустити цю «допомогу», то зараз можна і треба ввічливо, але рішуче відмовитися від неї, від цієї, як її тут колгоспники відкрито називають, «гітлерівської допомоги» [17, с. 177].

Дії В. Балицького та його місцевих поплічників знайшли схвалення у керівників ЦК КП(б)У, які навіть зробили запит до Москви на дозвіл проведення ще рішучіших каральних акцій. У листі до Й. Сталіна, надісланому до ЦК ВКП(б) у червні 1934 р., П. Постишев та П. Любченко доповідали: «Все це набуло такого широкого розмаху [мається на увазі закордонна допомога голодуючим України – *Б. Ч.*], що необхідні рішучі заходи до припинення цієї провокаційної фашистської роботи». Керівництво ЦК КП(б)У відзначало, що для запобігання «провокаційної» та «фашистської» роботи в Україні треба провести арешти «агітаторів», «кореспондентів» та «організаторів звернення до Гітлера за допомогою», а також арештувати тих працівників Торгсіну, які сприяли «провокаційній роботі» та притягнути їх до відповідальності [7, с. 59–60].

Розмірковуючи над листом П. Постишева та П. Любченко Й. Сталіну А. Савін відзначає, що, очевидно, «клопотання вищого політичного керівництва України повинно було викликати відповідні дії ЦК ВКП(б)» [14, с. 22–23]. 5 серпня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про німецьку кампанію голоду», в якій Комісії у складі НКІС (т. Крестинський), Держбанк (т. Аркус) і «Торгсін» доручалося «внести конкретні пропозиції про заходи до затримання виконання грошових переводів з Німеччини» [14, с. 23]. Поряд з цим НКІС розіслав на місця розпорядження, яке забороняло будь-яку активність німецьких консульств, пов'язану з розподіленням гуманітарної допомоги на селі, яка служить проведенню «провокаційної» роботи [14, с. 23]. Отже, голодуючі проголошені провокаторами та антирадянськими елементами, а ті, хто намагався врятувати людей від голодної смерті – піддані репресіям. Подібне гідно театру абсурду. Тільки на відміну до театральної вистави страждання та загибель людей були реальними. Через голод та страждання торував Сталін та його поплічники шлях у «світле майбутнє» – казармено-бюрократичний соціалізм. І всі, хто намагався протидіяти їм були приречені на загибель.

Голод знесилив людей. І Сталін скористався цією нагодою, щоб довести до кінця справу боротьби з «ворогами» з національних меншин. В перших лавах тих, кого чекала розправа, були радянські німці, поляки, а також представники інших «шкідницьких націй».

Список використаних джерел та літератури

1. Айсфельд А. Национальная политика в СССР по отношению к немцам. *Вопросы германской истории*: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. С. 209–339.
2. Безносов А.И. Высокопольский немецкий национальный район. *Немцы Украины: материалы к энциклопедии «Немцы России»* / [сост. С.И. Бобылева и др.]. М., 2002. С. 53–55.
3. Безносов А.И. Меннониты Юга России в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории*: [сб. науч. тр. / ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та, 2001. С. 75–88.
4. Безносов А.И. Хлебозаготовительные кампании 1929–1933 гг. в немецких районах Причерноморья: характер и последствия. *Науковий вісник Миколаївського національного ун-ту імені В.О. Сухомлинського: Зб. наук. пр.* Випуск 3.30. Історичні науки. Миколаїв, 2011. С. 246–257.
5. Безносов А., Осташева Н. Молочанский немецкий национальный район. *Немцы Украины: материалы к энциклопедии «Немцы России»* / [сост. С.И. Бобылева и др.]. М., 2002. С. 146–152.
6. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / В.А. Смолій (голова редакційної ради), І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Пиріг. Відповідальний редактор В.М. Литвин. К.: «Наукова думка», 2003. 887 с.
7. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). К.: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.
8. Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Демографічні втрати етнічних німців УСРР у роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / В.А. Смолій (голова редакційної ради) та інші. К.: «Наукова думка», 2003. С. 514–527.
9. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / АН України. Ін-т історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: «Наукова думка», 1992. 736 с.
10. Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченка, Передмова Ю.Г. Рубана. К.: НІСД, 2008. 336 с.
11. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2007. 424 с.
12. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси / Редакційна рада: В.М.Литвин (голова), С.В. Кульчицький, Б.Є. Патон, В.І. Радченко, В.С. Сідак, В.А. Смолій, Ю.С. Шемшуренко. К.: «Наукова думка», 2002. 950 с.
13. Розсекречена пам'ять: голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упоряд. В. Борисенко та ін.; Служба безпеки України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна – 3000». К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. 604 с.
14. Савин А.И. Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–30-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы / сост. и науч. редактор А.И. Савин. Новосибирск: «Посох», 2009. 752 с.
15. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. Москва: «Готика», 1998. 208 с.
16. Чирко Б.В. Німецька етнічна спільнота України в контексті політики радянської влади: етнополітичні, національно-культурні та соціально-економічні процеси в середовищі німецької етнічної групи (1920-і–1930-і роки): монографія. К.: Вид-во ТОВ «7БЦ», 2024. 1072 с.
17. Яковлева Л.В. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. [зб. док. держ. архівів України / упоряд.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко]. К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. 243 с.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (Далі: ЦДАВО) України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 117. Арк. 371, 371 звор.
19. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 117. Арк. 372.
20. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 1107. Арк. 16.
21. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 1107. Арк. 17.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (Далі: ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 22.
23. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2130. Арк. 36.
24. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2130. Арк. 38.
25. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 181. Арк. 151.
26. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 101. Спр. 1393. Арк. 2.
27. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 101. Спр. 1393. Арк. 4.
28. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 70.

References

1. Aysfel'd, A. (2005). *Natsional'naya politika v SSSR po otnosheniyu k nemtsam. Voprosy germanskoj istorii*: [sb. nauch. tr. / otv. red. S.I. Bobyleva]. Dnepropetrovsk: RIO DNU, pp. 209–339. [In Russian].
2. Beznosov, A.I. (2002). *Vysokopol'skiy nemetskiy natsional'nyy rayon. Nemtsy Ukrainy: materialy k entsiklopedii "Nemtsy Rossii"* / [sost. S.I. Bobyleva i dr.]. Moskva, pp. 53–55. [In Russian].
3. Beznosov, A.I. (2001). *Mennonity Yuga Rossii v gody "velikogo pereloma" (1928–1933 gg.)*. *Voprosy germanskoj istorii*: [sb. nauch. tr. / red. kol.: S.I. Bobyleva (otv. red.) i dr.]. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo un-ta, pp. 75–88. [In Russian].
4. Beznosov, A.I. (2011). *Khlebozahotovitel'nye kampany 1929–1933 gg. v nemetskykh rayonakh Prychernomor'ya: kharakter y posledstvyya. Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho natsional'noho un-tu imeni V.O. Sukhomlyns'koho: Zb. nauk. pr. Vypusk 3.30. Istorychni nauky. Mykolayiv*, pp. 246–257. [In Russian].
5. Beznosov, A., Ostasheva, N. (2002). *Molochanskiy nemetskiy natsional'nyy rayon. Nemtsy Ukrainy: materialy k entsiklopedii "Nemtsy Rossii"* / [sost. S.I. Bobyleva i dr.]. Moskva, pp. 146–152. [In Russian].
6. Smolij, V.A., Dzyuba, I.M., Kul'chyts'kyy, S.V., Lytvyn, V.M., Marochko, V.I., Meys, Dzh., Pyrih, R.Ya. (eds) (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukrayini: prychny ta naslidky*. Kyiv: "Naukova dumka". [In Ukrainian].
7. Yevtukh, V.B., Chyrko, B.V. (1994). *Nimtsi v Ukrayini (1920-ti – 1990-ti roky)*. Kyiv: INTEL. [In Ukrainian].
8. Ivanov, O.F., Ivan'kov, I.O. (2003). *Demohrafichni vtraty etnichnykh nimtsiv USRR u roky holodomoru. Holod 1932–1933 rokiv v Ukrayini: prychny ta naslidky*. Kyiv: "Naukova dumka", pp. 514–527. [In Ukrainian].
9. Kul'chyts'kyy, S.V. (eds) (1992). *Kolektyvizatsiya i holod na Ukrayini, 1929–1933*. Kyiv: "Naukova dumka". [In Ukrainian].
10. Kudryachenko, A.I. (2008). *Holodomor v Ukrayini 1932–1933 rokiv za dokumentamy Politychnoho arkhivu Ministerstva zakordonnykh sprav Federatyvnoyi Respubliky Nimechchyna*. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
11. Kul'chyts'kyy, S.V. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennya*. Kyiv: Nash chas. [In Ukrainian].
12. Lytvyn, V.M., Kul'chyts'kyy, S.V., Paton, B.Ye., Radchenko, V.I., Sidak, V.S., Smolij, V.A., Shemshurenko, Yu.S. (eds) (2002). *Politychnyy teror i teroryzm v Ukrayini. XIX – XX st.: Istorychni narysy*. Kyiv: "Naukova dumka". [In Ukrainian].
13. Borysenko, V. (eds) (2007). *Rozsekrechena pam'yat': holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini v dokumentakh HPU–NKVD*. Kyiv: Vydavnychyy dim "Stylos". [In Ukrainian].

14. Savin, A.I. (2009). *Etnokonfessiya v sovetskom gosudarstve. Mennoniti Sibiri v 1920–30-ye gody: emigratsiya i repressii. Dokumenty i materialy*. Novosibirsk: “Posokh”. [In Russian].
15. Chentsov, V.V. (1998). *Tragicheskiye sud'by. Politicheskiye repressii protiv nemetskogo naseleniya Ukrainy v 1920-ye – 1930-ye gody*. Moskva: “Gotika”. [In Russian].
16. Chyrko, B.V. (2024). *Nimets'ka etnichna spil'nota Ukrayiny v konteksti polityky radyans'koyi vlady: etnopolitychni, natsional'no-kul'turni ta sotsial'no-ekonomichni protsesy v seredovyschchi nimets'koyi etnichnoyi hrupy (1920-i–1930-i roky): monohrafiya*. Kyiv: Vyd-vo TOV “7BTS”. [In Ukrainian].
17. Yakovleva, L.V., Chyrko, B.V., Pyshko, S.P. (1994). *Nimtsi v Ukrayini. 20–30-ti rr. XX st.: Zb. dok. derzh. arkhiviv Ukrayiny*. Kyiv: NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. [In Ukrainian].
18. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya (hereinafter: TSDAVO) Ukrayiny. F. 1. Op. 8. Spr. 117. Ark. 371, 371 zvor. [In Ukrainian].
19. TSDAVO Ukrayiny. F. 1. Op. 8. Spr. 117. Ark. 372. [In Ukrainian].
20. TSDAVO Ukrayiny. F. 1. Op. 7. Spr. 1107. Ark. 16. [In Ukrainian].
21. TSDAVO Ukrayiny. F. 1. Op. 7. Spr. 1107. Ark. 17. [In Ukrainian].
22. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' ta ukrayiniky (hereinafter: TSDAHOU). F. 1. Op. 1. Spr. 413. Ark. 22. [In Ukrainian].
23. TSDAHOU. F. 1. Op. 1. Spr. 2130. Ark. 36. [In Ukrainian].
24. TSDAHOU. F. 1. Op. 1. Spr. 2130. Ark. 38. [In Ukrainian].
25. TSDAHOU. F. 1. Op. 7. Spr. 181. Ark. 151. [In Ukrainian].
26. TSDAHOU. F. 1. Op. 101. Spr. 1393. Ark. 2. [In Ukrainian].
27. TSDAHOU. F. 1. Op. 101. Spr. 1393. Ark. 4. [In Ukrainian].
28. TSDAHOU. F. 1. Op. 1. Spr. 472. Ark. 70. [In Ukrainian].

Chyrko B. The Tragic Fate of Ethnic Germans and Mennonites of Ukraine during the Holodomor of 1932–1933, Assistance to the Starving from Foreign Charitable Organizations.

The proposed publication is dedicated to one of the most interesting, complex, important and extremely dramatic problems in the history of the peoples of Ukraine - the Holodomor of 1932-1933. The article reveals the prerequisites, causes and tragic consequences of the events associated with the Holodomor in Ukraine in the 1930s. It is noted that the Holodomor was the result of the social, economic and, first of all, agrarian policy of the Soviet government and the main directions of its implementation - the policy of collectivization, the strict introduction of grain procurement, the dispossession of peasants and social pressure on the Ukrainian peasantry.

Tens of thousands of citizens of Europe, the USA, Canada and other countries of the world tried to help those who were dying of hunger as a result of the criminal actions of the Stalinist regime. To organize assistance to the starving in the USSR (as during the famine of 1921-1923), numerous state and public charitable organizations began to emerge. The charitable activities of foreign public and religious organizations in providing assistance to the starving in Ukraine and the opposition of the authorities to these measures of the foreign public are shown.

The author emphasizes that famine, Holodomor, terror by hunger, the death of millions of people became the common tragic fate of Ukrainian society, Ukrainians, Germans, Mennonites, Swedes, Poles, Jews, Russians, doomed to torture under the conditions of Stalin's totalitarian regime.

Keywords: *Germans, Mennonites, German colonies, Mennonite colonies, collectivization, grain procurement, dispossession of peasants, social pressure, repression, famine, Holodomor, terror by hunger, the tragedy of the peoples of Ukraine.*

УДК 327.7(73):323.39:[94(100)«1939/1945»]

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-5>

Котляр О.А.

<https://orcid.org/0000-0002-2653-0443>

ВНЕСОК РАДИ З МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У РОЗБУДОВУ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ США В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автор з'ясовує роль Ради з міжнародних відносин у розбудові зовнішньополітичної стратегії США в роки Другої світової війни. Продемонстровано, що співпраця організації з державними структурами заклала основи для подальшої інституціоналізації впливу представників інтелектуальних кіл у процесі прийняття стратегічних рішень в роки Другої світової війни.

На думку автора, американська інтелектуальна еліта як соціально-політичне явище відіграла вагомую роль у концептуалізації американської зовнішньої політики та національного інтересу в ній. Аналіз діяльності неофіційних й напівофіційних акторів, а також створених ними інтелектуальних мереж, дозволяє відтворити цілісну картину інтелектуальних пошуків в напрямку перегляду ключових орієнтирів зовнішньої політики США часів Другої світової війни. Помітне місце в цьому процесі займає Рада з міжнародних відносин, яка посприяла внесенню до офіційного порядку денного ідеї американського світового лідерства та надала урядові рекомендації щодо особливостей його реалізації.

Аналіз підготовлених Радою з міжнародних відносин документів та офіційних записів надає підстави стверджувати про ідейний вплив організації на положення Атлантичної хартії 1941 р., підходи до її подальшої політичної інструменталізації, а також створення нової мирної платформи на базі формату Об'єднаних Націй. Не менш важливо, що заклик Ради з міжнародних відносин очолити міжнародні процеси під час війни та в післявоєнну добу ґрунтувався як на попередньому історичному досвіді, так і на прогнозуванні протистояння з Радянським Союзом, що робить дослідницькі висновки організації особливо цінними з погляду як визначення зовнішньополітичних цілей держави, так і постулювання нової картини соціально-політичної реальності та умов розвитку національного життя загалом.

Ключові слова: історія США, Друга світова війна, Рада з міжнародних відносин, зовнішня політика, американське світове лідерство.

Зміни у світовому політичному ландшафті в останнє десятиліття та формах реагування на них США вчергове спонукають до переосмислення й перебирання досвіду стратегічних планувань 1939-1945 рр. Окремої уваги заслуговує процес формування довгострокових цілей американської зовнішньої політики, а також їх концептуального підґрунтя, що забезпечує рамки для прийняття рішень, без яких неможлива політична дія. Вивчення особливостей інтелектуального простору США в роки війни дозволяє поглянути на процес розбудови й переосмислення зовнішньополітичної стратегії держави з точки зору його складності й багаторівневості.

Дискусії довкола зовнішньополітичних проблем у США мали характерний відбиток партійних розбіжностей протягом усієї американської історії. У зв'язку з цим, заяви з питань зовнішньої політики, зазвичай, перебувають на

межі виголошення політичної позиції та популізму, спрямованого на пошук і підтримку своїх електоральних груп. На нашу думку, взяття до уваги досвіду роботи напівофіційних та неофіційних політичних акторів дозволить збагатити картину формування зовнішньополітичної стратегії США. З огляду на це, метою статті є з'ясувати роль членів Ради з міжнародних відносин як представників американської інтелектуальної еліти в наповненні банку ідей зовнішньої політики США в роки Другої світової війни.

Основу джерельної бази статті становлять документальні матеріали, представлені звітами, аналітичними записками й меморандумами, підготовленими Радою з міжнародних відносин в роки Другої світової війни в межах проєкту «Дослідження з війни та миру» (War and Peace Studies). Документи були опрацьовані авторкою в архівних фондах Інституту Рузвельта з американських студій у м. Мідделбурзі (Нідерланди), де вони зберігаються у колекціях мікрофільмів*. До дослідження також були залучені матеріали та свідчення, зібрані виконавчим секретарем Консультативного комітету з проблем міжнародних відносин Гарлі Ноттером. Будучи істориком за фахом, він докладно написав історію американських зусиль із післявоєнного планування. Важливою є не лише праця Ноттера «Підготовка післявоєнної зовнішньої політики 1939-1945», опублікована 1949 р., але й укладений ним файл, що містить важливі записи Державного департаменту із планування воєнних років.

Історіографія проблеми нині залишається достатньо обмеженою. Більшість праць представлені політологічними дослідженнями й зосереджені на післявоєнному періоді, коли діяльність представників інтелектуальної еліти усе більше інкорпорується державою та інституціоналізується. Період Другої світової війни натомість розглядається поверхнево в якості перехідного етапу. Серед впливових дослідників, які вивчали вплив Ради з міжнародних відносин на американську політику, — Лоуренс Шоуп, Вільям Мінтер, Джордж Вільям Домхофф. Їхній погляд, однак, не позбавлений упередженості: намагаючись засвідчити імперський характер американської держави, вони помітно перебільшують владні можливості Ради з міжнародних відносин, яка послідовно відстоювала глобалістські погляди на зовнішню політику США. Більш свіжий погляд пропонують дослідження Індерджіта Пармара та Стівена Вертгайма. Вони розглядають функції інтелектуалів у суспільно-політичному житті невідривно від доленосних подій досліджуваного періоду, відкидаючи

* Підготовка статті стала можливою завдяки отриманню дослідницького гранта Інституту Рузвельта з американських студій (Roosevelt Institute for American Studies) у м. Мідделбурзі (Нідерланди) та проведенню дослідження в архіві установи в липні 2024 р. Авторка висловлює щире подяку установі та її колективу за надану можливість для розвитку американознавчих студій в Україні.

надмірну сконцентрованість на міжпартійних відносинах та інститутах у політичній історії.

Досвід Ради з міжнародних відносин у зовнішньополітичних стратегічних плануваннях

Рада з міжнародних відносин (далі — РМВ) була заснована у 1921 р. групою бізнесменів, банкірів, юристів та вчених, наближених до урядових кіл. Організація об'єднувала представників інтелектуальної еліти, які мали на меті просування суспільного інтересу з питань зовнішньої політики, а також надання експертних консультацій керівництву США [1, р. 215]. РМВ репрезентувала себе як позаурядове об'єднання, серед засновників якого були як демократи, так і республіканці.

Із 1922 р. РМВ почала щоквартально видавати журнал «Foreign Affairs», який забезпечив організації широку аудиторію та авторитет. Автори, серед яких були як американські, так і закордонні експерти, представляли різний спектр поглядів на зовнішню політику. Видання вдало перетворили на провідний дискусійний майданчик із питань зовнішньої політики. Одночасно, журнал слугував потужним політичним інструментом РМВ, яка на шпальтах видання усіма засобами пропагувала інтернаціоналізм.

За роки своєї роботи РМВ набула легітимності в очах громадськості і влади. Серед її членів були діячі, пов'язані з найвищими державними структурами. Зокрема, Генрі Стімсон, держсекретар за адміністрації президента Герберта Гувера, або Норман Дейвіс, який був радником Вілсона на Паризькій мирній конференції та підтримував тісні контакти із держсекретарем у 1933–1944 рр. Корделом Голлом і президентом Франкліном Делано Рузвельтом [2, р. 115]. Близько 69% посадових осіб та співробітників Державного департаменту були членами РМВ. Після війни ситуація залишалася подібною [3, р. 51]. Юридично зберігаючи статус безпартійної та незалежної організації, РМВ мала реальні канали для впливу на державну політику через особисті контакти й авторитет.

РМВ відводила США домінуючу роль у світі і послідовно відстоювала цю позицію у міжвоєнний період. Початок Другої світової війни лише спонукав її учасників масштабувати свою діяльність та просувати свої цілі й позицію у бік практичної реалізації. З огляду на стрімкий розвиток подій та стан невизначеності, що формували виклики для нейтралістської Америки, співпраця з організацією стала потенційно корисною і для офіційних представників влади.

Співпраця воєнного часу з державними структурами розпочалася з візиту журналіста Гамільтона Фіша Армстронга, члена РМВ й головного редактора «Foreign Affairs», та Волтера Меллорі, директора організації, до Державного департаменту 12 вересня 1939 р. Під час зустрічі з помічником держсекретаря Джорджем Мессерсмітом, який також був членом РМВ, перемовники запропонували сформувати експертні групи для проведення досліджень, необхідних США для стратегічного планування. Ці групи мали на меті

запропонувати американському урядові зріз експертних думок, сформованих на основі багаторічного досвіду роботи Ради, для доповнення офіційних розробок. Дж. Мессерсміт обговорив пропозиції із Голом та Самнером Веллсом, отримавши схвалення [4, р. 2-3].

Формою реалізації цієї співпраці став проєкт «Дослідження з війни та миру» (War and Peace Studies — англ., повна назва — «Дослідження американського інтересу у війні та мирі (Studies of American Interests in the War and the Peace)). Спочатку його склали 4 робочі групи — з питань озброєння, політики, економіки, територіальних питань, до яких згодом доєднали групу, що працювала над мирними цілями європейських націй. У його проєкті РМВ провела 362 засідання [4, р. 10] й підготувала 682 меморандуми доповідей для розгляду політиками [1, р. 112]. Підготовлені документи надсилали безпосередньо до Вашингтону [3, р. 156]. У монографії про цю ініціативу, яку РМВ опублікувала 1946 р., йдеться про умови співробітництва: агенції мали працювати вільно, у той час як уряд залишав за собою право ігнорувати надані пропозиції. Співпраця мала залишатися неформальною, а кожна зі сторін повністю зберігала автономність [4, р. 1]. Як стверджується в монографії, сам Державний департамент США заохочував експертні групи висловлювати власні судження й надавати оцінку подіям незалежно від офіційних реакцій [4, р. 14].

Співпрацю РМВ з Державним департаментом не афішували, адже на початку Другої світової війни, з огляду на інтервенціоністські позиції організації, подібні колаборації могли бути негативно сприйняті значною частиною політикуму й громадськості. У зв'язку із цим було прийнято рішення сформувати заявку на фінансування проєкту Фондом Рокфеллера, який опікувався подібними ініціативами [3, р. 119; 1, р. 112]. Фонд профінансував ініціативу до кінця війни, надавши можливість стабільно працювати більше 100 провідним американським науковцям [5, р. 77]. Однак реальний масштаб співпраці та впливу РМВ на роботу Державного департаменту оцінити достатньо проблематично: значна частина домовленостей залишалася за лаштунками офіційних документів, ґрунтувалася на особистих контактах та, багато в чому, взаємному інтересі й довірі.

Наявні записи, усе ж, свідчать про суттєву зацікавленість урядових структур у отриманні експертної підтримки з боку організації. Наприклад, уже у вересні 1940 р. Меллорі у листі до Лоуренса Даггана, голови південноамериканського відділу Державного департаменту, висловив сподівання на зацікавлення останнього звітом про вплив війни на Америку та майбутній мир, який РМВ вважає корисним для уряду [6]. У листопаді того ж року Голл у офіційному листі до Дейвіса, члена РМВ, подякував за підготовлені матеріали та відзначив, що у Державному департаменті «раді отримати матеріали такого типу від осіб та агенцій, які працюють у сфері міжнародних відносин». Держсекретар

схарактеризував меморандуми РМВ як відмінні, а також відзначив, що тексти стануть у пригоді під час післявоєнного планування [7].

Більш наочним доказом впливу РМВ на зовнішньополітичні орієнтири США є документальні матеріали та свідчення, зібрані виконавчим секретарем Консультативного комітету з проблем міжнародних відносин Ноттером. У своїх бібліографічних зведеннях Ноттер указав чимало укладених РМВ меморандумів, які вивчалися урядом [8, р. vii]. Не менш важливо, що учасники проєкту у 1942 р. також доєдналися до Консультативного комітету з проблем міжнародних відносин. Серед них були такі впливові члени РМВ, як Бовмен, Дейвіс, Гамільтон Армстронг, які відстоювали глобалістські погляди та прагнули радикального перегляду ролі США у світових справах [1, р. 110].

Вплив Ради з міжнародних відносин на проголошення і зміст Атлантичної Хартії 1941 р.

Одним із ключових аспектів діяльності РМВ у роки Другої світової війни в межах «Досліджень з війни та миру» було детальне тлумачення і розширення пунктів Атлантичної Хартії, підписаної Рузвельтом і Вінстоном Черчиллем 14 серпня 1941 р., а також розробка шляхів її практичного застосування. Більше того, дослідники Шоуп і Мінтер стверджують, що РМВ була безпосередньо причетна до укладання тексту Атлантичної Хартії. На їхню думку, оприлюднення документу мало не стільки прикладний, скільки пропагандистський характер: озвучені ідеї сформулювали близько до американських національних інтересів, аби заявити таким чином про цілі США у війні. Останні навмисно були представлені абстрактно й розмито, аби, з одного боку, не зустріти миттєвого антивоєнного опору американської громадськості, з іншого — підготувати її до боротьби за проголошені цінності [3, р. 163]. Шоуп і Мінтер зазначають, що Веллс був головним радником Рузвельта з питань Атлантичної хартії, і члени РМВ вносили свої пропозиції у документ. Однак переконливих документальних підтверджень своїм словам автори не надають.

На нашу думку, порівняльний текстуальний аналіз Атлантичної хартії і підготовлених РМВ документів надає підстави стверджувати про подібний вплив. Найбільш переконливим доказом може слугувати підготовлений політологом Вальтером Шарпом документ під назвою «Основні американські інтереси» від 10 липня 1941 р. — майже за місяць до підписання Атлантичної Хартії.

Наприклад, пункти 5-6 Атлантичної хартії оголошують мету із повного знищення нацистської тиранії, що має ознаменувати нову еру в розвитку та співжитті країн. Текст очевидно апелює до «чотирьох свобод» Рузвельта: у ньому оголошено боротьбу за право всіх людей жити без страху та злиднів. Майбутня співпраця між країнами, задекларована хартією, мала б здійснюватися задля забезпечення вищого рівня життя, економічного й соціального розвитку [9]. Шарп у схожій послідовності та з подібною

риторикою виклав ці ідеї, однак оформив їх у більш офіційному тоні, розлогіше й із важливим акцентом на американських післявоєнних зобов'язаннях. Націленість на повну поразку країн Вісі, відповідно до тексту, мала би підкріплюватися військовим та економічним співробітництвом із Великою Британією, попри ризики втягнення у війну. США, на думку Шарпа, мають оголосити свої цілі у світовому конфлікті та поширити цю інформацію «всіма доступними пропагандистськими каналами».

У інтересах американського уряду, згідно з документом, було сприяння розвитку міжнародного порядку, ґрунтованого на «економічній безпеці, соціальній справедливості та культурній свободі для всіх народів, які співпрацюватимуть із цією метою» [10]. Окрім цього, в якості гарантій реалізації зазначених пунктів, США мали б узяти на себе технічну, адміністративну, фінансову відповідальність, аби «нагодувати голодуючих, запобігти епідеміям та відновити здорові умови життя», а також розробити дієві механізми здійснення планів. Усесвітній економічний, політичний і соціальний добробут, таким чином, сприятиме захисту інститутів свободи, що становить життєво важливий інтерес для Америки, у той час як залучення до запропонованих механізмів підтримки нового міжнародного порядку та його цінностей інших країн забезпечить країні провідні позиції [10].

На відміну від пункту 3 Атлантичної хартії, у якому Рузвельт і Черчилль висловили повагу до права народів самостійно обирати форму правління, позиції Шарпа притаманний глобалістичний погляд на майбутній світопорядок. Шарп пропонує сприяти розвитку нової концепції національної ідентичності, в якій суверенітет буде підпорядковано вимогам організованої світової спільноти. Імперативами для неї слугуватимуть наукові здобутки, технологічний розвиток, а також основоположні права і свободи людини [10].

Окрім очевидних ідейних впливів, важливим є факт відстоювання і публічного просування РМВ англо-американських союзницьких відносин як у війні, так і післявоєнному світі. Після оприлюднення Атлантичної хартії в американського уряді з'явився запит на експлікацію пунктів документу, до чого залучили членів організації. У праці «Підготовка післявоєнної зовнішньої політики 1939-1945» Ноттер стверджує, що пошук реальних вимірів реалізації Атлантичної хартії та офіційного вираження проголошеної політики сприяв започаткуванню окремого конфіденційного дослідження. За його словами, РМВ підготувала цінні матеріали, які були передані до Відділу спеціальних досліджень (Division of Special Research) [11, р. 56-57]. Також 7 серпня 1941 р. Армстронг надіслав офіційний лист Веллсу, в якому говорив про можливу користь і потенціал членів РМВ, які знаються на англо-американських переговорах з лондонської сторони [12].

У межах таємних домовленостей з урядом РМВ у листопаді-грудні активно працювала над широким тлумаченням Атлантичної хартії. Політична група РМВ рекомендувала внести більшу ясність у проголошені принципи, особливо

щодо системи міжнародної безпеки згідно з пунктом 8, а також наповнити дискусії у Вашингтоні й Лондоні більш предметним змістом, аби перетворити наміри на довгострокову політику [13]. У меморандумах зазначається, що не менш важливою за міжурядові домовленості є пропаганда підписаного документу. Остання, на думку членів РМВ, окрім досягнення конкретних міжнародних цілей, здатна підтримувати престиж американських інституцій та ідеалів за кордоном, формуючи орієнтир у боротьбі за майбутній мир [14].

Пропозиції Ради з міжнародних відносин щодо удосконалення форм міжнародної кооперації

Частиною довгострокової політики США, згідно з рекомендаціями РМВ, мало би стати створення спільної мирної платформи — нової всесвітньої організації. До концептуалізації її ціннісних основ, розробки механізмів кооперації та переосмислення історичного досвіду Ліги націй РМВ також доклала чимало зусиль. Центральне питання полягало у визначенні місця та ролі США у нових структурах, а також пошуку рішень щодо координування національних інтересів та роботи на «спільне благо» [15].

Центральною проблемою при обранні механізмів підтримки миру у світі залишалася війна як інструмент вирішення проблем і досягнення політичних цілей. На думку членів РМВ, відсутність міжнародного контролю над силою дозволяє агресору маніпулювати питанням «законності» та вільно тлумачити існуючі домовленості на власну користь у здійсненні акту агресії. Відповідно, постає нагальна потреба в незалежному централізованому контролі й установленні примату наднаціональної сили над національною [16].

Об'єднані Нації пропонувалися РМВ в якості перспективної платформи для здійснення цих планів. На початку Другої світової війни це була, скоріше, паперова організація, однак уже корисна в майбутніх мирних угодах [17]. ООН, як звітувала РМВ у 1942 р., могла стати значно більшим, аніж «тимчасовим імпровізованим засобом для стримування агресії». Окрім цього, провідна роль США у світових справах могла бути підкріплена просвітницькою роботою в напрямку промоції створення й підтримки нової мирної платформи [18].

Друга світова війна вчергове засвідчила переваги мультилатеральних відносин з огляду на необхідність узгодження із союзниками довгострокових цілей [19]. Війна продемонструвала, що ситуація в інших регіонах світу суттєво впливає на Америку. Регіоналізм в умовах світового конфлікту не є життєздатною стратегією: РМВ наголошувала, що санкції можуть бути успішними лише у тому разі, якщо їх підтримають усі держави. Розбудова системи безпеки за принципом регіональних блоків лише означатиме повернення до ізоляціонізму у США [13], а будь-яка угода, що унеможливило втручання США у врегулювання суперечок між іншими державами світу, суперечить американським національним інтересам [20]. Таким чином, нова всесвітня організація має бути універсальним агенством, яке, однак, матиме змогу співпрацювати з менш значимими регіональними структурами [21].

Погляди Ради з міжнародних відносин на роль США у війні та післявоєнному світі

На переконання членів РМВ, початок Другої світової війни ознаменував час прийняття великих стратегічних рішень. Уже восени 1941 р. РМВ рекомендувала збільшити кількість іноземних працівників США, а також сформувати корпус спеціалістів, які будуть розумітися на регіонах, що перебувають в епіцентрі бойових дій [22]. У грудні того ж року, після атаки Японії на Перл-Гарбор, РМВ закликала скоординувати воєнне планування й розробити гранд-стратегію участі та ролі США у війні [23]. Не менш важливим завданням було переконати Конгрес у необхідності взяти на себе відповідальність за ці завдання, аби адміністрація могла швидше й ефективніше працювати над міжнародними зобов'язаннями [24].

Підготовлені РМВ матеріали мали на меті, зокрема, засвідчити історичні закономірності перетворення США на міжнародного лідера. Попри надання переваги унілатеральним зносинам протягом своєї історії, Америка здійснила внесок у світову стабільність та безпеку, здобувши репутацію. Серед прикладів — посередництво президента Теодора Рузвельта при укладанні миру за результатами російсько-японської війни у 1905 р., участь США у врегулюванні Рурської кризи у 1920-х рр., пакт Бріана - Келлога 1929 р. [25]. Маючи досвід та запас довіри до себе, США в подальшому мають екстраполювати свої практики на міжнародну спільноту [26]. Після завершення війни США, імовірно, будуть змушені взяти на себе функції з підтримки міжнародного порядку. Згодом застосовані поліцейські механізми, на думку РМВ, варто використати для подальшого процесу організації й удосконалення безпекової системи [13] й гарантування «свободи від страху» [27].

Окремим питанням поставала міра та форми участі США в європейській політиці. За висновками РМВ, США життєво зацікавлені у післявоєнній організації Європи. Ситуація, що склалася в результаті Другої світової війни, сформувала одразу кілька викликів: збереження безпеки від Німеччини, загроза з боку СРСР і зростання націоналістичних тенденцій. Аналітичний звіт 1943 р. мав на меті продемонструвати, що США не зацікавлені у сильній Європі, а тим більше — у її об'єднанні за принципом федерації. По-перше, федерація може бути небезпечною з огляду на ризик домінування в ній однієї країни. По-друге, реалізувати програму «чотирьох свобод» Рузвельта й Атлантичної хартії було б у край проблематично в умовах світової регіоналізації. Радше, США мають підтримати розвиток формату «Ради Європи» — форуму для обговорення суто європейських проблем, координації політик в економіці, соціальній сфері та розслідуванні внутрішніх протиріч [28]. Будь-які регіональні угруповання визнані такими, що нарощуватимуть конкуренцію або ставитимуть вибір між місцевим та всесвітнім процвітанням [21].

Від початку війни РМВ відстоювала ідею політичної реконструкції Німеччини за принципами, які зроблять її повноцінним членом міжнародного співтовариства [10]. Уже в 1943 р. члени РМВ наголошували, що в майбутньому Європа та СРСР спиратимуться на зовнішню допомогу для відновлення промисловості та гідного рівня життя [28]. Наприкінці війни РМВ дійшла висновку, що ворог має бути покараний, однак з огляду на досвід Першої світової війни, «німці та інші народи повинні побачити, що життя у світі краще, ніж життя у війні». Отже, США мають взяти на себе відповідальність за «здорову, задоволену Європу» [29].

Позиція РМВ щодо місця США у післявоєнному світі ґрунтувалася на переконанні в неможливості забезпечити міцний мир без перетворення США на активну та провідну частину міжнародних відносин. Американські стратегічні планування мають віддзеркалювати нове політичне мислення, а довгострокове бачення нового світу — контролювати щоденні рішення [21]. Зростання можливостей США з одночасним виснаженням від війни інших держав посилює американські позиції та ставить у залежність від них курс розвитку решти націй: «політика Америки дасть першу відповідь на те, яким буде світ після війни» [21]. В умовах війни лише США, на думку РМВ, здатні запропонувати універсальні рішення, базовані на проголошених Рузвельтом «чотирьох свободах». Саме американські цінності мають глобальний характер [21], тому серед завдань американської зовнішньої політики є їх захист та увічнення в якості цілей у війні разом із залученням до цих ідей більшості країн [24].

Серед інших важливих стратегічних міркувань РМВ — передбачення майбутньої Холодної війни. Меморандуми організації засвідчують очевидну втрату Великою Британією провідних позицій у Європі ще після Першої світової війни. Її місце мають посісти США з огляду як на німецьку, так і радянську загрозу [29]. На момент травня 1945 р., остання, на думку членів РМВ, була потенційно більшою та небезпечнішою [30]. Із 1943 р. РМВ наполегливо рекомендувала звернути особливу увагу на радянські інтереси у Східній Європі, де формувалася система радянського панування [20]. Серед думок, які РМВ рекомендувала взяти урядові до уваги, були слова Ріхарда Ніколаса Куденгофе-Калергі, президента Пан'європейського союзу. Ще в листопаді 1940 р. у промові в Нью-Йоркському Міжнародному домі він заявив, що США неминуче зіткнуться із серією війн та революцій, якщо Європа стане частиною СРСР чи нацистського Союзу [31].

Серед кроків протидії радянській експансії в роки війни була, зокрема, правильна антиколоніальна позиція. РМВ рекомендувала відкрито виступити проти експлуатації залежних народів, враховуючи можливість їх об'єднання із Радянською Росією проти «капіталістичних» держав західного світу. Участь США у долі цих народів [32], підкріплена активним антиколоніалістським дискурсом у публічній риторичі, слугувала би корисним інструментом у

боротьбі проти амбіцій СРСР. Активна іміджева політика у залежних регіонах [17], поширення політики «відкритих дверей», сприяння культурній свободі [19] були запропоновані РМВ в якості складових послідовного відстоювання американської антиколоніальної традиції, що демонструє неупередженість позиції США в колоніальному питанні [33].

Висновки

Американська інтелектуальна еліта як соціально-політичне явище відіграла вагомую роль у концептуалізації американської зовнішньої політики та національного інтересу в ній. На нашу думку, аналіз діяльності неофіційних й напівофіційних акторів, а також створених ними інтелектуальних мереж, дозволяє відтворити цілісну картину інтелектуальних пошуків у напрямку перегляду ключових орієнтирів зовнішньої політики США часів Другої світової війни та віднайдення консенсусних рішень, що змістили фокус у питанні щодо здійснення Америкою світового лідерства із екзистенційної необхідності на форми й механізми його реалізації.

Досвід діяльності Ради з міжнародних відносин є одним з найбільш яскравих та репрезентативних проявів цього процесу. Підтримуючи велику мережу контактів, ефективну організаційну структуру, авторитет та чітку стратегічну позицію, організація посприяла внесенню до офіційного порядку денного ідеї американського світового лідерства та надала урядові рекомендації щодо особливостей його реалізації.

По-перше, аналіз підготовлених РМВ документів та урядових записів надає підстави стверджувати про значний ідейний вплив організації на положення Атлантичної хартії 1941 р., а також подальшу інструменталізацію її пунктів у американській зовнішній політиці. По-друге, рекомендації РМВ щодо створення нової мирної платформи на основі формату Об'єднаних Націй та бачення ролі США у ній у якості *primus inter pares* накреслили основні напрямки роботи країни в межах заснування міжнародної організації. По-третє, репрезентація РМВ Америки як глобальної сили, легітимізованої просуванням універсальних загальнолюдських цінностей, концептуально розширила підходи щодо міжнародного лідерства США в умовах боротьби різних проєктів його здійснення. По-четверте, заклик очолити міжнародні процеси під час війни та в післявоєнну добу ґрунтувався як на попередньому історичному досвіді, так і на прогнозуванні протистояння з Радянським Союзом, що робить дослідницькі висновки РМВ особливо цінними з погляду як визначення зовнішньополітичних цілей держави, так і постулювання нової картини соціально-політичної реальності та умов розвитку національного життя загалом.

Список використаних джерел та літератури

1. Parmar I. Think Tanks and Power in Foreign Policy. Basingstoke: Palgrave, 2004. 267 p.
2. Domhoff G. W. The Power Elite and the State: How Policy Is Made in America. London: Routledge, 1990. 336 p.
3. Shoup L. H., Minter W. Imperial Brain Trust: The Council on Foreign Relations and United States Foreign Policy. New York and London: Monthly Review Press, 1977. 334 p.
4. The War and Peace Studies of the Council on Foreign Relations 1939-1945. New York: Council on Foreign Relations, 1946. 48 p.
5. Parmar I. Foundations of the American century: the Ford, Carnegie, and Rockefeller Foundations in the rise of American Power. Columbia: Columbia University Press. 2012. 356 p.
6. Walter M. Mallory to Laurence Duggan. September 11, 1940. *Council on Foreign Relations Records: Studies Department Series*. Princeton University Library. MC104.3.
7. Cordell Hull to Norman H. Davis. November 12, 1940. *Council on Foreign Relations Records: Studies Department Series*. Princeton University Library. MC104.3.
8. State Department Records of Harley A. Notter, 1939-1945: Bibliography. Post World War Foreign Policy Planning. Congressional Information Service, Inc., 1987. 587 p.
9. Atlantic Charter. August 14, 1941. *The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy*. URL: <https://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp>
10. Basic American Interests: Preliminary Draft. Author: Walter R. Sharp. July 10, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-415-P-B23.
11. Notter H. Postwar Foreign Policy Preparation, 1939-1945. Connecticut: Greenwood Press, 1975. 726 p.
12. Hamilton Fish Armstrong to Sumner Welles. August 7, 1941. *Council on Foreign Relations Records: Studies Department Series*. Princeton University Library. MC104.3.
13. Memorandum of Discussions, Sixteenth Meeting. October 22, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-16-A-A16.
14. American Political Action in the Present Military Crisis. July 3, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-114-A-B61.
15. American Representation in "The United Nations". Authors: Carter Goodrich, Walter R. Sharp. December 29, 1944. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-483-P-B91.
16. The Distinction Between War and International Policing. Author: Payson. June 14, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-460-P-B68.
17. Memorandum of Discussions, Twenty-fourth Meeting. July 1, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-24-A-A24.
18. Subjects: U.S., United Nations. Group: The United States and the United Nations in War and Peace. Program year: 1942/43. December 4, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. G-71.
19. Problems of Postwar International Organization: A Tentative Outline. Authors: Walter R. Sharp, Arthur Sweetser. March 2, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-429-P-B37.
20. Memorandum of Discussions, Thirty-fifth Meeting. May 24, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921-1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-35-A-A35.

21. Approaches to Postwar International Organization (preliminary draft). Author: Arthur Sweetser. September 17, 1941. Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-422-P-B30.
22. American Representation in Critical Areas. Author: Bruce C. Hopper. October 20, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-574-T-B38.
23. War Planning. Authors: Hanson W. Baldwin, George Fielding Eliot, Frank R. McCoy. December 15, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-88-A-B35.
24. An American Commitment on Peace Aims. July 9, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-436-P-B44.
25. National Sovereignty and the International Tasks of the Postwar World. Author: Walter R. Sharp. August 31, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-440-P-B48.
26. American Participation in International Police Activity. Author: Payson S. Wild. Date: June 14, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-459-P-B67.
27. Some Problems of International Policing. Authors: Hanson W. Baldwin, George Fielding Eliot, Grayson Kirk. January 1944. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-702.
28. European Regionalism and Postwar World Organization. September 27, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-463-P-B71.
29. The Changing Strategic Position of Britain. Author: Hanson W. Baldwin. July 31, 1945. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-176-A-B123.
30. Memorandum of Discussions, Fifty-first Meeting. May 15, 1945. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-51-A-A51.
31. The Future of Europe. Author: Count Richard N. Coudenhove-Kalergi. October 22, 1940. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. M-270.
32. The United States and the “Colonial Problem”. Author: Jacob Viner. June 24, 1944. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-314-E-B71.
33. Dependent Areas in the Postwar World. Author: Walter R. Sharp. August 3, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-437-P-B45.

References

1. Parmar, I. (2004). *Think Tanks and Power in Foreign Policy*. Basingstoke: Palgrave. [In English].
2. Domhoff, G. W. (1990). *The Power Elite and the State: How Policy Is Made in America*. London: Routledge. [In English].
3. Shoup, L. H., Minter, W. (1977). *Imperial Brain Trust: The Council on Foreign Relations and United States Foreign Policy*. New York and London: Monthly Review Press. [In English].
4. The War and Peace Studies of the Council on Foreign Relations 1939-1945. (1946). New York: Council on Foreign Relations. [In English].

5. Parmar, I. (2012). *Foundations of the American century: the Ford, Carnegie, and Rockefeller Foundations in the Rise of American Power*. Columbia: Columbia University Press. [In English].
6. Walter M. Mallory to Laurence Duggan. September 11, 1940. *Council on Foreign Relations Records: Studies Department Series*. Princeton University Library. MC104.3. [In English].
7. Cordell Hull to Norman H. Davis. November 12, 1940. *Council on Foreign Relations Records: Studies Department Series*. Princeton University Library. MC104.3. [In English].
8. Congressional Information Service, Inc. (1987). *State Department Records of Harley A. Notter, 1939-1945: Bibliography. Post World War Foreign Policy Planning*. [In English].
9. Atlantic Charter. August 14, 1941. *The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy*. [Online]. Available from: <https://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp> [In English].
10. Basic American Interests: Preliminary Draft. Author: Walter R. Sharp. July 10, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-415-P-B23. [In English].
11. Notter, H. (1975). *Postwar Foreign Policy Preparation, 1939-1945*. Connecticut: Greenwood Press. [In English].
12. Hamilton Fish Armstrong to Sumner Welles. August 7, 1941. *Council on Foreign Relations Records: Studies Department Series*. Princeton University Library. MC104.3. [In English].
13. Memorandum of Discussions, Sixteenth Meeting. October 22, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-16-A-A16. [In English].
14. American Political Action in the Present Military Crisis. July 3, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-114-A-B61. [In English].
15. American Representation in “The United Nations”. Authors: Carter Goodrich, Walter R. Sharp. December 29, 1944. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-483-P-B91. [In English].
16. The Distinction Between War and International Policing. Author: Payson. June 14, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-460-P-B68. [In English].
17. Memorandum of Discussions, Twenty-fourth Meeting. July 1, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-24-A-A24. [In English].
18. Subjects: U.S., United Nations. Group: The United States and the United Nations in War and Peace. Program year: 1942/43. December 4, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. G-71. [In English].
19. Problems of Postwar International Organization: A Tentative Outline. Authors: Walter R. Sharp, Arthur Sweetser. March 2, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-429-P-B37. [In English].
20. Memorandum of Discussions, Thirty-fifth Meeting. May 24, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-35-A-A35. [In English].
21. Approaches to Postwar International Organization (preliminary draft). Author: Arthur Sweetser. September 17, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-422-P-B30. [In English].
22. American Representation in Critical Areas. Author: Bruce C. Hopper. October 20, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-574-T-B38. [In English].

23. War Planning. Authors: Hanson W. Baldwin, George Fielding Eliot, Frank R. McCoy. December 15, 1941. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-88-A-B35. [In English].
24. An American Commitment on Peace Aims. July 9, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-436-P-B44. [In English].
25. National Sovereignty and the International Tasks of the Postwar World. Author: Walter R. Sharp. August 31, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-440-P-B48. [In English].
26. American Participation in International Police Activity. Author: Payson S. Wild. Date: June 14, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-459-P-B67. [In English].
27. Some Problems of International Policing. Authors: Hanson W. Baldwin, George Fielding Eliot, Grayson Kirk. January 1944. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-702. [In English].
28. European Regionalism and Postwar World Organization. September 27, 1943. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-463-P-B71. [In English].
29. Memorandum of Discussions, Fifty-first Meeting. May 15, 1945. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-51-A-A51. [In English].
30. The Changing Strategic Position of Britain. Author: Hanson W. Baldwin. July 31, 1945. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-176-A-B123. [In English].
31. The Future of Europe. Author: Count Richard N. Coudenhove-Kalergi. October 22, 1940. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. M-270. [In English].
32. The United States and the “Colonial Problem”. Author: Jacob Viner. June 24, 1944. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-314-E-B71. [In English].
33. Dependent Areas in the Postwar World. Author: Walter R. Sharp. August 3, 1942. *Microfiche Edition of Records of the Council on Foreign Relations, 1921–1951*. Middelburg: The Roosevelt Institute for American Studies. W-437-P-B45. [In English].

Kotliar O. The Contribution of the Council on Foreign Relations to Shaping U.S. Foreign Policy Strategy During World War II.

The article explores the role of the Council on Foreign Relations in shaping the foreign policy strategy of the United States during World War II. It is demonstrated that the cooperation between the organization and governmental structures laid the foundations for the subsequent institutionalization of the influence of intellectual circles in the process of strategic decision-making in the war years.

The author argues that the American intellectual elite, as a socio-political phenomenon, played a significant role in conceptualizing American foreign policy and national interest. Analyzing the activities of unofficial and semi-official actors, as well as the intellectual networks they created, allows for the reconstruction of a comprehensive picture of intellectual efforts aimed at revising the key directions of U.S. foreign policy during World War II. A prominent role in this process was played by the Council on Foreign Relations, which helped introduce the idea of American global leadership into the official agenda and provided the government with recommendations on how to implement this concept.

An analysis of the documents and official records prepared by the Council on Foreign Relations provides grounds to assert the organization's ideological influence on the Atlantic Charter of 1941, its subsequent political instrumentalization, and the creation of a new peace platform based on the United Nations format. Equally important is that the Council's call for the U.S. to lead international processes during the war and in the post-war era was based not only on past historical experience but also on forecasting a confrontation with the Soviet Union. It makes the organization's research findings especially valuable both for defining foreign policy objectives and for postulating a new vision of the socio-political reality and conditions for national life development as a whole.

Keywords: *History of the United States, World War II, Council on Foreign Relations, foreign policy, American global leadership.*

УДК 94(327:73+4)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-6>

Лакішук Д.М.

<https://orcid.org/0000-0003-3804-9806>

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ США, ДЕРЖАВ ЄС І НАТО: ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ КРИТЕРІЇВ

У статті розкрито основні аспекти вироблення та реалізації зовнішньополітичних доктрин і стратегій, що формують квінтесенцію зовнішньої політики держави. Представлено теоретико-методологічні засади зовнішньополітичних доктрин, показано їхню роль у реалізації зовнішньої політики. Основну роль у глобальній взаємодії між провідними центрами сили продовжує відігравати порівняно вузька група великих держав та інтеграційних об'єднань. Динаміка співвідношення сил та інтересів між цими суб'єктами продовжує визначати тенденції міжнародної взаємодії.

Формування зовнішньої політики будь якої держави ґрунтується на низці базових критеріїв, які забезпечують її ефективність, стратегічну узгодженість та відповідність національним інтересам. Одним з основних, чи не найважливіших критеріїв, є її національні інтереси, що виступає головним орієнтиром зовнішньої політики країни. Держава визначає свої пріоритети, зокрема забезпечення безпеки, економічного розвитку, збереження суверенітету та культурної ідентичності тощо. Не менш важливим критерієм при формуванні зовнішньополітичних стратегій і доктрин держав є безпека, тому така політика будується так, щоб гарантувати національну безпеку, уникнути зовнішніх загроз і забезпечити територіальну цілісність країни. Економічні інтереси держави є наступним базовим критерієм, що реалізується у пошуку нових ринків збуту, залученні інвестицій, сприяттві економічному співробітництву та інтеграції у світові економічні процеси. Також важливим критерієм є геополітичне розташування держави, що враховує її географічне положення та роль у регіональних і глобальних процесах. Ще одним серед основних факторів формування зовнішньої політики є міжнародне право та зобов'язання, що реалізується через дотримання міжнародних норм і принципів, а також виконання зобов'язань у рамках міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, СОТ тощо.

Суттєвим критерієм, що визначає стратегію зовнішньополітичної діяльності держави є глобальні виклики, що адаптують політику країни до сучасних викликів (наприклад, таких як регіональні конфлікти, зміна клімату, боротьба з тероризмом, міграція, інформаційна безпека тощо). Баланс сил та партнерств, що визначає вибір стратегічних союзників і партнерів, балансування між інтересами різних центрів впливу (наприклад, між США, ЄС, КНР чи РФ) є також вагомим складовим при формуванні зовнішньої політики країн.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішньополітичні стратегії і доктрини, безпека, США, Велика Британія, Франція, ФРН.

Дослідження зовнішньополітичної діяльності кожної держави та будь яких альянсів необхідно починати з виявлення сутнісних визначень, які цю діяльність формують, основним з яких є безпека. Безпека об'єкта є базовим та необхідним стрижнем, що визначає його існування та формує низку ключових понять пов'язаних з ним, як то потенційна небезпека, загроза, оточуюче

середовище тощо, і їх сприйняття основними гравцями. На основі всебічного аналізу, включно з поточним станом двосторонніх та багатосторонніх міжнародних відносин, а також традиційною поведінковою формою існування держави або об'єднання, формується інструментарій яким послуговуються керманічі та владні органи країн на міжнародній арені, використовуючи зовнішньополітичні стратегії та доктрини.

Проблематиці формування зовнішньополітичних стратегій держав дослідники приділяли вагому увагу, серед яких були як теоретики, так і практики міжнародних відносин (Р. Арон, З. Бжезінський, К. Грей, Дж. Л. Геддіс, Г. Кіссінджер, Дж. Най, Г. Моргентау, Л. Фрідман та ін.) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Нині існує низка академічних інституцій, фондів та приватних організацій, у яких працюють дослідники, праці яких дають нове розуміння та підходи до вивчення проблематики у питаннях формування та реалізації зовнішньої політики.

Формування зовнішньої політики будь якої держави ґрунтується на низці базових критеріїв, які забезпечують її ефективність, стратегічну узгодженість та відповідність національним інтересам. Одним з основних, чи не найважливіших критеріїв, є її національні інтереси, що виступає головним орієнтиром зовнішньої політики країни. Держава визначає свої пріоритети, зокрема забезпечення безпеки, економічного розвитку, збереження суверенітету та культурної ідентичності тощо. Не менш важливим критерієм при формуванні зовнішньополітичних стратегій і доктрин держав є безпека, тому така політика будується так, щоб гарантувати національну безпеку, уникнути зовнішніх загроз і забезпечити територіальну цілісність країни. Економічні інтереси держави є наступним базовим критерієм, що реалізується у пошуку нових ринків збуту, залученні інвестицій, сприянні економічному співробітництву та інтеграції у світові економічні процеси. Не менш важливим критерієм є геополітичне розташування держави, що враховує її географічне положення та роль у регіональних і глобальних процесах. Ще одним серед основних факторів формування зовнішньої політики є міжнародне право та зобов'язання, що реалізується через дотримання міжнародних норм і принципів, а також виконання зобов'язань у рамках міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, СОТ тощо. Суттєвим критерієм, що визначає стратегію зовнішньополітичної діяльності держави є глобальні виклики, що адаптують політику країни до сучасних викликів (наприклад, таких як регіональні конфлікти, зміна клімату, боротьба з тероризмом, міграція, інформаційна безпека тощо). Баланс сил та партнерств, що визначає вибір стратегічних союзників і партнерів, балансування між інтересами різних центрів впливу (наприклад, між США, ЄС, КНР чи РФ) є також ваговою складовою при формуванні зовнішньої політики країн. Не можна не виділити такий важливий критерій зовнішньополітичної складової як імідж держави, який має формувати позитивний міжнародний погляд щодо певної країни, зміцнювати вплив м'якої

сили через культуру, освіту, спорт, медіа тощо. Гуманітарні аспекти також відіграють важливу роль, адже захист прав людини, підтримка національної діаспори за кордоном, гуманітарна допомога іншим країнам, це те, що безпосередньо впливає на формування зовнішньополітичної стратегії будь якої держави. Але не менш важливо, щоб самі державні органи, які займаються реалізацією зовнішньої політики (Міністерство закордонних справ, дипломатичні місії) були ефективними у формуванні та реалізації зовнішньої політики власних держав, тобто інституційна спроможність є ще одним базовим фактором [9].

Отже, визначивши основні критерії, якими послуговуються державні органи при формуванні зовнішньої політики країни, можна зрозуміти, що її зовнішньополітична діяльність має бути гнучкою, адаптивною до змін міжнародного середовища та заснованою на стратегічному баченні довгострокового розвитку.

Досліджуючи формування зовнішньої політики у США варто зазначити, що це є багаторівневим процесом, в якому беруть участь кілька ключових урядових структур. Зокрема, президент США, є основною фігурою у формуванні та реалізації зовнішньої політики і на нього покладаються такі зобов'язання, як ведення переговорів і укладання міжнародних договорів (за ратифікацією Сенатом), призначення послів і дипломатичних представників, командування збройними силами як Верховний головнокомандувач, визначення стратегічних пріоритетів зовнішньої політики. Ще однією важливою структурою, яка бере безпосередню участь у формуванні зовнішньополітичного процесу є Державний департамент США, який виконує функцію основного дипломатичного органу, зокрема, Державний секретар є головним радником президента з питань зовнішньої політики. Держдеп має цілком конкретні функції, такі як координація міжнародних відносин, ведення дипломатичних переговорів, управління посольствами та консульствами за кордоном, а також представлення інтересів США у міжнародних організаціях.

Розробкою стратегічних питань безпеки США, включно із зовнішньою політикою, займається Рада національної безпеки (NSC), до складу якої входять президент, віцепрезидент, державний секретар, міністр оборони, радник з національної безпеки та інші високопосадовці. Рада надає рекомендації президенту щодо міжнародних криз, а також займається координацією між різними відомствами у сфері національної безпеки. Вирішення питань, пов'язаних із військовою складовою зовнішньої політики покладається на Міністерство оборони США, яке планує військові операції за кордоном, співпрацює із союзниками у сфері безпеки та забезпечує військову підтримку дипломатичних зусиль. Конгрес США, який забезпечує законодавчу базу та контроль за зовнішньою політикою, безпосередньо займається затвердженням міжнародних договорів (Сенат), виділенням фінансування на

зовнішньополітичні ініціативи, контролем за діями виконавчої влади у сфері міжнародних відносин, ухваленням санкцій проти інших країн [10, р. 21].

Не менш важливою структурою, робота якої полягає у зборі та аналізі інформації, що впливає на зовнішньополітичні рішення, є Центральне розвідувальне управління (СІА), яке проводить розвідувальні операції та надає аналітичні звіти президенту та іншим органам влади США.

Економічні інтереси США при формуванні зовнішньополітичної діяльності визначають такі організації та структури як Міністерство фінансів США, яке регулює міжнародну фінансову політику, і безпосередньо керує санкціями та взаємодіє з міжнародними фінансовими організаціями (МВФ, Світовий банк); Торгове представництво США (USTR), яке займається формуванням та реалізацією зовнішньоторговельної політики, й на пряму проводить торговельні переговори та вирішує суперечки у рамках Світової організації торгівлі (WTO).

Також при формуванні зовнішньої політики США вагому роль відіграють організації, що займаються реалізацією програм гуманітарної допомоги та розвитку, зокрема Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), що сприяють економічному розвитку в країнах-партнерах та реалізують програми технічної допомоги [11].

Усі вищеописані структури співпрацюють, узгоджуючи свої дії через міжвідомчі комітети, дипломатичні канали та національні стратегії. Президент і Державний департамент відіграють центральну роль у цьому процесі.

Зазначимо, що у США існує багато аналітичних центрів (think tanks), які займаються дослідженнями та розробкою рекомендацій у сфері зовнішньої політики. Вони надають уряду, Конгресу, медіа та громадськості експертні аналізи, прогнози й стратегії. Найвпливовішими з них можна назвати, такі:

- Рада з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations (CFR), 1921 р.) є одним із найстаріших і найвпливовіших аналітичних центрів, який займається вивченням глобальних викликів і формуванням рекомендацій у сфері дипломатії, міжнародної безпеки, економіки. Рада залучає політиків, дипломатів і науковців до обговорення стратегічних питань.

- Брукінгський інститут (Brookings Institution, 1916 р.) є одним із найвідоміших аналітичних центрів США у фокусі якого перебувають дослідження міжнародної політики, економіки, безпеки та розвитку, а також аналіз відносин США з Європою, Китаєм, Близьким Сходом та іншими регіонами.

- Фонд Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace, 1910 р.) є першим глобальним аналітичним центром, робота якого концентрується на вивченні глобальної безпеки, ядерного роззброєння, конфліктів та стабільності.

- Центр стратегічних та міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies (CSIS), 1962 р.) є провідним центром, що займається питаннями національної безпеки, оборони, геополітики, новітніх технологій та

кліматичних змін, а також глибоким аналізом політики США щодо Китаю, Росії, НАТО та Індо-Тихоокеанського регіону.

- Корпорація РЕНД (RAND (Research ANd Development) Corporation, 1948 р.), що розпочинала свою діяльність як аналітичний центр, створений після Другої світової війни для підтримки збройних сил США. Нині фокусується на розробці стратегій у сфері оборони, міжнародної політики, економіки та науки, а також створенні моделей для прогнозування глобальних викликів.

- Атлантична рада (Atlantic Council, 1961 р.) є аналітичним центром, робота якого спрямована на зміцнення трансатлантичних відносин між США та Європою. Безпосередньо займається проблематикою відносин з НАТО, енергетичної безпеки, міжнародної економіки. Особлива увага приділяється викликам, пов'язаним із Росією, Китаєм і Близьким Сходом.

- Фонд «Спадщина» (Heritage Foundation, 1973 р.) – один з найконсервативніших аналітичних центрів, який займається дослідженням сприйняття та просування традиційних американських цінностей у зовнішній політиці. Також значну увагу організація приділяє питанням оборони, суверенітету та енергетичної безпеки.

- Міжнародний науковий центр імені Вудро Вільсона/Центр Вільсона (The Woodrow Wilson International Center for Scholars (WWICS)/Wilson Center, 1968 р.) – аналітична установа, яка займається сприянням досліджень міжнародних проблем через спеціальні програми, присвячені Європі, Азії, Латинській Америці, Близькому Сходу.

- Інститут американського підприємництва (American Enterprise Institute (AEI), 1938 р.) є одним з консервативних аналітичних центрів, що займається дослідженням глобальних політичних та економічних проблем і фокусується на питаннях стратегії міжнародної безпеки, зміцнення американського впливу, геополітичних викликів (зокрема, таких як зростання впливу Китаю).

- Інститут війни, революції та миру Гувера/Інститут Гувера (The Hoover Institution on War, Revolution, and Peace/Hoover Institution, 1919 р.) є аналітичним центром при Стенфордському університеті, який займається дослідженням питань геополітики, міжнародної економіки, авторитарних режимів. Особлива увага в роботі Інституту приділяється проблемам свободи та демократії.

Зважаючи на далеко не повний список аналітичних установ США та значний період їх існування можна констатувати, що роль аналітичних центрів у США є вагомою через їх вплив на формування як внутрішньополітичного порядку денного країни так і зовнішньої політики. Основна робота їх полягає у розробці політичних векторів та рекомендацій для уряду та Конгресу; проведені експертних обговорень, конференцій і семінарів; впливі на громадську думку країни через публікації, звіти та дослідження; формуванні зовнішньополітичної стратегії через співпрацю з політиками, дипломатами та науковцями. Зокрема,

аналітичні центри є важливою ланкою між академічним середовищем, урядом і громадськістю, допомагаючи формувати ефективну зовнішню політику США [12].

Часто при формуванні зовнішньополітичних стратегій та доктрин безпосередній вплив мають суб'єкти безпосередньо пов'язані з політичними процесами в країні – їх бачення та внутрішнє сприйняття. Зокрема це політики вищих щаблів влади, а також аналітики та стратеги зовнішньої політики. У США можна спостерігати за плеядою таких особистостей та слідом, який вони залишають в історичному контексті – Г. Кіссінджер, З. Бжезінський, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, Дж. Кеннан, Р. Кеохейн, Дж. Міршаймер, Р. Гаас, К. Райс, Е.-М. Слотер та ін. Ці аналітики та діячі зробили значний внесок у формування зовнішньої політики США та розвиток міжнародних відносин. Кожен із них представляє унікальні підходи, концепції та теорії, що вплинули на геополітичну динаміку світу [13].

Використовуючи вищезазначені критерії, які формують державну зовнішню політику, цікавим буде коротко проаналізувати за їх допомогою зовнішню політику США за президентства Дж. Байдена, на каденцію якого припало підвищення рівня конфліктогенності акторів міжнародних відносин на глобальній арені. Зовнішня політика США за президентства Дж. Байдена спрямована на відновлення традиційних союзів, посилення багатосторонньої співпраці та протидію викликам з боку Китаю, Росії та інших авторитарних режимів. У питанні відновлення міжнародного лідерства США задіяли такі багатосторонні ініціативи як повернення США до Паризької кліматичної угоди, відновлення членства у Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ), підтримку міжнародних організацій, таких як ООН, НАТО та G7. В напрямку стратегічної дипломатії Дж. Байден наголошує на необхідності «американського лідерства» у світі через дипломатію, а не військові інтервенції.

У векторі протидії Китаю США використовують економічні важелі, такі як стримування КНР в технологічній та економічній сферах (зокрема, обмеження експорту напівпровідників); геополітичні – посилення підтримки союзників у регіоні Індो-Тихоокеанського регіону (Японія, Південна Корея, Австралія, Індія) та участь у формуванні стратегічного альянсу AUKUS (США, Австралія, Велика Британія) для протидії зростанню впливу КНР та гуманітарно-правові – засудження порушень прав людини в Сіньцзяні (репресії щодо уйгурів), Тибеті та Гонконгу.

У відносинах з Росією зберігається та посилюється санкційний режим, а саме введення нових санкцій через кібератаки, втручання у вибори, тиск на опозицію влади РФ, війну в Україні. Власне, війна в Україні поклала початок масштабній військовій та економічній допомозі Україні після початку повномасштабного вторгнення Росії у лютому 2022 р., а також лідерстві США в координації міжнародної підтримки України через санкції проти Росії та постачання

озброєнь. На дипломатичному фронті спостерігаються спроби стримування Росії через переговори (червень 2021 р.), що у підсумку завершилися невдало для США.

Зовнішньополітична стратегія Дж. Байдена щодо Європи та НАТО базується на відновленні довіри через зміцненням трансатлантичних відносин, які були ослаблені за адміністрації Д. Трампа, а також за активної підтримки розширення Альянсу (Фінляндія та Швеція) та посилення східного флангу НАТО через збільшення військової присутності США у Європі.

Щодо Індо-Тихоокеанського регіону спостерігається посилення стратегічних альянсів через розширення співпраці в рамках Quad (США, Індія, Японія, Австралія). Підтримка Тайваню через продаж зброї та дипломатичну взаємодію, попри протидію Китаю, та проведення військових операцій для забезпечення свободи навігації в Південно-Китайському морі займають чільне місце в зовнішньополітичній стратегії США останніх п'яти років.

Зовнішньополітична стратегія США щодо Близького Сходу базувалась на підтримці безпеки Ізраїлю, намірі відновити ядерну угоду (JCPOA), яку розірвав Д. Трамп, але складні переговори з Тегераном на початку 2022 р. зайшли в глухий кут, а також виведенням військ США з Афганістану (серпень 2021 р., що викликало значну критику через хаотичний процес евакуації).

Кліматична дипломатія адміністрації Дж. Байдена базується на концепції міжнародного лідерства США, який оголосив кліматичні зміни пріоритетом своєї зовнішньої політики та в якості ініціатив було анонсовано проведення глобальних кліматичних самітів та взято зобов'язання США знизити викиди парникових газів на 50-52% до 2030 р.

У сфері захисту демократії та прав людини зовнішня політика Дж. Байдена направлена на зміцнення демократії, протидії авторитаризму (критика Росії, Китаю, Ірану, Північної Кореї та інших країн за порушення прав людини), корупції та захисту прав людини та використовує для цього глобальні саміти за демократію.

Отже, зовнішня політика Дж. Байдена зосереджувалась на відновленні ролі США як глобального лідера через дипломатію, альянси та підтримку демократії. Водночас його адміністрація зіштовхувалась з серйозними викликами, такими як конфлікт з Росією через війну в Україні, конкуренція з Китаєм та складнощі на Близькому Сході [14].

Необхідно також зазначити, що в процесі прийняття зовнішньополітичних рішень США спираються на викристалізовану століттями стратегічну культуру, яка базується на таких особливостях як географічне розташування США («окремішність»), пріоритет безпеки індивіда над державною, дієві демократичні інституції, високий рівень економічного розвитку, використання структурної сили поряд із м'якою та військовою, дієвість в межах норм сучасного міжнародного права, важливість ролі альянсів, коаліцій, пріоритетність стратегічних інтересів США, водночас адаптивність

зовнішньополітичних принципів при взаємодії з іншими державами, легітимізація зовнішньополітичних векторів через залучення громадської думки всередині США, поширення ліберальних ідей через глобальну месіанську роль [15].

Однією з провідних європейських держав, яка вийшла з ЄС (офіційно 2020 р.) та входить в НАТО (серед держав-засновників) є Велика Британія. Формування зовнішньої політики Великої Британії є складним процесом, у якому беруть участь кілька ключових інституцій і посадовців. Зовнішня політика Великої Британії є результатом взаємодії уряду, парламенту, професійного дипломатичного корпусу та інших суб'єктів, які враховують національні інтереси, міжнародну обстановку та стратегічні виклики. Головною фігурою у формуванні загального курсу зовнішньої політики Великої Британії є її прем'єр-міністр, який представляє країну на міжнародних самітах (наприклад, G7, НАТО, ООН) та приймає стратегічні рішення щодо міжнародних відносин та укладення угод. Відповідальним за безпосередню реалізацію зовнішньої політики є міністр закордонних справ, який очолює Міністерство закордонних справ, Співдружності націй та розвитку (FCDO). Зокрема, він проводить дипломатичні переговори, представляє позицію Великої Британії на міжнародній арені та координує роботу з іноземними урядами. Також під його керівництвом знаходяться дипломатичні місії, консульства та представництва за кордоном, співробітники яких представляють інтереси Великої Британії за кордоном, забезпечуючи реалізацію її політики у відносинах із іншими країнами.

Парламент Великої Британії схвалює ключові міжнародні угоди та надає фінансування для дипломатичної діяльності та оборонних витрат. Палата громад і Палата лордів відіграють важливу роль у нагляді за зовнішньою політикою, а в окремих випадках депутати можуть впливати на зовнішньополітичні рішення через обговорення або комітети.

Хоча монарх Великої Британії є формальним главою держави й виконує здебільшого церемоніальні функції, водночас важливою складовою його діяльності у сфері зовнішньої політики є здійснення дипломатичних візитів, а також монарх може приймати глав інших держав, що сприяє зміцненню міждержавних відносин.

Не менш важливим державним органом Великої Британії, який бере безпосередню участь у формуванні зовнішньої політики країни є Рада національної безпеки (NSC), яка координує питання національної безпеки та зовнішньої політики, зокрема у кризових ситуаціях. До її складу входять ключові міністри та радники прем'єр-міністра.

Вагому участь у формуванні зовнішньої політики Великої Британії беруть Міністерство оборони, яке впливає на політику у сфері безпеки та міжнародної співпраці в оборонній галузі, а також Міністерство міжнародної торгівлі, яке

відповідає за зовнішньоторговельну політику, укладення угод про вільну торгівлю [16].

У Великій Британії працює багато впливових аналітичних центрів, які досліджують зовнішню політику, міжнародні відносини та питання національної безпеки. Вони забезпечують уряд і громадськість аналізом, рекомендаціями та прогнозами щодо міжнародної поточної ситуації. Одними з найвпливовіших серед них є такі:

- Королівський інститут міжнародних відносин/Чатем-Хаус (The Royal Institute of International Affairs/Chatham House, 1920 р.) є одним із найвідоміших аналітичних центрів у світі, який спеціалізується на міжнародних відносинах, безпеці, глобальній економіці та кліматичній політиці. Займається дослідженням глобальних викликів, зокрема, зміни клімату, геополітики та зовнішньої політики ключових регіонів (Європа, Азія, Африка) та впливом технологій і кібербезпеки на міжнародні відносини.

- Королівський об'єднаний інститут оборонних досліджень (Royal United Services Institute (RUSI), 1831 р.) є найстарішим аналітичним центром у світі, який спеціалізується на питаннях оборони, безпеки та зовнішньої політики й вивчає проблеми військових конфліктів та безпеки, тероризму і боротьби з організованою злочинністю, а також політикою НАТО та Європейського Союзу у сфері оборони.

- Інститут закордонного розвитку (Overseas Development Institute (ODI), 1960 р.) – аналітичний центр, який фокусується на питаннях міжнародного розвитку, гуманітарної допомоги та економічного зростання. Досліджує роль, яку відіграє Велика Британія, надаючи міжнародну допомогу, вивчає ефективність політики боротьби з бідністю та взаємозв'язок між зміною клімату та міжнародною політикою.

- Міжнародний інститут стратегічних досліджень (Institute for Strategic Studies (ISS), 1958 р.) є глобальним аналітичним центром, який займається питаннями міжнародної безпеки, збройних конфліктів та геополітики. Досліджує військові стратегічні виклики, проблеми розповсюдження ядерної зброї, а також вивчає баланс сил у ключових регіонах (Азія, Близький Схід, Європа).

- Центр європейських реформ (Centre for European Reform (CER), 1998 р.) – це незалежний центр, що спеціалізується на відносинах Великої Британії з ЄС і питаннях європейської інтеграції, зокрема аналізує проблеми брекзиту та його наслідки, енергетичної політики Європи, а також займається дослідженням європейської безпеки та оборони.

- Policy Exchange (2002 р.) є одним із найвпливовіших центрів, який досліджує широкий спектр політичних питань, включно із зовнішньою політикою. Вивчає торговельні відносини Великої Британії після брекзиту, енергетичну та кліматичну політику, а також співпрацю Великої Британії із США та країнами Співдружності.

- Об'єднання Генрі Джексона (The Henry Jackson Society, 2005 р.) – аналітичний центр, що зосереджується на питаннях демократії, прав людини та глобальної безпеки та досліджує безпосередньо природу авторитарних режимів та їхній вплив на світовий порядок, вплив Китаю та Росії на глобальну політику та проблеми протидії тероризму та кіберзагрозам [17].

На формування зовнішньої політики Великої Британії мають вплив і праці окремих дослідників та аналітиків, які зробили вагомий внесок у розуміння сучасної зовнішньої політики Великої Британії, аналізуючи її роль у світі, виклики та стратегічні напрями. Їхні роботи є джерелом ідей для формування політики та громадського обговорення (наприклад, Т. Гартон-Еш, Дж. Пауелл, Л. Фрідман, К. Сміт, П. Роджерс, М. Кларк, Дж. Грінсток та ін.).

Цікавим прикладом сучасної зовнішньополітичної діяльності Великої Британії є політика її прем'єр-міністра Б. Джонсона, яка була зосереджена на забезпеченні глобального впливу країни після брекзиту. Його підхід отримав назву «Глобальна Британія» (Global Britain), що визначило основні пріоритети зовнішньополітичної діяльності. Власне концепція «Глобальної Британії» полягає у виробленні такої стратегії, яка мала б зміцнити позиції Великої Британії як глобального гравця в нових умовах після виходу з ЄС. Це мало бути реалізовано шляхом пошуку нових торгових партнерів, активної участі Великої Британії у вирішенні міжнародних питань безпеки, клімату та розвитку, а також за її підтримки демократичних цінностей і прав людини у світі.

В цьому контексті укладені нові торговельні угоди з Австралією, Новою Зеландією, Японією та іншими країнами, угода з країнами Індо-Тихоокеанського регіону – Всеосяжна та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (СРТПП), водночас Б. Джонсон прагнув активізувати торгівлю з колишніми колоніями, які є частиною Співдружності. Зазначені угоди включили Індо-Тихоокеанський регіон до стратегічних пріоритетів Великої Британії. У цьому регіоні було реалізоване розгортання військово-морської групи на чолі з авіаносцем Queen Elizabeth, а також посилене партнерство з Японією, Австралією, Індією та США через Quad (стратегічний діалог між Австралією, Індією, США та Японією з проблем безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні).

Співробітництво зі США за прем'єрства Б. Джонсона значно зміцніло, «особливі відносини» залишаються наріжним каменем політики обох країн. У сфері безпеки відбулась активізація спільних військових операцій та обміну розвідданими, посилення співпраці держав в рамках НАТО (Б. Джонсон підтримував посилення організації, зокрема розширення її східного флангу для стримування Росії). Обидві країни об'єдналися проти викликів з боку Китаю та Росії, особливо в питаннях безпеки в Європі й Індо-Тихоокеанському регіоні, зокрема Б. Джонсон підтримував ідею розширення AUKUS (партнерства США, Великої Британії та Австралії).

Прем'єрство Б. Джонсона припало на завершальний етап виходу Великої Британії з ЄС. США, особливо за адміністрації Д. Трампа, підтримували брекзит як крок до «національного суверенітету». Б. Джонсон і Д. Трамп розглядали можливість укладення масштабної торговельної угоди між США та Великою Британією, хоча остаточної домовленості не було досягнуто. Зі зміною адміністрації риторика США щодо брекзиту стала обережнішою, оскільки Дж. Байден наголошував на важливості дотримання Белфастської угоди (щодо Північної Ірландії), однак економічна співпраця залишалася міцною.

Однією із головних складових зовнішньополітичної діяльності Б. Джонсона стала допомога Україні у війні з РФ. Велика Британія стала одним із головних союзників України в боротьбі проти російської агресії, впроваджуючи жорсткі санкції проти російських олігархів, банків та енергетичних компаній, відіграючи активну роль у міжнародних санкційних коаліціях. Також Б. Джонсон неодноразово висловлював беззастережну підтримку Україні, здійснював візити до Києва та закликав інших лідерів підтримати Україну, надаючи військову, фінансову, гуманітарну допомогу, як це робить Велика Британія.

Вагому роль у зовнішній політиці Великої Британії прем'єрства Б. Джонсона відігравали питання боротьби зі зміною клімату. Так, Велика Британія приймала 26-ту Конференцію ООН з питань зміни клімату (COP26) у Глазго у 2021 р., активно просувала ініціативу щодо досягнення вуглецевої нейтральності до 2050 р., а також через міжнародні кліматичні фонди виділяла кошти на підтримку кліматичних проєктів у країнах, що розвиваються.

Загалом, зовнішня політика Б. Джонсона базувалася на ідеї глобального впливу Великої Британії як незалежної від ЄС країни. Його дії були спрямовані на зміцнення міжнародних позицій через активну дипломатію, посилення безпеки, підтримку України та кліматичні ініціативи [18].

Власне, стратегічна культура Великої Британії відображає історичні, географічні, політичні, економічні та соціальні чинники, які сформували підходи країни до забезпечення національної безпеки, військових дій і міжнародної політики. Участь у світових війнах і здобуття перемоги в Другій світовій війні зміцнили уявлення британців про їхню провідну роль у світовій безпеці; Велика Британія розташована на островах, що історично забезпечувало її захист від вторгнень й сприяло розвитку сильної морської стратегії; атлантичний вектор зовнішньої політики Великої Британії полягає підтримці міцних зв'язків зі США, особливо після Другої світової війни, що стало основою для концепції «особливого партнерства»; інтеграція з міжнародними структурами (НАТО, ООН, клуб ядерних держав тощо) надіє важливий інструментарій для втілення зовнішньополітичного курсу держави та закріплює її глобальний вплив; Велика Британія часто підкреслює свою прихильність до міжнародного права, використовуючи дипломатію та економічні інструменти

разом із військовими засобами. Отже, стратегічна культура Великої Британії базується на її історичному статусі великої держави, морській традиції, багатосторонній дипломатії та глобальних інтересах. Попри виклики, держава нині залишається впливовим гравцем у міжнародній політиці.

Досліджуючи формування зовнішньополітичних стратегій провідних держав ЄС, а саме, Франції та Німеччини, варто визначити їх особливості. Базовими аспектами, які характеризують політику Франції на міжнародній арені, можна визначити тяжіння до континентального мислення, що віддзеркалюється у її відносинах з Німеччиною у межах європейських інституцій, а також через консолідацію Європи з Францією на чолі, й водночас антиатлантична позиція, що вимагає від Франції зусиль глобального масштабу задля усунення американської гегемонії й самостійності єврозони.

Механізм прийняття зовнішньополітичних рішень у Франції досить централізований й зосереджений у руках виконавчої гілки влади (наприклад, про певні військові дії парламент має бути повідомлений виконавчою владою протягом 3 днів, а схвалення парламенту на проведення операцій необхідне лише якщо вони тривають більше 4 місяців).

Загалом, зовнішньополітичні стратегії Франції формуються через співпрацю кількох ключових державних інституцій, які забезпечують узгодженість та реалізацію національних інтересів у міжнародній політиці. Президент Франції є головним архітектором зовнішньої політики країни. Згідно з Конституцією П'ятої республіки, президент має значні повноваження у сфері зовнішньої політики та оборони. Він визначає стратегічні напрями міжнародної діяльності, приймає рішення щодо участі Франції в міжнародних організаціях, укладання угод, військових операцій тощо. Президент також представляє країну на міжнародному рівні, під час зустрічей з іншими світовими лідерами. Уряд і Міністерство Європи та Закордонних Справ (МЄЗС) є поряд з президентом ключовими учасниками у формуванні зовнішньополітичних стратегій. Міністр закордонних справ відповідає за втілення зовнішньої політики, розробленої президентом і урядом. Міністерство займається організацією дипломатичних місій, аналізує міжнародну обстановку, забезпечує зовнішньополітичну діяльність Франції у сферах економіки, культури, безпеки та прав людини. Міністр часто виступає на міжнародній арені, проводячи переговори чи просуваючи позицію Франції. Роль парламенту Франції в зовнішній політиці досить обмежена але він відіграє важливу функцію ратифікації міжнародних угод, контролю за діяльністю виконавчої влади та участі Франції у міжнародних організаціях чи військових місіях. Парламентські комітети можуть впливати на формування певних аспектів зовнішньої політики. Дипломатичні представництва Франції за кордоном (посольства, консульства) забезпечують підтримання зв'язків із партнерами, реалізацію двосторонніх і багатосторонніх ініціатив.

Стратегії зовнішньої політики Франції враховують національні економічні, культурні й безпекові інтереси. Громадська думка, ЗМІ, а також міжнародний контекст (ЄС, НАТО, ООН) мають суттєвий вплив на вибір і формування стратегій. Франція дотримується концепції багатополарності в міжнародних відносинах, прагне зберегти свою стратегічну автономію, особливо в межах ЄС, та активно виступає за зміцнення правового порядку й міжнародного співробітництва [19, р. 17].

У Франції діє низка авторитетних аналітичних центрів, які спеціалізуються на питаннях міжнародної політики, економіки, безпеки та стратегічних досліджень. Ці інститути виконують важливу роль у формуванні зовнішньополітичних стратегій, надаючи уряду й громадськості аналітичні оцінки, прогнози та рекомендації. Найавторитетнішими серед них виокремимо такі:

- Французький інститут міжнародних відносин (Institut Français des Relations Internationales (IFRI), 1979 р.), який займається дослідженням глобальних геополітичних питань, міжнародної економіки, енергетики, безпеки та оборони. Інститут є одним із найвпливовіших аналітичних центрів Європи та світу. В його роботу входить організація конференцій, публікація аналітичних звітів та наукових статей.

- Фонд стратегічних досліджень (Fondation pour la Recherche Stratégique (FRS), 1992 р.) особливу увагу приділяє питанням оборони, ядерної безпеки, тероризму, кібербезпеки, збройних конфліктів, нових технологій в безпеці. Фонд тісно співпрацює з французьким урядом, Міністерством оборони та міжнародними організаціями.

- Інститут Монтеня (Institut Montaigne, 2000 р.), що проводить дослідження за такими напрямками як економіка, освіта, цифровізація, європейська інтеграція, енергетика та соціальна політика й відомий завдяки своїм незалежним дослідженням, рекомендаціям для уряду та бізнесу.

- Інститут міжнародних і стратегічних відносин (Institut de Relations Internationales et Stratégiques (IRIS), 1991 р.), сфера діяльності якого полягає в аналізі міжнародних відносин, гуманітарної політики, оборони, глобального управління, кліматичних змін. Інститут відзначається поглибленими дослідженнями щодо гуманітарних питань і програм, пов'язаних з миротворчими ініціативами.

- Тера Нова (Terra Nova, 2008 р.), аналітичний центр, який займається вивченням проблем соціальної політики, міграції, сталого розвитку, політичних реформ, орієнтований на прогресивні політики та інновації.

- Центр перспективних досліджень та міжнародної інформації (Centre d'Études Prospectives et d'Informations Internationales (CEPII), 1978 р.), робота якого зосереджена на питаннях економіки, глобалізації, міжнародної торгівлі, макроекономічних прогнозів. Центр спеціалізується на економічній аналітиці й співпраці в межах ЄС та міжнародних економічних організацій.

- Французька обсерваторія економічних циклів (Observatoire Français des Conjonctures Économiques (OFCE), 1981 р.), одна з провідних аналітичних організацій Франції, яка досліджує питання економічної політики, аналіз криз, єврозони, державних фінансів й зосереджується на економічних реформах у Франції та Європі.

- Клуб пильних (Club des Vigilants, 1999 р.), досить нестандартна організація, яка залучає провідних експертів для дискусій і розробки рекомендацій на теми геополітики, соціальних й економічних викликів майбутнього [17].

Аналітичні центри відіграють важливу роль у формуванні державної політики Франції, об'єднуючи експертну думку, інноваційні підходи та стратегічне планування. Їхні дослідження мають значний вплив не тільки на національному рівні, а й у глобальних дискусіях. Порівнюючи з американськими та британськими аналітичними центрами можна констатувати більш пізній розвиток цих організацій й фокусування уваги на індивідуальних працях окремих дослідників, які займались питаннями зовнішньої політики та формуванні стратегій, зокрема таких як Д. Моасі, Т. де Монбріаль, П. Боніфас, Б. Баді, Ж.-М. Гуено, Ф. Парлі, Ж. Ласер, Ф. Ейсбур, С. Серан, П. Аснер та ін. Роботи цих французьких дослідників активно впливають на теоретичний і практичний розвиток міжнародних відносин, формуючи підхід Франції до вирішення глобальних викликів. Їхні ідеї нерідко стають основою для державних рішень і глобальних дипломатичних ініціатив.

Як було зазначено вище, під час формування зовнішньополітичних стратегій Франції вагому роль відіграє президент, від суб'єктивного бачення якого залежить вектор її руху на міжнародній арені. Нинішній президент Франції Е. Макрон вбачає Францію одним з ключових гравців у багатополлярному світі. Основними принципами його дипломатії є стратегічна автономія Європи, підтримка глобального багатостороннього співробітництва та прагнення посилити міжнародний вплив Франції через активну участь у вирішенні глобальних проблем. Відносини Франції зі США довгий період характеризувались прагненням Парижа досягти статусу самостійного світового гравця на чолі коаліції Західної Європи, що не відповідало інтересам американців (антиамериканізм у французькій політиці спостерігається з президентства Ш. де Голля, одним з проявів якого був вихід з НАТО).

Політика Е. Макрона спрямована на посилення незалежності Європи, яка зможе діяти автономно на світовій арені, що передбачає реформування Євросоюзу для підвищення його геополітичної ваги та розвиток спільної європейської оборонної політики й створення європейських збройних сил, які доповнюють НАТО. Президент Франції активно просуває ідеї стратегічної автономії у сферах енергетики, технологій та безпеки, а також ініціативу «суверенної Європи», яка зможе зменшити залежність від США та Китаю.

У відносинах зі США політика Е. Макрона не є одновекторною: за адміністрації Д. Трампа він відкрито критикував протекціоністську політику

США, вихід із Паризької кліматичної угоди та зменшення ролі США в міжнародних справах. Натомість за правління Дж. Байдена відносини між державами покращилися, але залишилися напруженими через розбіжності щодо підходів до Китаю, торгівлі та договорів про оборону (зокрема, конфлікт через угоду AUKUS між США, Великою Британією та Австралією, яка зашкодила інтересам Франції).

Змінювались підходи Е. Макрона й до взаємин з РФ, якщо до 2022 р. він прагнув до діалогу з Росією, вважаючи, що безпека Європи неможлива без її включення в архітектуру безпеки та закликав до «перезапуску відносин» із нею, хоча й виступав за санкції після анексії Криму, то після повномасштабного вторгнення в Україну Е. Макрон однозначно підтримав її суверенітет одразу надаючи військову, фінансову та гуманітарну допомогу Україні. Водночас він залишив відкритою можливість дипломатичного діалогу з Росією, що викликало критику з боку деяких країн-союзників.

Щодо африканського вектору президент Франції намагався змінити його напрям, а саме відійти від неоколоніальної політики, підтримуючи партнерські відносини, приділяти більше уваги боротьбі з тероризмом у Сахелі через військові місії, зокрема операцію «Бархан». Однак Франція зіштовхнулася з посиленням антифранцузьких настроїв у регіоні та зростанням впливу Росії (група «Вагнера») і Китаю, зокрема, відносини з яким Франція намагається збалансувати (прагнення зміцнювати економічні зв'язки з Китаєм, водночас наголошення на важливості прав людини та уникненні залежності ЄС від китайських технологій, а також відстоювання спільної європейської позиції щодо Китаю, закликаючи до єдності у взаєминах з Пекіном).

Глобальні виклики формують багатосторонність нинішньої французької зовнішньої політики. Так, Е. Макрон активно виступає за посилення ролі міжнародних організацій (ООН, ВООЗ, МВФ, Світовий банк) у вирішенні глобальних викликів, таких як кліматичні зміни (є одним із головних захисників Паризької кліматичної угоди), глобальна охорона здоров'я (Франція взяла на себе ініціативу щодо вакцинації у бідних країнах у боротьбі з пандемією COVID-19), реформа міжнародних фінансових інститутів (Е. Макрон закликав до реструктуризації боргів країн, що розвиваються, та посилення допомоги Африці).

Також Е. Макрон активно використовує м'яку силу для зміцнення впливу Франції у світі через просування французької мови й культури через франкофонні організації, інвестиції у французьке кіно, літературу та освіту за кордоном, залучення французьких компаній до проєктів глобального розвитку [20].

Отже, зовнішня політика Е. Макрона – це спроба поєднати традиційні амбіції Франції як глобального лідера з новими реаліями багатопольярного світу. Президент Франції прагне зберегти баланс між участю в міжнародних альянсах та захистом стратегічної автономії Франції та Європи.

Якщо говорити загалом про стратегічну культуру Французької Республіки, то в ній можна виокремити певні визначальні чинники та риси, як то географічна зумовленість зі значною вільною економічною зоною, баланс між задоволенням інтересів еліти та мас із урахуванням національних інтересів, викристалізована система безпеки, яка спирається на військово-політичний базис, який легітимізується міжнародним правом у вигляді схвалення міжнародними інституціями, антиамериканізм, прагнення здобути самостійність та очолити блок Західної Європи, мультиполярність міжнародних відносин є одним з безпекових ключів Франції, стратегічна культура якої передбачає відданість багатосторонньому співробітництву, балансування між власними інтересами та викликами глобалізованого світу [21].

Не менш потужною державою ЄС поряд із Францією є Німеччина, зовнішня політика якої формується під впливом кількох ключових чинників, що відображають її геополітичне розташування, історичний досвід, економічну силу та міжнародні зобов'язання. Одним з основних аспектів при формуванні зовнішньої політики Німеччини є її конституційні основи, в яких закладені такі принципи як відданість миру та праву (заборона підготовки до агресивних воєн), повага до міжнародного права та прав людини, а також зобов'язання щодо європейської інтеграції (підтримка європейської єдності, розширення ЄС та зміцнення його інституцій, економічна співпраця в межах єврозони, розв'язання глобальних проблем через спільну європейську позицію).

Вагомим аспектом при формуванні зовнішньополітичного напрямку Німеччини є її відданість трансатлантичним відносинам. Після Другої світової війни ФРН сформувала тісні відносини зі США, зокрема через НАТО, що передбачає участь у колективній обороні через членство в альянсі, спільні зусилля у протидії тероризму, гібридним загрозам та кіберзлочинності. Також Німеччина є одним із найбільших донорів у сферах розвитку, гуманітарної допомоги та вирішення конфліктів, а саме підтримці миротворчих місій ООН, запобіганні поширенню зброї масового знищення, мирному вирішенні конфліктів через дипломатію.

Щодо економічної складової у питанні зовнішньої політики, то варто зазначити, що Німеччина є найбільшою економікою Європи, тому її зовнішня політика тісно пов'язана з економічними інтересами, які фокусуються на підтримці вільної торгівлі, розвитку торговельних відносин з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, протидії протекціонізму. Також Німеччина активно виступає за глобальні зусилля у боротьбі зі зміною клімату, що передбачає виконання Паризької угоди, просування відновлюваних джерел енергії та фінансування екологічних проєктів у країнах, що розвиваються.

Не варто забувати, що на зовнішній політиці Німеччини значний відбиток залишають уроки Другої світової війни, на основі яких сформовані її історичний досвід та моральна відповідальність. Саме тому, основними концептами при формуванні зовнішньої політики виступають відмова від

агресії як засобу зовнішньої політики та сприяння роззброєнню й співпраці між народами. Особливе місце в політиці ФРН відводиться підтримці Ізраїлю як моральний обов'язок через історію Голокосту.

Щодо відносин з іншими країнами, то як і у зовнішній політиці Франції, спостерігається прагнення до пошуку балансу, що так нелегко втілити після повномасштабного вторгнення Росії в Україну (підтримка територіальної цілісності якої та військова допомога нині є вагомим складником зовнішньої політики ФРН), адже діалог з РФ ускладнюється через постійний санкційний тиск на неї. З КНР також йде балансування між економічною співпрацею та критикою порушень прав людини.

Зовнішня політика Німеччини також залежить від позиції урядових коаліцій та громадської думки. У парламенті (Бундестазі) обговорюються ключові міжнародні питання, що формують стратегічні пріоритети. Загалом, зовнішня політика Німеччини є результатом взаємодії між різними державними та недержавними органами, які разом забезпечують її цілісність і ефективність. Федеральний президент виконує переважно представницькі функції у зовнішній політиці, підписує міжнародні договори, виступає на міжнародній арені як символ єдності та авторитету Німеччини та має вплив через політичні заяви та дипломатичну участь на високому рівні.

Натомість ключовий вплив на формування зовнішньої політики ФРН має федеральний канцлер, який очолює уряд. Саме він визначає основні напрями зовнішньополітичної стратегії через урядову політику й разом з профільними міністрами узгоджує позиції щодо міжнародних питань.

Головним виконавчим органом у сфері зовнішньої політики є Федеральне міністерство закордонних справ, яке відповідає за дипломатичні відносини з іншими країнами, роботу німецьких посольств і консульств, укладення міжнародних угод і договорів, реалізацію зовнішньополітичної стратегії на оперативному рівні, а міністр закордонних справ є одним із ключових політиків, який представляє Німеччину на міжнародній арені. Безпосередньо на місцях займаються реалізацією зовнішньої політики посольства та консульства, які сприяють економічним, культурним і політичним зв'язкам між Німеччиною та країнами перебування.

Бундестаг впливає на зовнішню політику держави через обговорення та ухвалення законів, які стосуються міжнародних зобов'язань, він відіграє важливу роль у затвердженні угод. Поряд із парламентом функціонує унікальна представницька рада земель ФРН – Бундесрат, який також має вплив на зовнішню політику через участь у ратифікації міжнародних договорів, які стосуються безпосередньо інтересів земель (наприклад, культурна співпраця).

Абсолютно дієвими міністерствами, які беруть участь у формуванні зовнішньої політики ФРН, є міністерство оборони та міністерство економіки та захисту клімату. Зокрема, міністерство оборони відповідає за зовнішню політику в контексті військової співпраці та безпеки, координує участь

Німеччини у міжнародних миротворчих місіях (ООН, НАТО, ЄС) та підтримує двосторонні відносини у сфері оборони з країнами-партнерами. Натомість міністерство економіки та захисту клімату відповідає за економічну дипломатію, торговельні відносини та інвестиції, регулює питання експортного контролю та економічних санкцій та координує торговельні місії й економічне співробітництво на глобальному рівні [22, р. 27].

Вагому роль у просуванні політичних ідей на міжнародному рівні відіграють фонди та організації, такі як Фонд Конрада Аденауера (Konrad-Adenauer-Stiftung) (пов'язаний із Християнсько-демократичним союзом (ХДС)) – займається питаннями зовнішньої політики, демократії та безпеки й у своїй діяльності активно просуває ідеї демократичних цінностей і міжнародного діалогу, розвиває зв'язки із країнами ЄС, НАТО та ООН, займається дослідженням регіональних і глобальних питань; Фонд Фрідріха Еберта (Friedrich-Ebert-Stiftung) (пов'язаний із Соціал-демократичною партією Німеччини (СДПН)) у своїй діяльності орієнтується на соціальні питання, міжнародну справедливість і мир і в цьому контексті займається аналізом глобальних соціальних викликів, підтримкою міжнародного діалогу та співпраці, дослідженням проблем зовнішньої політики, кліматичних змін і глобальної нерівності; Фонд Ганса Зайделя (Hanns-Seidel-Stiftung) (пов'язаний із Християнсько-соціальним союзом (ХСС)) займається питаннями міжнародної безпеки, стабільності та демократії, підтримкою демократичних реформ у різних країнах світу, відкриває освітні програми та проводить семінари для дипломатів.

Також у Німеччині діє багато впливових аналітичних центрів, які займаються дослідженнями зовнішньої політики, міжнародних відносин, безпеки, економіки та інших глобальних питань. Німецькі фонди та центри відіграють значну роль у формуванні зовнішньополітичного дискурсу Німеччини, забезпечуючи уряд, бізнес та громадськість ґрунтовними аналітичними матеріалами, одними з найдіяльніших серед яких виділимо такі:

- Німецька рада з міжнародних відносин (Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik (DGAP), 1955 р.), один із провідних аналітичних центрів у ФРН, який займається дослідженням зовнішньої політики, міжнародної безпеки та європейської інтеграції, зокрема питаннями європейської політики, трансатлантичних відносин, політики щодо Росії, Китаю, Близького Сходу. Регулярно надає матеріали щодо глобальних та регіональних викликів, публікує аналітичні матеріали і рекомендації для уряду, проводить конференції та семінари.

- Німецький інститут міжнародної політики та безпеки/Фонд Науки і Політики (Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit/Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), 1962 р.), є відомим центром стратегічних досліджень у сфері зовнішньої та безпекової політики й тісно співпрацює з Федеральним урядом Німеччини. До сфери досліджень організації входить

зовнішня політика ЄС, політика щодо країн Східної Європи, міжнародна безпека, технології й оборона. Центр надає рекомендації уряду та парламенту, займається вивченням конфліктів, кліматичних змін, глобальних силових балансів, організовує семінари та публікує дослідження.

- Гамбурзький інститут міжнародної економіки (Hamburgisches WeltWirtschaftsInstitut (HWWI), 2005 р.) є центром економічних досліджень із міжнародним фокусом, який займається дослідженням глобальної економіки та її впливу на міжнародні відносини, вивченням проблем торгівлі, міграції, інновацій і сталого розвитку.

- Центр прикладних політичних досліджень (Centrum für angewandte Politikforschung (CAP), 1995 р.) є Інститутом при Мюнхенському університеті Людвіга-Максиміліана, який спеціалізується на прикладних дослідженнях у сфері політики і безпосередньо займається аналізом європейської політики, глобальних криз і стратегій розвитку, а також проводить дослідження з питань безпеки та управління.

- Інститут глобальних і регіональних досліджень (Leibniz-Institut für Globale und Regionale Studien/German Institute for Global and Area Studies (GIGA), 1964 р.) спеціалізується на міжрегіональних дослідженнях і глобальних проблемах, зокрема проводить аналіз політики в Африці, Азії, Латинській Америці та Близькому Сході, займається питаннями міжнародних конфліктів, глобального управління та розвитку.

- Інститут Меркатора з вивчення Китаю (Mercator Institute for China Studies (MERICS), 2013 р.) є одним із провідних європейських центрів, робота якого присвячена дослідженням Китаю, зокрема, вивченню політичної, економічної та соціальної ситуації в Китаї, а також аналізу впливу КНР на глобальні процеси [17].

У Німеччині працює багато дослідників, які спеціалізуються на питаннях зовнішньої політики та міжнародних відносин, серед яких варто виділити Г. Гафтендорн, В. Ганрідера, Г. Мауля, Б. Хойзер, Т. Форсберга, К. Лейца, роботи яких є значним внеском у розуміння зовнішньої політики Німеччини та її еволюції.

Нинішня зовнішня політика Німеччини формується у відповідь на сучасні геополітичні виклики й канцлер ФРН О. Шольц адаптує її відповідно до нових реалій, водночас зіштовхуючись із внутрішніми викликами та критикою. Так, Німеччина є одним з основних союзників України у війні з РФ, надаючи їй військову допомогу (постачання зброї Україні, зокрема сучасних систем ППО, танків Leopard 2, артилерії та боєприпасів), фінансову підтримку (Німеччина є одним із провідних донорів України в рамках ЄС, виділяючи кошти на відновлення та гуманітарну допомогу) та здійснює підтримку й впровадження європейських санкцій проти Росії, включно з обмеженнями на імпорт енергоресурсів.

Водночас уряд О. Шольца посилює обороноздатність Німеччини та НАТО, здійснюючи заходи з переозброєння Бундесверу, зокрема виділення коштів на його модернізацію, збільшуючи витрати на оборону (вимога НАТО), участь німецьких військових у зміцненні східного флангу НАТО (розгортання німецьких військових контингентів у країнах Балтії та інших державах-членах Альянсу).

Енергетична незалежність Німеччини є одним з ключових аспектів зовнішньополітичної діяльності О. Шольца, що передбачає зменшення залежності від російського газу з переходом до альтернативних постачальників енергоносіїв, включно з США, Катаром та Норвегією, а також інвестиціями в «зелену енергетику».

Уряд О. Шольца також працює над зміцненням ЄС шляхом поглиблення європейської інтеграції, а саме співпрацею з Францією та іншими державами для зміцнення організації у військовому, економічному та політичному вимірах. Також багато уваги приділяється підтримці вступу країн Західних Балкан до ЄС, а також обговорення перспектив для України, Молдови та Грузії.

Щодо відносин ФРН з КНР та США, то у взаєминах з Китаєм Німеччина намагається балансувати між прагненням зберегти економічну співпрацю з ним, водночас уникаючи надмірної залежності від цієї країни. Натомість ФРН посилює співпрацю зі США у сфері оборони, торгівлі, боротьби зі зміною клімату (підтримка міжнародних ініціатив щодо зниження викидів та фінансування екологічних проєктів) та відстоювання принципів міжнародного права, прав людини та демократії на глобальному рівні [23].

Отже, зовнішня політика О. Шольца є прагматичною, але водночас амбітною, з акцентом на адаптацію Німеччини до нових викликів, посилення її ролі як одного з лідерів Європи та стабілізацію глобального порядку.

На основі вищесказаного можна констатувати, що в німецькій стратегічній культурі основними аспектами можна виокремити поміркований антимілітаризм, який став наслідком агресивної політики Німеччини першої половини ХХ ст., й водночас співпраця в НАТО та ООН у контексті військових засобів продовження зовнішньої політики, багатостороннє співробітництво, що посилює Німеччину в межах наднаціональних структур, політична відповідальність, поміркований антиамериканізм [24].

Отже, зовнішня політика держави визначається такими об'єктивними факторами як стан економіки країни та економічних відносин у регіоні, в світі в цілому; географічними та природними умовами країни, регіону; міжнародними організаціями та установами, що існують на даний момент; ратифікованими міжнародними колективними та двосторонніми договорами, конвенціями; міжнародними та регіональними традиціями, звичаями; національним складом населення країни або регіону тощо. Суб'єктивні засади зовнішньої політики держави визначаються особистими якостями людей, які нею опікуються, якістю

підготованих та підписаних зовнішньополітичних документів та суспільною думкою населення щодо напрямків зовнішньої політики країни.

Список використаних джерел та літератури

1. Арон Р. Мир і війна між націями. К.: МП «Юніверс», 2000. 688 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Харків: Фабула, 2019. 288 с.
3. Gray C.S. War, Peace and International Relations. N.Y.: Routledge, 2011. 392 p.
4. Gaddis J. L. On Grand Strategy. N.Y.: Penguin Press, 2018. 384 p.
5. Кіссінджер Г. Світовий порядок. К.: Наш формат, 2017. 320 с.
6. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. N.Y.: Public Affairs, 2005. 208 p.
7. Morgenthau H. Politics among Nations. N.Y.: McGraw-Hill Education, 2005. 752 p.
8. Freedman L. Strategy: A History. Oxford University Press, 2013. 768 p.
9. Leira H. The Emergence of Foreign Policy. *International Studies Quarterly*. 2019. Volume 63, Issue 1, March. P. 187-198. URL: <https://academic.oup.com/isq/article/63/1/187/5307236>
10. Hillsman R., Gaughran L., Weitsman P. A. The Politics of Policy Making in Defense and Foreign Affairs: Conceptual Models and Bureaucratic Politics. Pearson College Div, 1993. 369 p.
11. Daalder I. H., Lindsay J. M. The Globalization of Politics: American Foreign Policy for a New Century. *The Brookings Institution*. January 1, 2003. URL: <https://www.brookings.edu/articles/the-globalization-of-politics-american-foreign-policy-for-a-new-century/>
12. Public Policy Research Think Tanks: Top Think Tanks – US. *PennLibraries*. URL: <https://guides.library.upenn.edu/c.php?g=1035991&p=7509974>
13. Лакішик Д. Формування зовнішньополітичних стратегій та доктрин США на початку XXI ст.: практичний вимір. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2023. № 15. С. 65-85. DOI 10.17721/2521-1706.2023.15.6
14. Лакішик Д. Відносини США та ЄС за президентства Дж. Байдена. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2024. № 18. С. 69-81. DOI 10.17721/2521-1706.2024.18.6
15. Возович А. Стратегічна культура США: між відданістю світовим ідеалам та гнучкістю принципів. *Аналітичний центр ADASTRA*. 2 листопада, 2021. URL: <https://adastra.org.ua/blog/strategichna-kultura-ssha-mizh-viddanisty-uv-svitovim-idealami-ta-gnuchkistyu-principiv>
16. Williams P. Who's Making UK Foreign Policy? *International Affairs*. 2004. Vol. 80, No. 5, October. P. 911-929. URL: <https://www.jstor.org/stable/3569478>
17. Public Policy Research Think Tanks: Western Europe. *PennLibraries*. URL: <https://guides.library.upenn.edu/c.php?g=1035991&p=7509978>
18. Kampfner J. Johnson quits the stage, but his foreign policy plays on. *Chatham House*. 7 July, 2022. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/07/johnson-quits-stage-his-foreign-policy-plays>
19. Gaffney J. Political Leadership in France: From Charles de Gaulle to Nicolas Sarkozy. Palgrave Macmillan, 2010. 283 p.
20. Duclos M. Tracing French Diplomacy: A Brief History of Macron's Foreign Policy. *Institute Montaigne*. 12.10.2021. URL: <https://www.institutmontaigne.org/en/expressions/tracing-french-diplomacy-brief-history-macrons-foreign-policy>
21. Возович А. Безпекова культура Франції: квінтесенція амбіцій та ілюзій. *Аналітичний центр ADASTRA*. 26 липня, 2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/bezpekova-kultura-franciyi-kvintesenciya-ambicij-ta-ilyuzij>
22. Leithner A. Shaping German Foreign Policy: History, Memory and National Interest. Boulder, CO: First Forum Press, 2008. 179 p.

23. Blumenau B. How Russia's invasion changed German foreign policy. *Chatham House*. 18 November, 2022. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/11/how-russias-invasion-changed-german-foreign-policy>
24. Возович А. Від милітаризму до пацифізму: еволюція стратегічної культури Німеччини. *Аналітичний центр ADASTRA*. 9 серпня, 2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/vid-militarizmu-do-pacifizmu-evolyuciya-strategichnoyi-kulturi-nimechchini>

References

1. Aron, R. (2000). *Myr i viyna mizh natsiyamy*. Kyiv: MP "Yunivers". [In Ukrainian].
2. Bzhezins'kyu, Z. (2019). *Velyka shakhivnytsya*. Kharkiv: Fabula. [In Ukrainian].
3. Gray, C.S. (2011). *War, Peace and International Relations*. N.Y.: Routledge. [In English].
4. Gaddis, J. L. (2018). *On Grand Strategy*. N.Y.: Penguin Press. [In English].
5. Kissindzher, H. (2017). *Svitovyy poryadok*. Kyiv: Nash format. [In Ukrainian].
6. Nye, J. (2005). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. N.Y.: Public Affairs. [In English].
7. Morgenthau, H. (2005). *Politics among Nations*. N.Y.: McGraw-Hill Education. [In English].
8. Freedman, L. (2013). *Strategy: A History*. Oxford University Press. [In English].
9. Leira, H. (2019). The Emergence of Foreign Policy. *International Studies Quarterly*, Volume 63, Issue 1, March. pp.187-198. [Online]. Available from: <https://academic.oup.com/isq/article/63/1/187/5307236> [In English].
10. Hillsman, R., Gaughran, L., Weitsman, P. A. (1993). *The Politics of Policy Making in Defense and Foreign Affairs: Conceptual Models and Bureaucratic Politics*. Pearson College Div. [In English].
11. Daalder, I. H., Lindsay, J. M. (2003, January 1). The Globalization of Politics: American Foreign Policy for a New Century. *The Brookings Institution*. [Online]. Available from: <https://www.brookings.edu/articles/the-globalization-of-politics-american-foreign-policy-for-a-new-century/> [In English].
12. Public Policy Research Think Tanks: Top Think Tanks – US. *PennLibraries*. [Online]. Available from: <https://guides.library.upenn.edu/c.php?g=1035991&p=7509974> [In English].
13. Lakishyk, D. (2023). Formuvannya zovnishn'opolitychnykh stratehiy ta doktryn SSHA na pochatku XXI st.: praktychnyy vymir. *Amerykans'ka istoriya ta polityka: naukovyy zhurnal*, 15, pp. 65-85. DOI 10.17721/2521-1706.2023.15.6 [In Ukrainian].
14. Lakishyk, D. (2024). Vidnosyny SSHA ta ES za prezidentstva Dzh. Baydena. *Amerykans'ka istoriya ta polityka: naukovyy zhurnal*, 18, pp. 69-81. DOI 10.17721/2521-1706.2024.18.6 [In Ukrainian].
15. Vozovych, A. (2021, 2 lystopada). Stratehichna kul'tura SSHA: mizh viddanistyvu svitovym idealam ta hnuchkistyvu pryntsypiv. *Analitychnyy tsentr ADASTRA*. [Online]. Available from: <https://adastra.org.ua/blog/strategichna-kultura-ssha-mizh-viddanistyvu-svitovim-idealami-ta-hnuchkistyvu-principiv> [In Ukrainian].
16. Williams, P. (2004). Who's Making UK Foreign Policy? *International Affairs*, Vol. 80, No. 5, October, pp. 911-929. [Online]. Available from: <https://www.jstor.org/stable/3569478> [In English].
17. Public Policy Research Think Tanks: Western Europe. *PennLibraries*. [Online]. Available from: <https://guides.library.upenn.edu/c.php?g=1035991&p=7509978> [In English].
18. Kampfner, J. (2022, 7 July). Johnson quits the stage, but his foreign policy plays on. *Chatham House*. [Online]. Available from: <https://www.chathamhouse.org/2022/07/johnson-quits-stage-his-foreign-policy-plays> [In English].
19. Gaffney, J. (2010). *Political Leadership in France: From Charles de Gaulle to Nicolas Sarkozy*. Palgrave Macmillan. [In English].
20. Duclos, M. (2021) Tracing French Diplomacy: A Brief History of Macron's Foreign Policy. *Institute Montaigne*. [Online]. Available from:

- <https://www.institutmontaigne.org/en/expressions/tracing-french-diplomacy-brief-history-macrons-foreign-policy> [In English].
21. Vozovych, A. (2020, 26 lypnya). Bezpekova kul'tura Frantsiyi: kvintesentsiya ambitsiy ta ilyuziy. *Analitychnyy tsestr ADASTRA*. [Online]. Available from: <https://adastra.org.ua/blog/bezpekova-kultura-franciyi-kvintesenciya-ambicij-ta-ilyuzij> [In Ukrainian].
 22. Leithner, A. (2008). *Shaping German Foreign Policy: History, Memory and National Interest*. Boulder, CO: First Forum Press. [In English].
 23. Blumenau, B. (2022, 18 November). How Russia's invasion changed German foreign policy. *Chatham House*. [Online]. Available from: <https://www.chathamhouse.org/2022/11/how-russias-invasion-changed-german-foreign-policy> [In English].
 24. Vozovych, A. (2020, 9 serpnya). Vid militarizmu do patsyfizmu: evolyutsiya stratehichnoyi kul'tury Nimechchyny. *Analitychnyy tsestr ADASTRA*. [Online]. Available from: <https://adastra.org.ua/blog/vid-militarizmu-do-pacifizmu-evolyuciya-strategichnoyi-kulturi-nimechchini> [In Ukrainian].

Lakishyk D. Foreign Policy Strategies of the USA, EU and NATO: Defining the main Criteria.

The article reveals the main aspects of the development and implementation of foreign policy doctrines and strategies that form the quintessence of the state's foreign policy. The theoretical and methodological foundations of foreign policy doctrines are presented, their role in the implementation of foreign policy is shown. The main role in global interaction between the leading centers of power continues to be played by a relatively narrow group of large states and integration associations. The dynamics of the balance of forces and interests between these entities continues to determine the trends of international interaction.

The formation of the foreign policy of any state is based on a number of basic criteria that ensure its effectiveness, strategic coherence and compliance with national interests. One of the main, if not the most important criteria, is its national interests, which serves as the main guideline for the country's foreign policy. The state determines its priorities, in particular, ensuring security, economic development, preserving sovereignty and cultural identity, etc. An equally important criterion in the formation of foreign policy strategies and doctrines of states is security, therefore such a policy is built in such a way as to guarantee national security, avoid external threats and ensure the territorial integrity of the country. The economic interests of the state are the next basic criterion, which is implemented in the search for new sales markets, attracting investments, promoting economic cooperation and integration into world economic processes. Another important criterion is the geopolitical location of the state, which takes into account its geographical position and role in regional and global processes. Another of the main factors in the formation of foreign policy is international law and obligations, which is implemented through compliance with international norms and principles, as well as the fulfillment of obligations within the framework of international organizations, such as the UN, OSCE, WTO, etc.

An essential criterion that determines the strategy of a state's foreign policy is global challenges that adapt the country's policy to modern challenges (for example, such as regional conflicts, climate change, the fight against terrorism, migration, information security, etc.). The balance of power and partnerships that determines the choice of strategic allies and partners, balancing the interests of different centers of influence (for example, between the USA, the EU, the PRC or the Russian Federation) is also an important component in the formation of foreign policy of countries.

Keywords: *international relations, foreign policy strategies and doctrines, security, the USA, Great Britain, France, Germany.*

УДК 94:327.5+316.774(94)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-7>

Зернецька О.В.

<https://orcid.org/0000-0002-6686-6267>

АВСТРАЛІЯ В СИСТЕМІ БЕЗПЕКИ ГЛОБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена Австралії та її системі глобальних підводних комунікацій на початку ХХІ ст. Перш за все надані географічні, стратегічні, історичні, політичні та економічні характеристики Австралії. Вони підтверджують унікальну позицію П'ятого континенту і держави в Індо-Тихоокеанському регіоні. Нині Австралія називається диджиталізованою нацією. Вона пов'язана із світом підводними комунікаційними кабелями. Вони є справою надзвичайної важливості для Австралії тому що на 99% міжнародні комунікації здійснюються за допомогою підводних кабелів. Це дає Австралії можливість успішно жити як диджиталізований економіці і суспільству в цілому. Захист і безпека австралійських підводних кабелів були справою великої уваги задовго до того, як інші держави стали розуміти важливість цієї проблеми. Підкреслено важливість Телекомунікаційного Акту, який Австралія прийняла в 1997 р. Відповідно до цього акту дуже серйозна увага була приділена системі захисту, що стосується австралійських підводних кабелів. З цього часу Австралія має законодавчі норми і закони які захищають її систему кабелів. Вони працюють добре також і в ХХІ ст. Ось чому її часто називають «золотим стандартом захисту кабелів». Разом з тим ситуація захисту підводних кабелів стає все більш і більш серйозною з кожним днем у ХХІ ст. Кабелі зазнають небезпеку від рибальських суден і таких природних катастроф як цунамі. Також вони руйнуються в результаті підривної діяльності. Пошкодження кабелів стає проблемою номер один, яка загрожує підводним лініям комунікації.

Спеціальна увага надана Об'єднаній Заяві щодо безпеки та стійкості підводних кабелів в глобальному диджиталізованому світі, яку прийняли США, Австралія, Європейський Союз, Федеральні Штати Мікронезії, Фінляндія, Франція, Японія, Маршаллові острови, Нідерланди, Нова Зеландія, Португалія, Республіка Корея, Сингапур, Тонга, Тувалу та Об'єднане Королівство під час 79 Генеральної Асамблеї ООН 26 вересня 2024 р. в Нью-Йорку. Розглядаються головні позиції цієї об'єднаної заяви. Робиться висновок що всі запропоновані правила націлені на глобальний підхід щодо надання безпеки, взаємопов'язаності, стабільності, стійкості, ремонту підводної системи кабелів.

Ключові слова: Австралія, «диджиталізована держава», підводні комунікаційні кабелі, нова геополітика кабелів, система безпеки глобальних підводних кабелів.

На Австралію можна дивитись під різними кутами зору. З географічного – це найстаріший, найпласкіший і найсухіший континент, який омивається Індійським та Тихим океанами. З геостратегічного – це величезний острів, багатий на корисні копалини, який займає виграшну стратегічну позицію у Південній кулі Землі. З геополітичного – морська держава, найбільша територія у Південній півкулі Землі, яка має багатющі запаси природних копалин, які позитивно впливають на міжнародні взаємозв'язки. З історико-політичного – це колишня колонія Британської імперії, яка з плином часу перетворилася на державу з такою формою правління, як конституційна монархія і стала представницькою демократією.

З економічного кута зору Австралія – це країна, яка займає 12-е місце серед найбільш розвинених держав світу. Сучасна Австралія за окремими показниками є лідером серед країн ОЕСР. Понад три десятиліття країна демонструє стабільні темпи зростання економіки, випереджаючи більшість країн ОЕСР. Впродовж 2001–2010 рр. середньорічні темпи зростання в Австралії становили 3%, у 2011–2017 рр. – більше 4%. У 2022 р. за даними МВФ ВВП Австралії зріс на 3,7%. За техніко-технологічним, науковим та інноваційним розвитком її повною мірою можна назвати диджиталізованою державою. У глобалізованому світі початку ХХІ ст. вся її економіка та життя континенту загалом тримається на інформаційно-комунікаційних потоках, які міцно пов'язують її з рештою світу. Саме в цій сфері вона залежить від підводних телекомунікаційних оптико-волоконних кабелів, які пов'язують Австралію з усім світом, і є для неї як для острівної держави критичною інфраструктурою. Адже, коли у випадку з іншими державами або континентами в разі різних обставин порушуються підводні кабелі і зникають, скажімо, Інтернет-зв'язок і/або передача даних, на допомогу швидко приходять і міжнародні оператори, які перекидають інформаційно-комунікаційний трафік на інші найближчі мережі, і ремонтні спеціалізовані судна, на яких є й батискафи, й інше обладнання для ремонту кабелів, і підводні човни. Навіть при цьому держави, які опиняються в такій нестандартній ситуації, втрачають мільйони доларів на день. У випадку з Австралією, все набагато гірше: адже вона надто віддалена від усього світу, щоб отримати допомогу швидко. І пошкодження підводних кабелів може призвести до руйнівних наслідків в економіці, фінансах, а також в усіх інших сферах життєдіяльності країни.

Найсвіжіші дані стосовно цього, отримані у липні 2024 р.: Австралію зв'язують з рештою країн 15 основних підводних комунікаційних кабелів. З їхньою допомогою вона отримує 97 % інформаційно-комунікаційного потоку [1]. В цілому ж, якщо взяти до уваги й інші, не такі потужні підводні кабелі, «завдяки їм країна отримує 99% відсотків інформації» [2]. Отже, цифри дають уяву про велику залежність Австралії від сучасних підводних комунікаційних кабелів.

П'ятнадцять основних кабелів, що поєднують Австралію зі світом – це не багато, якщо взяти до уваги, що усього на дні морів і океанів функціонують більше, ніж 500 комунікаційних кабелів. Але переважна більшість з них знаходиться надто далеко від п'ятого континенту. Ці 500 з лишком підводних кабелів, які перетинають нашу планету, передаючи найрізноманітніші дані, «включаючи приватну комунікацію (наприклад, послуги e-mail та різних месенджерів), банківські дані, біржові дані, медичні дані, наукові дані, на них тримаються також всі урядові комунікації, трафік між центрами даних та потокове відео. Крім наземних захищених сховищ даних, дуже важко дізнатися, де ще зберігаються дані в міжнародних масштабах, підкреслюючи критичність підводних кабелів» [2].

Необхідно акцентувати, що, «як і в роки Холодної війни, і, навіть раніше, комерційні інтереси нерозривно пов'язані з національною безпекою в контексті телекомунікацій. Нині світ залежить від чотирьох головних компаній, які прокладають підводні кабелі: американської SubCom, японської NEC Corporation, французької Alcatel Submarine Networks, та китайської China's HMN Tech, яка спочатку мала назву Huawei Marine Networks» [3].

Важливим є й те, що «інтернет трафік не тільки мандрує широкою мережею підводних оптико-волоконних кабелів, полегшує мільярди комунікацій щоденно, але й поширює розповсюдження багатства, знань і влади. Ця підводна структура стала центром геополітичного напруження між США та Китаєм. Як стверджує професор А. Капрі з Сінгапурського університету, «підводні кабелі відіграють критичну роль у глобальній комунікації та динаміці геополітичної влади... За один день відбувається транзакцій на 10 млрд дол. Завдяки підводним кабелям, які поєднують глобальні економічні хаби, країни посилюють свою стратегічну роль. Від геополітики підводних кабелів, позначених гібридною Холодною війною, (особливо між США та Китаєм), залежить економічна влада і розвідувальні переваги» [4].

Ці кабелі життєво необхідні для глобальної економіки, мають довжину більше, ніж 1,4 млн кілометрів і з'єднують майже всі країни світу. Ця цифра постійно зростає, оскільки найбільші компанії Amazon, Google, Meta і Microsoft прокладають свої кабелі і оперують ними одноосібно, що становить орієнтовно половину всіх підводних кабелів у світі.

Показовим є й той факт, що Китай постійно посилює контроль над комунікаційними кабелями, а США та їх союзники намагаються переконати інші країни утримуватися від використання китайських кабелів. Йдеться як про приватні, так і про урядові договори з КНР, оскільки такі кабелі є вразливими для фізичного проникнення і отримання секретної інформації.

Яскравим прикладом такої поведінки США та їх союзників з унікального англомовного розвідувального альянсу «П'ять очей» («Five eyes»), до якого входять США, Австралія, Велика Британія, Канада та Нова Зеландія, була ситуація, яка сталася в 2019 р., коли Адміністрація США виступила проти того, щоб Китай в особі компанії Huawei брав участь у прокладанні магістралі 5G. В аналітичній статті впливового австралійського мозкового центру Lowy Institute висловлювалася думка, що «США розглядає Huawei як потенційну загрозу безпеці для цілісності мереж 5G у «П'яти очах». Якщо дозволити Huawei будувати магістраль 5G, це є ризиком іноземного втручання у національну інфраструктуру, не кажучи вже про шпигунство. Це судження не потребує технічних аргументів щодо функцій ядра та периферії мережі; той факт, що компанія Huawei може виконувати будь-які вказівки уряду Китаю, без сумніву викликає проблеми безпеки. Крім того, існують потенційно тривожні зв'язки між компанією та китайськими розвідувальними та оборонними спільнотами» [5].

Позицію США однозначно підтримала австралійська розвідка. Нова Зеландія має серйозні занепокоєння щодо Huawei, а Канада, ймовірно, піде за прикладом Америки [...] Але раніше, цього ж року, стало відомо, що «Велика Британія обдумує, чи дозволити Huawei будувати компоненти мережі 5G країни. Вітик цієї новини призвів до звільнення міністра оборони Великої Британії. Американська реакція на цю заяву була швидкою та прямою: США погрожували розглянути можливість обмеження обміну розвідданими з Великою Британією. Як і багато інших погроз від президента Дональда Трампа. Цю погрозу було відкликано, але повідомлення було надіслано» [5].

Пошкодження кабелів завдає шкоду не тільки життєво важливим урядовим і безпековим комунікаціям, але здатне утворити паніку і соціальний неспокій, коли йдеться про велику аварію. На думку американського дослідника А. Бейтмана, щоби захиститися від такої ситуації, Сполучені Штати та їх союзники повинні мати відповідну підтримку і догляд за функціонуючими кабелями, а також, безсумнівно, відповідні ремонтні ресурси, так би мовити «під рукою». А саме з цим є проблеми. А. Бейтман наводить такі цифри: «В світі існують тільки 60 спеціалізованих кораблів для укладання кабелів. І їх ледве вистачає, беручи до уваги постійний попит на прокладання нових кабелів та підтримку функціонуючих. Англійська компанія SubCom має тільки шість таких кораблів у своєму флоті. Кораблі, що прокладають кабелі, не так просто побудувати, оскільки вони високо спеціалізовані, тому їхнє будівництво потребує багато часу і зусиль» [3].

Яскравим прикладом залежності країн від безперервного функціонування транснаціональних підводних кабелів може слугувати аварія з пошкодженням підводних кабелів, що відбулася в Червоному морі у лютому 2024 р. Зазвичай пошкодження і аварії підводних кабелів можуть бути спричинені риболовними сітками, природними явищами (землетруси, виверження підводних вулканів, тайфуни, цунамі), корабельними якорями, акулами, які легко перегризають кабелі (які за діаметром такі самі, як садові шланги для поливу городини, дерев та квітів), і навіть транспортними морськими вантажними суднами, як відбулося у Червоному морі, коли одне із них почало тонути, і, дрейфуючи, пошкодило декілька підводних кабелів. За офіційними даними США, кабелі були розірвані якорем британського комерційного корабля Rubymar, який був пошкоджений 18 лютого 2024 р. пострілом хуситів [6]. Корабель випустив якор, дрейфував кілька днів, розриваючи якорем комунікаційні кабелі, і, зрештою, затонув.

Найсвіжішою новиною в цьому аспекті стало навмисне пошкодження двох підводних кабелів у Балтійському морі китайським судном, ймовірно, за вказівкою РФ, як пише World Street Journal. Це сталося 15 листопада 2024 р., коли китайське судно вийшло з російського порту Усть-Луга, однак не підняло якор і спершу перерізало комунікаційний кабель між Швецією та Литвою, а потім – між ФРН та Фінляндією. Китайське судно тягнуло якор протягом

160 км. Китай поза підозрою, але тепер слідство з'ясовує, чи Росія могла завербувати екіпаж, вважаючи, що це цілком робоча версія. Шведська влада розслідує цю подію і вважає, що це є диверсія.

Невдовзі після цього інциденту стався новий розрив кабелів між Швецією та Фінляндією – тепер вже на суші. Як повідомило агентство *Interfax – Україна* 12 грудня 2024 р. на інтернет-лінії між Швецією та Фінляндією сталися два нові розриви кабелю, тепер вже на суходолі. За повідомленням прес-секретаря Шведського управління пошти і телекомунікацій Петера Екстедта, тривогу з приводу інциденту підняв власник мережі Global Connect. Уряд взяв інформацію до відома. Фінська поліція розслідує подію, і у зв'язку з обставинами є підозра, що це диверсія.

Як говорив один з героїв Яна Флемінга: «Один раз – це випадок, два рази – збіг, три – підризна діяльність». Як на наш погляд, пошкодження підводних кабелів і на дні моря, і на суходолі у такому короткому темпоральному відтинку, - це новий тип асиметричної гібридної війни, яку впроваджує Росія тепер вже не біля берегів островів Англії та Ірландії (як це було у 2020-2021 рр.), а значно ближче до країн Північної Європи, залякуючи їх уряди і народи ймовірними діями в майбутньому та ще з більшими катастрофічними результатами.

Неможливість розрізнити навмисні атаки на кабелі і ненавмисні інциденти (які можуть бути природними або спричинені людською діяльністю) є проблемою через різні причини. По-перше, потенційні зловмисники можуть вигравати через складність у визначенні природи специфічних пошкоджень кабелів. По-друге, ця невизначеність породжує виклики надійності урядових та регуляторних заходів, націлених на кращу безпеку підводних кабелів [4]. Одним із перших, хто озвучив ідею про підводні кабелі, які є ключовим елементом морської торгівлі, був Пітер Баркер, котрий заявив у 2018 р. «що стратеги знехтували підводними кабелями» [7].

Корейський дослідник Ю Джихун зауважує, що не зважаючи на їхню важливість, безпека підводних комунікаційних кабелів залишається відносно недооціненим аспектом морської безпеки. За його влучним виразом, «підводні кабелі – це життєва кров глобальної комунікації. Вони полегшують безперервний потік інформації та підтримують сучасні економіки та суспільства. Індो-Тихоокеанський регіон, з його постійним економічним зростанням, дуже покладається на ці з'єднувальні кабелі. Такі країни, як Японія, Австралія та Сінгапур, - головні хаби глобальної мережі підводних кабелів, - вважають безпеку цих кабелів справою національних інтересів, так само, як і регіональних та глобальних» [8].

Цікавим є той факт, що кількість статей вчених з різних країн, які пишуть про австралійські підводні кабелі, збільшується саме у 2024 р. Наприклад, тільки за липень виходять три статті на цю тему: стаття С. Бешфілда з'явилася в Інтернеті 5 липня 2024 р, тоді як стаття Ю Джихуна – 20 липня 2024 р., стаття

С. Мехуба – 31 липня 2024 р., а стаття Р. Медкафа – 3 вересня 2004 р. Такий вибух уваги і зацікавленості науковців і дослідників до означеної проблематики наводить на думку про актуальність не тільки проблеми безпеки підводних австралійських кабелів, але й загостренням ситуації в Індо-Тихоокеанському регіоні та в світі в цілому. Недарма багато дослідників, які пишуть про альянс AUKUS, до якого увійшли Австралія, Об'єднане Королівство і Сполучені Штати Америки, пов'язують його появу на світовій геополітичній арені з війною Росії проти України. Напад РФ на Україну порушив міжнародні договори, розхитав сучасний глобалізований світ і став підставою для багатьох країн змінити свою безпекову і воєнну стратегію, про що йдеться в їх офіційних документах.

Так, у розробленій японськими політиками «Національній стратегії оборони» (National Defence Strategy (NDS)), винятково важливим є твердження, що «агресія Росії проти України легко порушила саму основу правил, які сформували міжнародний порядок» [9]. За даними агентства Reuters «НАТО сповіщає, що Москва може скоїти саботаж на підводних кабелях як частину війни проти України» [10].

В цілому багатьма зарубіжними експертами відзначається, що захист австралійських підводних кабелів на землі (там, де вони під'єднуються до станцій) та на дні морів і океанів може слугувати сьогодні «золотим стандартом» [10] для інших країн.

Тож загострення ситуації в центрі Європи призвело до змін геополітичного характеру в різних регіонах світу, особливо в Індо-Тихоокеанському регіоні, до якого входить Австралія. Вона докладає багато зусиль, щоби забезпечити нормальну життєдіяльність на п'ятому континенті, і почала робити необхідні кроки у цьому напрямі задовго до виникнення AUKUS.

Не можна не відзначити активність австралійсько-американських зв'язків на різних рівнях, особливо на рівні міністрів обох країн. Так, Міністр оборони Ллойд Дж. Остін III зустрівся 5 серпня 2024 р. в Пентагоні з віце-прем'єр-міністром і міністром оборони Австралії Річардом Марлзом. Як зазначається в прес-релізі, який був виданий Пентагогом, «двоє офіційних осіб привітали історичний прогрес у всьому американсько-австралійському альянсі, включно з розташуванням збройних сил, інтеграцією оборонно-промислової бази та продовженням співпраці щодо передових можливостей. Посадовці також говорили про спільні виклики глобальній безпеці, зокрема, про конфлікти в Україні та на Близькому Сході. Міністр оборони США Л. Остін і віце-прем'єр-міністр Австралії Р. Марлз підкреслили важливість розвитку оборонних зв'язків із регіональними союзниками та партнерами у підтримці спільного бачення вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону. Наступного дня обидві офіційні особи приєдналися до держсекретаря США Ентоні Блінкена та міністра закордонних справ Австралії Пенні Вонг на 34-й зустрічі Австралія-США. Міністерські консультації (AUSMIN) відбулися в Аннаполісі, штат

Меріленд [11]. Навіть з кількості проведених зустрічей можна зробити висновки про регулярність та активну співпрацю Австралії та США у обговорюванні та вирішенні найважливіших питань, які передовсім стосуються оборонної сфери та загострення ситуації в ІТР.

Австралія виходить з того, що не вивчаючи сучасні тенденції розвитку кабельних технологій, не можна ефективно захищати підводні комунікаційні кабелі. Одна з них – це розвиток пропускної здатності кабелів. Дослідник Марк Тінка наводить такі дані станом на 2023 р.: «підводні кабелі здатні передавати 1,5 петабіт на секунду річного трафіку» [12].

Крім того, починаючи з 2020 р., замість вдосконалення оптичного волокна, яке наближалось до фізичних технологічних меж, почали впроваджувати мультиплексування з просторовим розподілом, яке додало пари волокон до кабелів [12]. Завдяки додаванню пар волокон досягається більша загальна ємність [...] Однак ця тенденція просторового мультиплексування означає, що ремонт кабелів триватиме довше, а резервування порушується, оскільки більше даних зосереджено в одній кабельній системі [2].

Інша новітня технологічна тенденція – це впровадження кабелів SMART (Science Monitoring And Reliable Telecommunication). Їх відмінність від телекомунікаційних оптико-волоконних підводних кабелів, які використовуються з моменту їх винаходу, полягає у тому, що різноманітні датчики розміщуються на самому кабелі [13].

Передусім цими тенденціями опікуються океанологи, геологи, сейсмологи, екологи, які вивчають і поверхню землі, і дно океанів, тому що «датчики здатні відстежувати характеристики та фізичну цілісність кабелю з більшою точністю в різних точках розташування, а також контролювати проблеми навколишнього середовища, такі, як спостереження за кліматом і океаном, вивчення змін рівня моря, дослідження структури Землі, а також здійснювати моніторинг і виявлення небезпек (насамперед цунамі і землетрусів)» [13]. Кабелі SMART також цінні для військово-морських сил і можуть бути придатними для моніторингу підводного середовища для підводних човнів, доповнюючи існуючі морські кабелі прослуховування, гідрофони та інші датчики, які використовувалися для моніторингу активності підводних човнів з часів холодної війни [14].

Тож новий різновид підводних комунікаційних кабелів SMART (зауважимо, що цей акронім у перекладі з англійської означає «розумний») викликає інтерес у дослідників різних спеціальностей: від тих, хто вивчає підводну біорізноманітність, проводить моніторинг і попередження виверження підводних вулканів, а також ознаки зародження цунамі – тобто вчених, які займаються науками про Землю, - аж до військових, спеціалістів розвідувальних служб, політиків, дипломатів.

За останні два десятиліття ми стали свідками дивовижного прогресу та злиття пріоритетів у наукових дослідженнях, технологіях датчиків океану,

підводних телекомунікаційних кабелях, а також суспільних і політичних потребах, для вирішення основних екологічних загроз та зменшення небезпек. Гостра конкурентна боротьба йде й за уможливлення використання в оптиковолоконних підводних кабелях штучного інтелекту (ШІ), який вже використовується в інших галузях знань та секторах економіки.

Ці події відбуваються в той час, коли телекомунікаційна індустрія керує різким зростанням Інтернет-трафіку з багатьох джерел, включаючи високочастотну торгівлю на фондовому ринку, відеорозваги, мережі 5G, Інтернет речей (IoT), віддалені аудиторії та телеконференції, а також працевлаштування і роботу з дому, що особливо посилилося у зв'язку з пандемією COVID-19. Десять років тому існувало лише кілька великих трансокеанських компаній з монтажу кабелів, тоді як зараз провідні компанії з обробки даних (наприклад, Google, Apple, Microsoft, Amazon і Facebook) самі фінансують кабельні системи великої потужності [11]. Австралія вжила різних заходів для захисту своєї критичної інфраструктури морського дна. Вона відреагувала насамперед на захист кабелів біля Сіднея та Перта. Якщо глянути на карту світу, на якій позначені прокладені підводні комунікаційні кабелі в районі п'ятого континенту, то стає зрозумілим, що більшість з них виходить із океанських глибин на материк саме в районах розташування цих міст. Не варто також забувати про уряд Співдружності, який дозволяє створювати «захисні зони» навколо маршрутів підводних кабелів. Цей захист називається австралійським науковцем Семюелом Бешфілдом не просто «золотим стандартом», а «міжнародним золотим стандартом» [2].

На відміну від інших країн Австралія давно зрозуміла важливість підводної кабельної безпеки. Колишній міністр закордонних справ Австралії, голова мозкового центру «Policy Exchange» Александер Даунер висловив свою думку в британському виданні *Spectator* у 2022 р.: «В 1997 р. уряд Джона Говарда прийняв телекомунікаційний акт, запровадивши захисні зони, обмежуючи діяльність біля підводних кабелів та накладаючи кримінальну відповідальність на тих, хто їх порушить. Нова Зеландія встановила штрафи до 50 тисяч фунтів стерлінгів, для тих хто опинявся поблизу» [15].

Повертаючись до австралійського закону «Про телекомунікації», варто підкреслити його чіткість, доцільність та своєчасність. Зокрема, завдяки «Закону про телекомунікації» Австралія:

- навела лад у складному питанні щодо превентивної діяльності фізичних та юридичних осіб в ареалі збереження комунікаційних підводних кабелів;
- створила три зони захисту підводних комунікаційних кабелів біля Сіднея та Перта;
- обмежила різноманітну діяльність, яка може пошкодити кабелі;
- закон криміналізує пошкодження підводних кабелів;

- він гарантує, що приватний сектор подає документи на прокладання кабелів, що починаються або закінчуються на австралійській землі [16].
- Цей закон виконує різноманітні зобов'язання Австралії згідно з UNCLOS.
- Завдяки закону існує потенціал для використання його як моделі на міжнародному рівні [17].
- Він справовою відправною точкою для захисту кабелів від ненавмисного пошкодження, спричиненого якорями та рибальським обладнанням.
- Закон також закладає підвалини для нових дипломатичних ініціатив щодо підвищення стійкості підводних кабелів морях та океанах між Індо-Тихоокеанськими країнами.

Відповідно до іншого правового документа, прийнятого австралійським Міністерством внутрішніх справ 2023 р., – «Закону про внесення змін до законодавства про безпеку (захист критичної інфраструктури)» – Австралія юридично позначає «комунікаційну» та «енергетичну» інфраструктуру як «критичну інфраструктуру» [18].

Великий внесок у справу захисту підводних кабелів та захисту Австралії від інформаційно-комунікаційного колапсу в разі пошкодження цієї критичної інфраструктури є її участь у партнерствах чотиристороннього діалогу з безпеки QUAD (Індія, Австралія, Японія та США) і тристороннього оборонного партнерства AUKUS (Австралія, Велика Британія та США). При цьому, у Австралії добре налагоджені політичні і дипломатичні двосторонні зв'язки із згаданими країнами обох альянсів, що дозволяє їй вести переговори з кожною з них у форматі двосторонніх переговорів. Особливо це стосується таких гострих проблем, як підводний кабельний зв'язок та стійкість підводних комунікаційних мереж.

Тому так важлива міжнародна координація. QUAD, AUKUS і багатосторонні форуми вже є можливістю для спільної роботи, але, як зауважили аналітики, «міжнародний правовий режим для підводних кабелів неоднорідний» [2].

Австралія також протидіє зростаючому поширенню підводних кабельних мереж, що належать китайським компаніям, інвестуючи в нові кабельні проекти в Тихому океані. А. Даунер наголосив на тому, що має першорядне значення, хто саме прокладає підводні кабелі. Відзначивши, що у прокладанні цих кабелів традиційно тримають першість американські, японські та французькі компанії і тому вони є домінуючими на цьому глобальному ринку, дослідник звернув увагу на прискорену активність китайської компанії HMN Tech (колишньої Huawei Marine Networks), яка стала однією з найпотужніших у світі у цьому секторі інформаційно-комунікаційної економіки.

Дослідниця з Малайзійського університету Садія Рахман займається вивченням політики Китаю щодо посилення його ролі та впливу у прокладанні підводних комунікаційних кабелів. За її науковими спостереженнями «ініціатива Китаю “Один пояс, один шлях” зрештою включила цифрові зв'язки

під рубрику «Диджитальний шовковий шлях», намагаючись посилити технологічний вплив Пекіна в усьому світі. Розвиваючи двосторонню та багатосторонню співпрацю в таких сферах, як транскордонні оптоволоконні мережі, наземні станції супутникового відстеження, центри обробки даних, мережеві послуги 5G та інші ініціативи, президент Китаю Сі Цзіньпін стверджує, що «Диджитальний (цифровий) шовковий шлях» пропонує інклюзивну цифрову економіку для всіх» [19].

Але аналіз цієї ініціативи доводить, що всупереч твердженням Сі Цзіньпіна, розширення підводних кабельних мереж у ІТР в рамках «Диджитального шовкового шляху» дає Китаю явні переваги, набагато більше, ніж тільки подолання цифрових прогалів. Це включає доступ до великої кількості іноземних даних, сприяння розширенню китайських технологічних корпорацій у регіоні та посиленню впливу Китаю на режими глобальних технологічних стандартів [19]. Китайська технологічна корпорація HMN Technologies є лідером у просуванні будівництва підводних кабельних мереж в Індо-Тихоокеанському регіоні. «Відповідно до звіту Submarine Almanac 2023, HMN Technologies брала участь у 16 проєктах прокладання підводних кабелів загальною вартістю 1,6 мільярда доларів США в 27 країнах регіону. В звіті Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IIS) стверджується, що Пекін завершив 11 проєктів підводного кабелю в Індонезії, сім у Південній Кореї та шість в Об'єднаних Арабських Еміратах. Орієнтовно за останнє десятиліття HMN Technologies закінчила 108 проєктів, проклавши 60 тис. кілометрів підводних кабелів, що в цілому приблизно в півтора рази перевищує відстань навколо Землі по екватору. Завдяки значному патронажу з боку китайської держави HMN Technologies стала найбільш швидкозростаючим виробником підводних кабелів за останнє десятиліття [19].

Шість років тому уряд Соломонових островів запропонував китайській компанії HMN Technologies створити кабельну систему. Реакція уряду Австралії була швидкою і ефективною. Отже, він запропонував безкоштовно прокласти підводний кабель для його експлуатації на Соломонових островах. Австралійський експерт вказав відразу на дві причини, чому Австралія зреагувала в такий спосіб. Йшлося про використання цього кабелю КНР у воєнних цілях, і у австралійських урядовців виникла підозра, що в цей підводний кабель будуть влаштовані прослуховуючі пристрої, які можуть бути включені пізніше [15]. Австралія володіє значною часткою комунікаційного кабелю, який з'єднує Сідней з Порт-Морсбі та Хоніарою (Begley Citation 2019). У 2023 р. Австралія оголосила про партнерство з урядами Сполучених Штатів і Японії для фінансування Східно-Мікронезійського кабелю, який з'єднає Федеративні Штати Мікронезії (FSM), Тараву в Кірібаті та Науру до існуючої кабельної системи. Ці проєкти демонструють, на що Австралія готова піти, щоб перешкодити втіленню китайських проєктів, пов'язаних з інфраструктурою підводних кабелів у Тихому океані.

Великою допомогою в цьому питанні є приватно-державне партнерство, оскільки більшість критичної інфраструктури морського дна належить, експлуатується та ремонтується приватним сектором. Саме тому координація з урядом Австралії є важливою. В індустрії підводних кабелів приймає участь багато гравців, і часто підводні кабельні мережі належать консорціумам фірм. У полі зору телекомунікаційної індустрії на першому плані знаходиться завдання прокладання швидкого, безпечного та стабільного каналу даних. Водночас вона не повною мірою відчуває й звертає увагу на геополітичні нюанси, не повною мірою володіє всім спектром нових морських загроз, не завжди знайома з новою тактикою «сірої зони», хоча вона наразі активно використовується не тільки в Індо-Тихоокеанському регіоні, а й в Європі [2].

Уряд Австралії влітку 2024 р. оголосив, що «протягом чотирьох років витратить 18 млн австралійських доларів на новий центр, спрямований на збереження підводних кабелів, які живлять національний Інтернет. Центр був названий «Центр взаємопов'язаності та стійкості кабелів» («Cable Connectivity and Resilience Center»). Його завдання – захистити критично важливі підводні телекомунікаційні кабелі в Індо-Тихоокеанському регіоні від навмисного втручання зловмисників або випадкового пошкодження. Це важлива справа. Інтернет безпосередньо приносить австралійській економіці 167 млрд доларів (або й більше) на рік. Ці кабелі дають змогу провадити будь-що: від простих оновлень у соціальних мережах до колосальних транзакцій, які рухають світову економіку» [1].

Багато науковців стверджують, що Австралії потрібна стратегія безпеки підводних комунікаційних кабелів. Причому вона повинна бути комплексною, охоплюючи усі сфери безпеки. «Лінії сполучення морського дна не можна сприймати як належне. І як острівна держава, австралійці не можуть уникнути залежності від цієї підводної інфраструктури, тому її потрібно захистити» [2], - наполягає американський дослідник Семюел Бешфілд. Слушними є й інші його пропозиції:

- Стратегія безпеки підводних телекомунікаційних кабелів повинна бути інтегрованою в оборонну та морську доктрину безпеки Австралії.
- Необхідно визначити управління реагуванням критичної інфраструктури морського дна. Тут можуть стати у пригоді нова координаційна організація в рамках RAN (Royal Australian Navy – Королівський флот Австралії) або Міністерства внутрішніх справ, а також майбутній морський стратегічний флот Австралії, особливо у випадку, якщо ремонт підводних кабелів буде включений до можливого складу флоту.
- Необхідно докласти зусиль для придбання платформ і організацію моніторингу та захисту критичної інфраструктури морського дна. Такі заходи включають залучення підводних апаратів, датчиків та розширення функцій кабелів SMART.

- Оскільки більшість критичної інфраструктури морського дна належить, експлуатується та ремонтується приватним сектором, координація між RAN та урядом із цими зацікавленими сторонами галузі є критично важливою.
- Зусилля односторонніх і скоординована відповідь буде ефективнішою, ніж односторонні реагування. Оскільки морське дно є новим викликом для всіх націй, тож виникає необхідність діалогу та обміну поглядами з іншими державами, такими, як Індія, Індонезія, В'єтнам [2].
- У цьому контексті надзвичайно важливою стає роль морської дипломатії та регіонального співробітництва щодо захисту критичної інфраструктури – підводних комунікаційних кабелів.

Цю думку підтримує молода науковиця з Австралії Сілія Міхуб, яка стверджує, «що перехід від конфронтації до дипломатії є бажаною подією» [1].

Коли робота над нашим дослідженням доходила кінця, прийшло повідомлення з Вашингтону. Це – «Спільна заява щодо безпеки та стійкості підводних кабелів у глобально диджиталізованому світі» (Joint Statement on the Security and Resilience of Undersea Cables in a Globally Digitalized World). Вона була внесена США, Австралією, Європейським Союзом, Федеративними Штатами Мікронезії, Фінляндією, Францією, Японією, Маршалловими Островами, Нідерландами, Новою Зеландією, Португалією, Республікою Корея, Сінгапуром, Тонга, Тувала і Великою Британією з нагоди 79-ї щорічної Генеральної Асамблеї ООН і підписана 26 вересня 2024 р. Країни, що її підписали, прагнуть до таких принципів спільного глобального підходу до забезпечення безпеки, надійності, сумісності, стабільності та стійкості до розгортання, ремонту та обслуговування підводної кабельної інфраструктури:

1. Проекуйте підводну кабельну інфраструктуру та послуги з урахуванням стійкості, резервування та безпеки. Створюйте та підтримуйте цю інфраструктуру, використовуючи найкращі практики кібербезпеки, які полегшують міжнародне спілкування.

2. Розвивайте співпрацю [...] для сприяння вибору безпечних і перевірених постачальників підводних кабелів для нових кабельних проєктів, зокрема для міжконтинентальних кабельних проєктів ІКТ.

3. Домагайтеся тіснішої координації між урядом і промисловістю для підтримки відповідального розгортання, обслуговування та ремонту підводних кабелів відповідно до встановлених міжнародних галузевих норм.

4. Підкресліть важливість просторового планування та планування маршрутів для сприяння скоординованому використанню морського дна, захисту кабелів від природних або антропогенних небезпек.

5. Поділіться із зацікавленими третіми сторонами та державними органами найкращими практиками щодо надання дозвілів і регулювання підтримки міжнародних кабельних систем, а також допоміжних послуг.

6. Заохочуйте постачальників послуг підводних кабельних мереж, а також постачальників операційного і технічного обслуговування мати прозору власність, партнерства та структури корпоративного управління.

7. Розглядайте регулярні оцінки ризиків безпеки протягом життєвого циклу кабелю, беручи до уваги технічні та нетехнічні фактори ризику, такі як неправомірний вплив третьої країни на постачальників і постачальників послуг, під час розробки та впровадження заходів із зменшення ризиків.

8. Сприяйте створенню механізмів зменшення ризику даних і заходів безпеки даних, щоб захистити кабельні мережі від несанкціонованого доступу та подвійних цілей до даних під час їхньої передачі або зберігання.

9. Дотримуйтеся чинного міжнародного права, як це відображено в UNCLOS, і національного законодавства та враховуйте відповідну політику на регіональному чи національному рівнях, а також відповідну найкращу галузеву практику, зокрема щодо оцінки та управління ризиками [20].

На підставі проведеного порівняльного аналізу принципів щодо безпеки та стійкості підводних кабелів у глобально диджиталізованому світі, викладених у цитованій вище Заяві, та пропозицій щодо захисту підводної інфраструктури Австралії С. Бешфілда, можна дійти висновку, що деякі положення є практично спільними, а іншими можна доповнити стратегію Австралії щодо безпеки її підводних кабелів, яку запропонував С. Бешфілд. При створенні Національної стратегії Австралії безпеки щодо підводних кабелів вважаємо за необхідне додати низку пропозицій, висловлених головою Національного стратегічного коледжу (National Security College) в Національному австралійському університеті (The Australian National University) професором Рорі Меткафом, який він очолює з 2015 р. Це відомий вчений і дипломат, державний діяч, один із творців нового концепту «Індо-Тихоокеанський регіон», концепту, який за останню декаду перетворився з інтелектуальної конструкції на реально вживаний термін. Його підтримала насамперед Японія, яку можна вважати у деяких аспектах співавтором цього концепту, а також Індія і багато середніх та малих країн цього величезного регіону, і в цілому – світу. Стаття Р. Меткафа «Австралійський шлях війни і миру» (вересень 2024 р.) є одним з наукових творів, який просякнутий глибоким розумінням цього, на нашу думку, видатного геостратега сучасності, геополітичної та гео економічної ситуації в світі нині. Недарма він відкриває статтю аналізом російсько-української війни в Європі: «Необхідно відзначити, що Австралія показує відверту двопартійну підтримку України, включно з постачанням військового обладнання, незважаючи на двоїсте ставлення багатьох азіатських країн, з якими Канберра має співпрацювати у врегулюванні виклику Китаю» [21]. Р. Меткаф виходить не тільки на бачення ролі і місця Австралії у світі, але й демонструє філософський погляд на це питання: «Австралійський шлях поєднує внутрішню силу духу, включаючи нові гарантії для національної інфраструктури та демократичних інститутів, із зовнішнім зміцненням. Останній елемент

передбачає альянс і партнерство так само, як і національну військову модернізацію. Дійсно, враховуючи особливу невідповідність широких інтересів і обмежених можливостей Австралії, оборонна самостійність має значення лише в контексті альянсу» [21]. Зрозуміло, що, коли він у стислій формі дає визначення австралійського шляху в умовах складних геополітичних напружень і потрясінь початку третьої декади ХХІ ст., вчений вкладає в поняття «національної інфраструктури» і таку критичну її галузь, як підводні комунікаційні кабелі. Адже саме вони, в разі захищеності та надійності, цілісності і доступності роблять австралійську економіку процвітаючою, а соціально-культурне життя континенту – гармонійним. Австралійський шлях великою мірою тримається на підводній кабельній мережі, захист якої визнається «міжнародним золотим стандартом», яка дає Австралії змогу глобальної комунікації з усім світом.

Висновки. Ця домлідження є третьою розвідкою автора, присвяченою надважливій частині глобальної комунікації – системі транснаціональних підводних телекомунікаційних кабелів. У першому дослідженні, яке вийшло 2016 р. [22; 23] йшлося про історію розвитку цієї критичної інфраструктури, починаючи з середини ХІХ ст. і окреслювалося її зростаюче значення для людства на початку ХХІ ст. Вона була першою системною публікацією в Україні і в Європі на цю тему. Друга розвідка була надрукована в червні 2024 р. і в ній аналізувався стан і перспективи розвитку підводних комунікаційних кабелів в Європейському Союзі в наші дні [24]. Цілком логічним є звернення нині до аналізу геополітичної ситуації в Індो-Тихоокеанському регіоні і дослідження захисту Австралією як держави підводних кабелів, розглядаючи цю проблему з історичних, безпекових, оборонних, економічних, юридичних, технологічних, геостратегічних і геополітичних кутів зору в глобальному контексті. Такий підхід дає змогу побачити основні тенденції у геополітиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. в контексті заявленої проблематики.

В цьому аспекті важливим висновком є тісна взаємопов'язаність нічим не спровокованою війною Росії проти України і ситуацією в Індо-Тихоокеанському регіоні. Напад російського агресора на суверенну Україну зламав усю конструкцію міжнародного порядку і розхитав положення Хартії ООН. Коли Україна отримала без'ядерний статус, серед країн-гарантів її незалежності і суверенності були і Росія, і США, які на нині не виконують своїх обов'язків і гарантій. Це є прикладом для усієї міжнародної спільноти, що міжнародні угоди та протоколи, підписані головами держав, які входять до Ради Безпеки ООН, не діють і, отже, не мають жодної цінності. Одним із висновків може бути таким: необхідне виведення російського агресора з Ради Безпеки. Це б радикально змінило конфігурацію і дії цього органу ООН.

Цінним і важливим є погляд на Україну під кутом зору країн Індо-Тихоокеанського регіону. За багато років до початку російської агресії проти України Австралія почала теоретично розробляти і згодом ввела у

геополітичний і геоекономічний обіг концепт «Індо-тихоокеанський регіон», який був підтриманий Японією, Індією, США, Великої Британією, Європейським Союзом та низкою інших держав, що дає змогу новим можливостям у розумінні колишнього Азійсько-Тихоокеанського регіону, сприймаючи його щонайменше, як «Азійсько-Тихоокеанський регіон+». Введення нового концепту дає змогу говорити про велику наукову, політичну і дипломатичну роботу, проведеної Австралією, про пошуки у подальшому підтриманні своєї безпеки як острівної держави, тому що у розвитку і подальшому процвітанні вона на 99% залежить від безперебійного і надійного функціонування мережі підводних телекомунікаційних кабелів.

Австралія, яку омивають води Індійського і Тихого океанів, відчуває свою пряму приналежність до цього макрорегіону світу. Це дає їй змогу, так само як і іншим великим, середнім і малим державам, що входять до нього, сподіватися на менший тиск агресивної поведінки КНР, яка, маючи компанію HMN Technology, з початку XXI ст. різко підвищила темпи і обсяги прокладання підводних комунікаційних кабелів, як для себе, так і для інших країн (або у альянсі з ними), що дало їй змогу стати 4-ю державою в світі після таких гігантів, як американська SubCom, японська NEC Corporation, французька Alcatel Submarine Networks.

Це не може не непокоїти. Існують версії і припущення у таких державах, як США, Австралія та інших країнах демократії, що разом з прокладанням підводних кабелів, китайська компанія HMN Technology здійснюватиме контроль над потоком даних, вбудовавати в підводні кабелі прослуховуюче обладнання, активувати інші шпигунські пристрої після того, як кабель був зданий «під ключ».

На технологічному рівні ринок кабельних послуг керується найновішими тенденціями, наприклад, – використанням кабелів SMART. Один із вирішальних чинників у конкурентній боротьбі заволодіння найновітнішими розробками в цій галузі є використання штучного інтелекту. Переможцем стане той, хто швидше і якісніше зможе використати штучний інтелект у функціонуванні підводних комунікаційних кабелів, що великою мірою дасть змогу усунути більшість кіберзагроз у глобальному підводному ландшафті та на суходолі.

Найвизначнішою подією для Австралії кінця XX ст. було прийняття Телекомунікаційного акту (1997 р.), який забезпечив чітке юридичне регулювання у системі австралійських підводних кабелів, що дало змогу країні значною мірою унебезпечити свою мережу підводних кабелів і водночас стати зірковим прикладом для інших країн щодо підходів до цієї стратегічної проблеми. Недарма вона стала називатися іншими державами «золотим стандартом» або навіть «міжнародним золотим стандартом». Можна зробити висновки, що в даному разі зіграла не тільки політична та безпекова передбачуваність і державницький підхід Австралії до вирішення захисту своєї

підводної критичної інфраструктури, а й великою мірою географічне розташування континенту з його величезною віддаленістю від переважної більшості країн, а також стрімке входження у глобальний диджиталізований світ, який в першу чергу характеризується взаємопов'язаністю. Але Земля першої чверті XXI ст. значно відрізняється від Землі – «глобального села» середини XX ст. Стрімкий розвиток технологій, проривні винаходи в різних галузях наук, як в нашому контексті – починаючи від переходу на підводні оптико-волоконні кабелі до їх мультиплексування з просторовим розподілом, винаходу SMART кабелів, та найновітнішими розробками в галузі штучного інтелекту, - все це посилює ризики та зменшує стійкість критичної інфраструктури. Вступ нових глобальних гравців у змагання за прокладання підводних кабелів – Google, Apple, Microsoft, Amazon і Facebook – як їх називають «суперскейлерів» – ще більше ускладнює ситуацію. Так, вони мають такі статки, що далеко не всі країни навіть «золотого мільярда» можуть дозволити собі витрати на державні підводні комунікаційні мережі. Але ж суперскейлери не дуже опікуються апгрейдингом та здебільшого не вкладають фінанси у будівництво спеціальних суден, які призначені для ремонту кабелів у випадку навмисного пошкодження або розриву кабелів через стихійні лиха. При чому всі такі випадки треба неодмінно розслідувати, контролювати, відстежувати причини й вести облік у міжнародному масштабі. Висновок, який з цього випливає: потрібне укладання приватно-державних партнерств, оскільки більшість критичної інфраструктури морського дна належить та експлуатується приватним сектором, а держави надають їм дозвіл на прокладання кабелів та стежать за виконанням норм, які записані в національному законодавстві.

Ось чому таким важливим є створення «Національної стратегії оборони Австралії», куди б безпека та стійкість підводних комунікаційних кабелів як критична інфраструктура, входила разом з іншими головними стратегіями держави. Така стратегія конче потрібна Австралії. Вона вже є в Японії. Аби не втратити не тільки лідерство, а й захистити країну і континент від ризиків катастроф, масштаби яких настільки загрозливі, що їх важко переоцінити. Необхідно зробити щонайменше три речі: поставити проблему захисту підводних кабелів на порядок денний суспільного обговорення як в Австралії, так і в інших країнах, тобто задіяти публічну дипломатію; прийняти національну стратегію оборони, яка б відповідала викликам і загрозам першої чверті XXI ст. і надалі (хоча б до 2030 р.); зміцнювати партнерства і альянси з країнами світу і відповідними регіонами, аби мінімізувати безпрецедентні наслідки від терористичних дій авторитарних, тоталітарних режимів країн чи терористичних угруповань.

Вже давно настає час зрозуміти як політикам, так і народам Земної кулі, що людство живе в ері комунікації, що саме вона на 99% втілена у глобальній мережі підводних комунікаційних кабелів, яку недарма називають критичною

інфраструктурою, тобто втрата якої означає кінець життєдіяльності людства на планеті. Останні інциденти з розриву кабелів (як на дні моря, так і на суходолі) у Північній Європі означають новий тип асиметричної гібридної війни, за якою стоїть сіро-чорна загрозлива тінь Росії. Такий тип гібридної війни може спалахнути де завгодно на планеті. Тож треба вкласти масу зусиль і спільних дій для збереження надійності, цілісності, безпеки та доступності інфраструктури комунікаційних підводних кабелів, яка підтримує життя світової спільноти на планеті Земля.

Список використаних джерел та літератури

1. Mehboob C. Only 15 Known Underwater Internet Cables Connect Australia to the World – and They’re Under Threat from Fishing Boats, Spies and Natural Disasters. URL: <https://theconversation.com/only-15-known-underwater-internet-cables-connect-australia-to-the-world-and-theyre-under-threat-from-fishing-boats-spies-and-natural-disasters-235772>
2. Bashfield S. Defending Seabed Lines of Communication. *The Interpreter*. URL: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/cable-ties-defending-seabed-lines-communication>
3. Bateman A. Undersea Cables and the Vulnerability of American Power. URL: https://engelsbergideas.com/essays/undersea-cables-and-the-vulnerability-of-american-power/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwlvW2BhDyARIsADnIe-
4. Capri A. The New Geopolitics of Undersea Cables. URL: <https://www.hinrichfoundation.com/research/wp/tech/the-new-geopolitics-of-undersea-cables/>
5. Nicholson A. Suspicion Creeps into the Five Eyes. URL: <https://www.lovyinstitute.com>
6. Darrah M, Jakobsen E. Red Sea Cable Damage Reveals Soft Underbelly of Global Economy. URL: <https://csis.org/people/sean=monaghan>
7. Barker P. “Undersea Cables and the Challenges of Protecting Seabed Lines of Communication. Center for International Maritime Security.” Center for International Maritime Security (blog). 2018. URL: <https://cimsec.org/undersea-cables-challenges-protecting-seabed-lines-communication/>
8. Yu Jihoon. Securing Submarine Cables: A Critical Imperative for Indo-Pacific Stability. *The Diplomat*. URL: <https://thediplomat.com/2024/08/the-threat-of-insurgency-in-indias-assam-continues>
9. Hornung J.W. Japan’s New Security Policies: A Long Road to Full Implementation. URL: <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/03/japans-new-security-policies-a-long-road-to-full-implementation.html>
10. Siebold S. “NATO Says Moscow May Sabotage Undersea Cables as Part of War on Ukraine”. Reuters, May 3, 2023. Sec. World. URL: <https://www.reuters.com/world/moscow-may-sabotage-undersea-cables-part-its-war-ukraine-nato-2023-05-03/>
11. Readout of Secretary of Defense Lloyd J. Austin III’s Meeting With Australian Deputy Prime Minister and Minister for Defence Richard Marles. URL: <https://www.web.dma.mil>
12. Tinka M. “Spatial Division Multiplexing – a New (Subsea) Cable Paradigm.” APNIC (blog), May 2, 2023. URL: <https://blog.apnic.net/2023/05/02/spatial-division-multiplexing-a-new-subsea-cable-paradigm/>
13. Howe B.M., Angove M., Aucan J., Barnes C.R., Barros J.S., Bayliff N., Becker N.C., et al. “SMART Subsea Cables for Observing the Earth and Ocean, Mitigating Environmental Hazards, and Supporting the Blue Economy”. *Frontiers in Earth Science* 9. 2022. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389feart.2021.775544>
14. Brock J. “U.S. and China Wage War beneath the Waves - over Internet Cables.” *Reuters*, August 24, 2023. URL: <https://www.reuters.com/investigates/special-report/us-china-tech-cables/>
15. Downer A. The Threat to Britain’s Undersea Cables. *Observer*, 29 October, 2022.

16. ‘Telecommunications Act 1997’, C2021C00237 § 3A 2022. URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2021C00237>
17. Bhatt P. “Protecting Indian Ocean Submarine Cables: Exploring Australia-India Cooperation.” *Observer Research Foundation*, June 1, 2023. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/protecting-indian-ocean-submarine-cables-exploring-australia-india-cooperation/>
18. “Critical Infrastructure Resilience Strategy” (Australian Department of Home Affairs, 2023). URL: <https://www.cisc.gov.au/resources-subsite/Documents/critical-infrastructure-resilience-strategy-2023.pdf>.
19. Rahman S. The Cable Ties to China’s Digital Silk Road. URL: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpretor/cable-ties-china-s-digital-silk-road>
20. Joint Statement on the Security and Resilience of Undersea Cables in a Globally Digitalized World. URL: <https://www.state.gov/joint-statement-on-the-security-and-resilience-of-undersea-cables-in-a-globally-digitalized-world/>
21. Medcalf R. The Australian Way of War and Peace. URL: <https://engelsbergideas.com/essays/the-australian-way-of-war-and-peace/>
22. Зернецька О.В. До історії розвитку комунікацій: перші міжконтинентальні зв’язки. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 183-198.
23. Зернецька О.В. Глобальна комунікація: монографія. Київ: Наукова думка 2017. 352 с.
24. Зернецька О.В. Підводні телекомунікаційні кабелі в контексті безпеки Європейського Союзу. *Проблеми всесвітньої історії*. 2024. № 2(26). С. 62-74.

References

1. Mehboob, C. Only 15 Known Underwater Internet Cables Connect Australia to the World – and They’re Under Threat from Fishing Boats, Spies and Natural Disasters. [Online]. Available from: <https://theconversation.com/only-15-known-underwater-internet-cables-connect-australia-to-the-world-and-theyre-under-threat-from-fishing-boats-spies-and-natural-disasters-235772> [In English].
2. Bashfield, S. Defending Seabed Lines of Communication. *The Interpreter*. [Online]. Available from: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpretor/cable-ties-defending-seabed-lines-communication> [In English].
3. Bateman, A. UnderseaCables and the Vulnerability of American Power. [Online]. Available from: https://engelsbergideas.com/essays/undersea-cables-and-the-vulnerability-of-american-power/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwlvW2BhDyARIsADnIe- [In English].
4. Capri, A. The New Geopolitics of Undersea Cables. [Online]. Available from: <https://www.hinrichfoundation.com/research/wp/tech/the-new-geopolitics-of-undersea-cables/> [In English].
5. Nicholson, A. Suspicion Creeps into the Five Eyes. [Online]. Available from: <https://www.lovyinstitute.com> [In English].
6. Darrah, M, Jakobsen, E. Red Sea Cable Damage Reveals Soft Underbelly of Global Economy. [Online]. Available from: <https://csis.org/people/sean=monaghan> [In English].
7. Barker, P. (2018). “Undersea Cables and the Challenges of Protecting Seabed Lines of Communication. Center for International Maritime Security.” Center for International Maritime Security (blog). [Online]. Available from: <https://cimsec.org/undersea-cables-challenges-protecting-seabed-lines-communication/> [In English].
8. Yu Jihoon. Securing Submarine Cables: A Critical Imperative for Indo-Pacific Stability. *The Diplomat*. [Online]. Available from: <https://thediplomat.com/2024/08/the-threat-of-insurgency-in-indias-assam-continues> [In English].
9. Hornung, J.W. Japan’s New Security Policies: A Long Road to Full Implementation. [Online]. Available from: <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/03/japans-new-security-policies-a-long-road-to-full-implementation.html> [In English].

10. Siebold, S. (2023, May 3). "NATO Says Moscow May Sabotage Undersea Cables as Part of War on Ukraine". *Reuters*. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/world/moscow-may-sabotage-undersea-cables-part-its-war-ukraine-nato-2023-05-03/> [In English].
11. Readout of Secretary of Defense Lloyd J. Austin III's Meeting With Australian Deputy Prime Minister and Minister for Defence Richard Marles. [Online]. Available from: <https://www.web.dma.mil> [In English].
12. Tinka, M., (2023, May 2) "Spatial Division Multiplexing – a New (Subsea) Cable Paradigm". *APNIC (blog)*. [Online]. Available from: <https://blog.apnic.net/2023/05/02/spatial-division-multiplexing-a-new-subsea-cable-paradigm/> [In English].
13. Howe, B.M., Angove, M., Aucan, J., Barnes, C.R., Barros, J.S., Bayliff, N., Becker, N.C., et al. (2022). "SMART Subsea Cables for Observing the Earth and Ocean, Mitigating Environmental Hazards, and Supporting the Blue Economy". *Frontiers in Earth Science*, 9. [Online]. Available from: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feart.2021.775544> [In English].
14. Brock, J. (2023, August 24). "U.S. and China Wage War beneath the Waves – over Internet Cables". *Reuters*. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/investigates/special-report/us-china-tech-cables/> [In English].
15. Downer, A. (2022, 29 October). The Threat to Britain's Undersea Cables. *Observer*. [In English].
16. 'Telecommunications Act 1997', C2021C00237 §3A 2022. [Online]. Available from: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2021C00237> [In English].
17. Bhatt, P. (2023, June 1). "Protecting Indian Ocean Submarine Cables: Exploring Australia-India Cooperation." *Observer Research Foundation*. [Online]. Available from: <https://www.orfonline.org/expert-speak/protecting-indian-ocean-submarine-cables-exploring-australia-india-cooperation/> [In English].
18. "Critical Infrastructure Resilience Strategy" (Australian Department of Home Affairs, 2023). [Online]. Available from: <https://www.cisc.gov.au/resources-subsite/Documents/critical-infrastructure-resilience-strategy-2023.pdf>. [In English].
19. Rahman, S. The Cable Ties to China's Digital Silk Road. [Online]. Available from: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpretor/cable-ties-china-s-digital-silk-road> [In English].
20. Joint Statement on the Security and Resilience of Undersea Cables in a Globally Digitalized World. [Online]. Available from: <https://www.state.gov/joint-statement-on-the-security-and-resilience-of-undersea-cables-in-a-globally-digitalized-world/> [In English].
21. Medcalf, R. The Australian Way of War and Peace. [Online]. Available from: <https://engelsbergideas.com/essays/the-australian-way-of-war-and-peace/> [In English].
22. Zernetska, O.V. (2016). Do istoriy rozvytku komunikatsiy: pershi mizhkontynentalny zv'yzku. *Problemu vsesvitnoy istoriy*, 1, pp. 183-198. [In Ukrainian].
23. Zernetska, O.V. (2017). Globalna komynikatsiya: monograf. Kyiv: Naukova dymka. [In Ukrainian].
24. Zernetska, O.V. (2024). Pidvodni telekomunikatsiyini kabeli v konteksti Evropeyskogo Soyzy. *Problemu vsesvitnoy istoriy*, 2 (26), pp. 62-74. [In Ukrainian].

Zernetska O. Australia in the System of Security of Global Communication (The Beginning of the XXIst Century).

The article is dedicated to Australia and its system of security of global underwater communications at the beginning of the 21st century. First of all geographic, strategical, historical, political and economic characteristics of Australia are given. They prove the unique position of the fifth continent and of the state of the Indo-Pacific region. Australia is called today "a digitalized nation". It is connected to the world by underwater communication cables. They are a matter of the utmost importance to Australia. That is because 99% of international communication is done by the help of the underwater cables. It is understandable that they became the most critical infrastructure. That gives the Australian nation capability to live successfully as a digitalized economy and society as

a whole. The protection and security of the Australian underwater cables had been the matter of great attention long before the other countries became aware of the importance of this problem.

The importance of the Telecommunication Act is stressed. It was adopted in Australia in 1997. Due to this Act, a very serious attention was paid to the security system of Australian underwater cables. Since that time Australia has had legislative norms and laws that protect its underwater system of cables. It works well in the 21st century too. This is why it is often called “the gold standard of the cables security”. Nevertheless, the situation concerning security of the underwater cables becomes more and more serious with every passing day in the 21st-century. They are under threat from fishing boats and natural disasters such as tsunamis. Cables are also damaged specially as a subversive activity. Cable damage became number one problem that challenge protecting seabed lines of communication.

Special attention is given to Joint Statement on the Security and Resilience of Undersea Cables in a Globally Digitalized World that was adopted by the USA, Australia, European Union, Federal States of Micronesia, Finland, France, Japan, Marshall Islands, Netherlands, New Zealand, Portugal, Republic of Korea, Singapore, Tonga, Tuvalu and United Kingdom during the 79th United Nation General Assembly, on the 26 of September 2024 in New York. The main points of this joint statement are observed. It is concluded that all proposed rules are aimed at the global approach to give security, connectedness, stability, resistance, repair of the underwater cable system.

Keywords: *Australia, “a digitalized nation”, underwater communication cables, new geopolitics of cables, system of security of global underwater communications.*

УДК 94(569.1+569.3).«2011/2022»
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-8>

Зелінський А.Л.
<https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІВАНСЬКОЇ ХЕЗБОЛЛИ У 2011-2022 РР. І ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ (ЧАСТИНА 2)

У центрі цієї статті перебуває період історії ліванської шиїтської радикальної воєнізованої проіранської організації Хезболла («Партія Аллаха»), котрий охоплює 2011-2022 рр. Йдеться про проміжок часу, що тривав від політичної реалізації Хезболлою здобутої у 2010 р. парламентської більшості до втрати нею домінуючої позиції у ліванському парламенті. Протягом 2005-2011 рр. Організація пододала шлях від реального входження до ліванських владних структур на правах опозиції до досягнення всеохоплюючого політичного домінування у країні кедрів. З цією метою Хезболлою було здійснено низку кроків: створення й очолення широкого багатопартійного та мультиконфесійного політичного блоку – Коаліції 8 березня, успішне доведення доцільності подальшого збереження воєнізованого крила організації, зміна її зовнішнього іміджу та якісне розширення соціальної бази, досягнення можливості застосовувати право вето у випадку загрози прийняття шкідливих для неї урядових рішень.

Протягом перебування на «піку» внутрішньополітичної могутності Хезболла зрештою опанувала органи законодавчої та виконавчої влади Лівану, а також підпорядкувала собі лідера потужної сунітської опозиції С. аль-Харірі. Водночас, на зовнішньополітичній арені «Партія Аллаха» набула статусу загальновизнаного регіонального актора і перетворилася з клієнта Ірану на його молодшого партнера. Проте, не зважаючи на виценаведені переваги «Партії Аллаха», очолюваний нею політичний блок потерпів поразку на парламентських виборах 2022 р. До причин втрати Хезболлою безумовної монополії на владу необхідно віднести наступні: відмова від розробки та реалізації життєво важливих для Лівану економічних та політичних перетворень, неспроможність одночасного врахування інтересів важливих внутрішньополітичних союзників, відсутність користі для країни кедрів від зовнішньополітичних успіхів Хезболли. Хоча «Партія Аллаха» значною мірою зберегла низку важелів впливу на політику країни кедрів, проте відтепер її керівництво мусить рахуватися з внутрішньополітичними трендами ліванського суспільства.

Ключові слова: Хезболла, Ліванська Республіка, Ісламська Республіка Іран, Сирійська Арабська Республіка, партія Амаль, Вільний Патріотичний Рух, ліванське громадянське суспільство

Вже на момент чинності контрольованого «Партією Аллаха» другого уряду Н. Мікаті виявились дві основні, на мій погляд, вразливі сторони Хезболли. Попри набутому за попередні роки вмінню боротися за політичну владу (значним підспір'ям у цьому випадку стала наявність у неї потужного воєнізованого крила), керівництво «Партії Аллаха» взагалі не розумілося або й не прагнуло розумітися на конструктивному використанні досягнутого нею політичного домінування на благо країні кедрів та її населенню. Наміри організації щодо позитивних соціальних, економічних та суспільно-політичних перетворень, задекларовані у передвиборчій програмі 2009 р. (не плутати з

Маніфестом Хезболли) [1, р. 89–97], так і залишилися на папері. Так, «Партія Аллаха», підпорядкувавши собі уряд та здобувши тимчасову абсолютну парламентську більшість, навіть не намагалася застосувати у загальнодержавному масштабі досвід власних соціальних й освітніх проєктів, запроваджених раніше переважно в межах шіїтської спільноти [2, р. 95–126; 3, р. 168, 170; 4, р. 141–144]. Можна сказати, що відтоді Хезболла перетворилася на органічну складову засуджуваного нею корумпованого ліванського політикуму, активізуючись лише за необхідності захисту інтересів шіїтських соціальних верхів або ж у випадку необхідності забезпечити долучення останніх до розподілу матеріальних благ [5, р. 59–60, 141–144; 6; 7, р. 22–23].

Припускаю, що такий стан речей можна почасти пояснити другою слабкою стороною «Партії Аллаха». Залучивши до Коаліції 8 березня широкий конфесійний та ідеологічний спектр учасників, Хезболла виявилася неспроможною узгодити їхні значною мірою суперечливі інтереси. При цьому зрозуміло, що коли йшлося про протиріччя між самою «Партією Аллаха» та її союзниками, то останні не могли розраховувати на будь-який компроміс, сподіваючись лише на гіпотетичний майбутній збіг своїх пріоритетів з генеральною лінією старшого партнера. Яскравим прикладом подібної ситуації стало відверте ігнорування з боку Хезболли прийнятої президентом М. Сулейманом і підтриманої сунітом Н. Мікаті та християнським сегментом ліванського політикуму «Декларації Баабди», у якій йшлося про невтручання Лівану в перебіг сирійської громадянської війни [8; 9; 10, р. 271–272]. Якщо ж малися на увазі речі менш принципові для організації, котрі стосувалися внутрішньополітичних ускладнень, що неперешкождали «силам національного супротиву» безпосередньо домінувати у країні кедрів і виконувати регіональні військові завдання, Хезболла без будь-яких докорів сумління дистанціювалася від їх вирішення, залишаючи своїх союзників по блоку сам на сам з відповідними проблемами [9]. Зокрема, подібні ситуації неодноразово виникали під час формування нового кабінету міністрів, яке нерідко затягувалося на місяці, а то й тривало більше року.

Імовірно, провід організації прийшов до висновку, що вона не потребує самовдосконалення у вирішенні внутрішньополітичних проблем і розбудові стосунків з союзниками. Натомість Х Насралла надалі зосередився на тому, що Хезболла вже добре вміла: наподальшому посиленні владних позицій і розгортанню своєї військової потуги на регіональному рівні. При цьому, з огляду на фактичну відсутність будь-якої чіткої та реалістичної суспільно-політичної чи соціально-економічної програми, «Партія Аллаха» вирішила, що цілком може дозволити собі обмежити клопітливий вплив на уряд країни посіданням сакраментальної 1/3+1 міністерських портфелів, що надалі б дозволяло їй блокувати спроби проведення неприйнятних політичних рішень. Так, у новому кабінеті міністрів, створеному 15 лютого 2014 р. близьким до

Коаліції 14 березня Т. Саламом¹, керована Хезболлою Коаліція 8 березня погодилася на 8 з 24 міністерських посад [11; 12], маючи, як і у випадку уряду С. Харірі «незалежного» міністра-шиїтаз президентської квоти М. Сулеймана і двох позакоаліційних міністрів від партії В. Джумבלата, з котрим, як виявилось за певних умов завжди можна домовитися. Також у цьому зв'язку потрібно розуміти, що Х. Насралла фактично пожертвував контрольованим Хезболлою кабінетом Н. Мікати щоб позбавивши країну повноцінного уряду, поставити на паузу парламентські вибори, котрі мали відбутися у 2013 р. У такий спосіб, лідер Хезболли прагнув виграти час для прийняття вигідного для його союзників по коаліції виборчого закону і тим самим забезпечити своєму політичному блоку гарантовану абсолютну більшість у наступному парламенті [13].

Необхідно зазначити, що «Партії Аллаха» вдалося досягти вищезгаданої мети, проте парламентська пауза затягнулась аж до 2018 р. Діючому законодавчому зібранню навіть довелося за підтримки уряду Т. Салама у спосіб непередбачений ліванською конституцією суттєво вийти за межі 4-річного терміну власних повноважень [14; 15]. Почасти, відкладення чергових парламентських виборів було пов'язано з, поки-що, рекордним у ліванській історії президентським вакуумом (25 травня 2014 – 31 жовтня 2016 рр.). Оскільки президента у країні кедрів обирає не просто багатопартійний, але й апріорно мультиконфесійний парламент [16, р. 239 art. 49]², ця процедура як правило дається дуже нелегко. Розуміючи усю складність ситуації й водночас не будучи конче зацікавленою у якнайшвидшому обранні президента-мароніта, шийтська Хезболла вдалася до примітивного, проте ефективного способу парламентської підтримки власного кандидата, котрим став лідер Вільного патріотичного руху генерал М. Аун. «Партія Аллаха» та її союзники по коаліції перманентно й послідовно блокували усіх інших кандидатів на посаду президента (включаючи й креатуру їхнього найближчого партнера, партії Амаль – просирійського ставленика С. Франж'є-молодшого [18, с. 125], спокійно очікуючи, коли її друзі й вороги скомбінують домовленість, за якої М. Аун. Міг би набрати бажані 2/3 депутатських голосів, що зрештою й сталося 31 жовтня 2016 р. [14; 19; 20; 21; 22]. При цьому, окрім цілковито лояльного президента, Х. Насралла без особливих зусиль отримав ще декілька важливих тактичних переваг. По-перше, у наслідок передвиборних компромісів, спадковий лідер провідного сунітського політичного руху Мустакбаль

¹ 22 березня 2013 р. Н. Мікати добровільно подав у відставку, атакований з усіх боків в наслідок відсутності політичної волі, необхідної задля реагування на виклики, пов'язані із громадянською війною у сусідній Сирії, помножені на традиційні для ліванського політикуму корупційні скандали [17; 2, р. 265–269; 10, р. 272].

² На сьогоднішній день, конфесійний розподіл 128-мандатного ліванського парламенту виглядає наступним чином: мароніти – 34, православні Антіохійського патріархату – 14, греко-католики – 8, вірмено-григоріани – 5, вірмено-католики – 1, протестанти – 1, інші немусульманські конфесії – 1, суніти – 27, шіїти – 27, друзи – 8, алавіти – 2 [26, р. 247].

(Майбутнє), а отже – й Коаліції 14 березня, С. аль-Харірі [23, с. 134–136], послідовно очолив два уряди (18 грудня 2016 – 21 січня 2020 рр.), у яких абсолютно переважали представники супротивної коаліції [24; 25] й у такий спосіб перетворився на одомашненого Хезболлою кишенькового опозиціонера. По-друге, утвердивши у президентському кріслі власного кандидата за рахунок особистого друга Б. аль-Асада і протеже відверто просирійського Н. Беррі, С. Франж'є [22, с. 36]³, Х. Насралла яскраво продемонстрував домінування «Партії Аллаха» у шиїтській спільноті Лівану та значущість організації на регіональному рівні. І по-третє, здобувши контроль над урядом і президентом країни кедрів, Хезболла успішно інспірувала прийняття вигідного для її союзників базованого на пропорційній системі виборчого закону, котрий очікувано забезпечив Коаліції 8 березня абсолютну парламентську більшість під час виборів 2018 р. [27; 28; 29; 30; 31].

Подальша внутрішньополітична індиферентність Хезболли, помножена на економічні санкції США, котрі вдарили по причетним до діяльності організації ліванським банкам⁴, призвела до фінансового краху 2019 р., котрий зрештою вилився у нечувану тотальну кризу, що охопила усі сфери життя країни кедрів [32; 33; 34, с. 105]. Тому не дивно, що під час масових протестів, які сколихнули Ліван у жовтні 2019 р., серед шести головних об'єктів громадянського невдоволення опинилися троє політичних лідерів Коаліції 8 березня з Х. Насраллою включно й на додачу їхній тодішній фактичний союзник – С. аль-Харірі [35, р. 157–160, 173; 36; 37, с. 159–160; 38; 23, с. 132; 18, с. 121–122]. Хезболла побачила у цьому потужному виступі громадянського суспільства загрозу власним владним позиціям і доклала зусиль задля приборкання протестувальників. У такий спосіб організація промовисто підтвердила належність її керівництва до корумпованого ліванського політикуму [35, р. 160–173; 39; 40, р. 221–224]. Водночас, Х. Насралла, принагідно скориставшись буцім-то небажаною для нього відставкою уряду С. аль-Харірі (31 жовтня 2019 р.) [25; 35, р. 160–161; 41, с. 109–111], без додаткових зусиль позбувся цього остаточно збанкрутілого в економічному та політичному сенсі союзника [23, с. 135–136]. Натомість, під виглядом нового неполітизованого уряду технократів, якого домагались учасники масових протестів, Хезболла 21 січня 2020 р. інспірувала створення кабінету Х. Діаба, кожен з членів якого так чи інакше був до неї причетний [42; 35, р. 166]. При цьому, цікаво, що в одній зі своїх тогочасних промов лідер «Партії Аллаха» наполегливо рекомендував своїм співгромадянам задля подолання згаданої вище кризи та підвищення добробуту налагодити всебічне економічне

³ У цьому зв'язку, слід мати на увазі, що М. Аун і Н. Беррі незмінно являються відвертими ворогами ще з часів ліванської громадянської війни [18, с. 118].

⁴ У такий спосіб, Сполучені Штати прагнули послабити «Партію Аллаха», котра зіграла вагому роль у підтримці Б. аль-Асада під час сирійської громадянської війни.

партнерство з Китаєм (поряд з останнім також побіжно згадувалися Іран та Росія і більш детально – сирійський режим Б. аль-Асада) [35, р. 164, 169; 43].

Народні протести, котрі у першій половині 2020 р. почасти послабилися з огляду на пандемію коронавірусної хвороби [35, р. 147; 32; 39; 36, р. 442–443], спалахнули з новою силою на початку серпня. Причиною тому став жакливий вибух аміачної селітри, котрий відбувся 4 серпня 2020 р. у морському порту Бейрута [44; 45; 46]. Катастрофа у бейрутському порту суттєво пошквалила парламентську, а згодом й урядову діяльність Хезболли. Проте, метою цієї діяльності стало не подолання системної ліванської кризи [47]⁵ і не прискорення формування нового уряду після спричиненої вищезгаданою трагедією відставки кабінету Х. Діаба (10 серпня 2020 р.) [44; 42], а гальмування державного розслідування інциденту і недопущення до покарання винних у ньому високопоставлених чиновників [48; 45]. Справа в тому, що серед останніх переважали представники партії Амаль, котрі запліщували очі на сигнали про багаторічне зберігання у портових спорудах вибухових речовин, які скоріше за все поступово переправлялися через канали Хезболли для потреб сирійського режиму Б. аль-Асада [48; 49, р. 56; 50]. Як і в інших випадках досягнення цілей деструктивного характеру, «Партія Аллаха» і цього разу здобула перемогу [51], шантажуючи погрозою відставки підконтрольний їй створений 10 вересня 2021 р. третій кабінет Н. Мікати [52; 37, с. 158, 162; 23, с. 127], що мало не коштувало країні кедрів нової громадянської війни [53; 54; 55; 56].

Якщо результатом внутрішньої політики «епохи Хезболли» стала й досі неподолана всеохоплююча криза, то наслідком зовнішньої (переважно військової) діяльності організації стало її перетворення на загальноновизнаного позадержавного регіонального гравця. Поза природною боротьбою проти Ізраїлю [1, р. 43 art. 7.1, 48, art. 15, 123–125 art. 2.2, 133–137 art. 3], «Партія Аллаха», ще у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., кілька разів виявила символічну присутність за межами країни кедрів. Йдеться про участь бойовиків та військових інструкторів організації у боснійських подіях 1990-х рр., колізіях, пов'язаних з американською присутністю в Іраку, починаючи з 2003 р. [9; 57, р. 166–170; 58, р. 10, 12–14; 49, р. 58], а також про шпигунську та терористичну діяльність у багатьох країнах Азії, Африки й Америки, здійснювану переважно проти Ізраїлю або його громадян [59; 50].

Однак, розгортання повноцінної зовнішньої військової активності Хезболли необхідно пов'язати з початком масштабної участі організації у неодноразово згадуваній на цих сторінках сирійській громадянській війні [60; 61; 62; 63; 7, р. 7–10; 64; 65, р. 317, 319–321, 327–329, 342; 9; 66; 67, р. 186–202; 57, р. 176–248; 41, с. 126–152; 34, с. 105–106], до якої «Партія Аллаха» *de facto*

⁵ Єдина акція Хезболли, яку можна розглядати у світлі подолання ліванської кризи полягала в організації доставки в супереч американським санкціям трьох танкерів з іранським дизельним паливом у серпні-вересні 2021 р. [37, с. 162].

долучилася, як мінімум, з середини 2012 р. [60, р. 1; 63, р. 43; 58, р. 11] всупереч офіційній державній політиці Ліванської Республіки. Я погоджуюсь з дослідниками, котрі, як на причину долучення організації до зазначеного конфлікту, вказують на кровну її зацікавленість у збереженні асадівської Сирії з огляду на транзитну роль останньої у постачанні іранської військової допомоги [60, р. 1, 8; 63, р. 43–46; 65, р. 327–328; 67, р. 186; 57, р. 258–267; 68, р. 176]. На додачу, шіїтську «Партію Аллаха» непокоїло посилення у сусідній країні радикально налаштованих сунітських джихадистів-такфіристів⁶. Участь Хезболли у сирійській громадянській війні була різноманітною та багатогранною. Так, бойовики «Партії Аллаха» відіграли активну участь у боротьбі за утримання Дамаска та повернення під владу диктаторського режиму низки важливих міст (Кусейр, Хомс, Алеппо тощо). Окрім цього, представники «Партії Аллаха» перешкоджали постачанню зброї антиасадівській (у першу чергу – радикальній сунітській) опозиції та виконували роль військових радників й інструкторів при підготовці місцевих та іноземних ополчень, що виступали на боці правлячого режиму. Діяльність Хезболли у Сирії була настільки ефективною, що Тегеран не вагаючись доручив організації у 2014 р. активну роль у протидії новоствореній радикальній сунітській «Ісламській державі» (ІДІЛ) в Іраку, а у 2015 р. – підтримку єменського шіїтського повстанського руху Хуситів [69; 7, р. 10; 57, р. 170–175, 248–254; 10, р. 282; 58, р. 12–14; 49, р. 58; 41, с. 114, 141–142, 150–151, 162–168; 18, с. 122]. Водночас, до сфери компетенції «Партії Аллаха» входила підготовка та оснащення зброєю шіїтськ их інсургентів з Бахрейну й Кувейту, а також базованих в Алжирі повстанців із Західної Сахари [58, р. 14, 17–18].

При цьому важливо зазначити, якщо протягом перших десятиліть свого існування Хезболла виконувала роль підлеглого ірану проксі-клієнта, то на момент початку втручання у сирійські справи вона вже позиціонувала себе як молодший партнер ІРІ [70, р. 49–50; 71; 78, р. 150; 57, р. 291–297; 72; 58; 73; 74; 68; 75; 76]⁷. Переломним моментом у зміні статусу Хезболли стала перемога останньої над Ізраїлем у 34-денній війні 2006 р., котра сприяла суттєвому підвищенню цінності організації в очах Тегерану, та певної її героїзації у країнах арабського світу [5, р. 1; 77, р. 161–162; 67, р. 178; 57, р. 122, 129–133;

⁶ Такфіристами називають мусульман, котрі вважають невірними представників інших течій ісламу [7, р. 8; 67, р. 187].

⁷ М. аль-Алусі, в цілому роблячі вірні висновки щодо всебічного зростання незалежності Хезболи від Ірану, приходять до парадоксального висновку, стосовно продовження тотальної підпорядкованості організації ісламській республіці на підставі безумовного визнання «Партією Аллаха» релігійно-ідеологічної зверхності духовних лідерів ІРІ [75]. При цьому, характерно, що наведені ним приклади на користь підтвердження вищевказаної точки зору, котрі виходять за межі риторичної еквілібристики декларативних промов, належать до періоду ліванської громадянської війни та сирійської окупації країни кедрів [75, р. 36–40].

35, р. 145; 10, р. 209; 40, р. 215]. Важливу роль у цьому випадку також відіграло відносно проте відчутне посилення ступеню економічної автаркії Хезболли, що дозволило їй наполягати у стосунках з Іраном на врахуванні власних бодай тактичних інтересів. Насамперед, у контексті еволюції статусу Хезболли необхідно вказати на відмінності у ставленні організації до Ірану, відображені у Відкритому листі 1985 і Маніфесті 2009 рр. Якщо у першому випадку, «Партія Аллаха» позиціонувала себе як безумовне та безвідмовне знаряддя у руках тодішнього Верховного політичного й духовного лідера Ірану (рахбара) – аятоли Р. Хомейні [1, р. 40–41 art. 1], то у другому – чинний іранський рахбар, аятола А Хаменеї, згадувався тільки як продовжувач справи свого видатного попередника, на долю ж самого Ірану випало лише визнання першості в ісламському світі [1, р. 132 art. 2.6; 71; 4, р. 119–122, 144]⁸.

Окрім цього, вже під час сирійських подій Хезболла неодноразово виступала як автономна військово-політична одиниця. Так, провід організації, перш ніж відправити свої збройні формування до сусідньої країни, спробував примирити аль-Асада з сирійською опозицією за посередництвом палестинської Хамас [9]. Також зафіксовано низку випадків самостійних військових операцій Хезболли, зокрема під час витіснення сил сирійської опозиції з Кусейра [78]. Сюди ж необхідно додати довірену організації керівну роль у координації дій підготованих нею сирійських та іноземних проасадівських ополчень, що беруть участь у громадянській війні, а також проіранських шіїтських ополчень Іраку. Нарешті, після початку збройного втручання до сирійського конфлікту Росії, «Партія Аллаха» регулярно здійснює самостійні контакти з Кремлем, які носять не лише військовий, але й економічний і навіть політичний характер [63, р. 46; 79; 75, р. 29–30; 80].

Щоправда, зазначеному стану речей протирічила політика спрямована на максимальний контроль сирійської діяльності збройних формувань Хезболли, запроваджуваний очільником спеціального підрозділу аль-Кудс у складі іранської державної терористичної організації Корпус вартових ісламської революції генералом К. Сулеймані [58, р. 5, 19–21]. Проте, не виключаю, що у цьому випадку ми маємо справу не стільки з політикою офіційного Тегерану, скільки з особистою ініціативою зазначеного іранського топ-терориста. Зокрема, на таку вірогідність може вказувати суттєве зростання ступеня військової самостійності Хезболли, що спостерігається після загибелі вищевказаного функціонера 3 січня 2020 р. [58, р. 4–5, 19–21; 75, р. 29].

Як це не парадоксально, але саме зовнішня військова ефективність Хезболли спричинила до появи третьої вразливої сторони організації. Якою б успішною не являлася позаліванська діяльність «Партії Аллаха», користь від неї отримувала сама Хезболла. Ліван же і його населення у кращому разі не

⁸ На прес-конференції, наданій після оприлюднення нового програмного документу, Х. Насралла між іншим підтвердив перегляд принципу відносин між Хезболлою та верховним лідером ІРІ шляхом їхнього обмеження ідеологічно-релігійною сферою [1, р. 143].

отримували нічого, а у гіршому – наражалися на проблеми й неприємності. Так, ефективна підтримка Хезболлою режиму Б. аль-Асада, а особливо – вагома допомога Єменським Хуситам, призвели до припинення мільярдної фінансової підтримки ліванської армії з боку Саудівської Аравії [37, с. 161–81, с. 115–41, с. 168–171], а згодом лягли в основу серйозної дипломатичної кризи кінця 2021 – початку 2022 рр. [81].

Поєднання мало не демонстративної відмови «Партії Аллаха» від використання зосередженої в її руках державної влади задля здійснення вкрай необхідних Лівану внутрішніх перетворень, невміння організації підтримувати рівні відносини з союзниками по коаліції й на додачу зосередження її уваги на непотрібних чи навіть шкідливих для країни кедрів зовнішніх проектах, зрештою не могли не спричинити до негативних наслідків. Першою ластівкою у цьому випадку стало полишення коаліції 8 березня популярною у місті Сайда сунітською Народною організацією насеристів на чолі з її спадковим лідером У. Саадом, невдоволенням реакцією Хезболли на масові протести 2019 р. [18, с. 122; 82]. Проте, по справжньому болючий удар спіткав «Партію Аллаха» у 2022 р. Не зважаючи на повне контролювання виконавчої та законодавчої влади і фактичний саморозпуск найпотужнішої сунітської партії Мустакбаль після політичного самогубства її лідера С. аль-Харірі [23, с. 135–136], Коаліція 8 березня не змогла отримати абсолютної більшості на парламентських виборах 2022 р. [83; 84; 85]. При цьому, слабкою ланкою виявився не шийтський дует Хезболла-Амаль, котрий як і на попередніх виборах отримав усі належні відповідній конфесії депутатські мандати, а християнські і друзькі союзники Х. Насралли. При цьому, поряд з невдоволенням політикою «Партії Аллаха» з боку переважної більшості нешиїтського населення країни кедрів, несподівано спрацював чинник, який одразу після виборів 2018 р. передбачив М. Хадж Алі [27]. Представники нонконформістського громадянського суспільства, користуючись можливостями наданими запровадженою у 2018 р. пропорційною виборчою системою, змогли провести до парламенту 13 неприязних до Хезболли позаблокових кандидатів, що становить бл. 10% законодавчих зборів [18, с. 122].

На додачу, 31 жовтня 2022 р. завершився президентський термін М. Ауна [51; 18, с. 125], що змусило «Партію Аллаха» долучитися до традиційно складних і проблемних чергових президентських перегонів. Як і попереднього разу, Х. Насралла обрав примітивну, проте ефективну тактику безкомпромісного вичікування. Однак, на цей раз він потрапив у ситуацію, подібну до шахової вилки. На протекцію від Хезболли, як і минулого разу, претендували два важливих для організації християнських політика. Першим був непопулярний не лише у маронітській спільноті, але й у Вільному патріотичному русі бездарний й інфантильний зять М. Ауна – Дж. Бассіль [23, с. 132–133], другим – все той же С. Франж'є. З огляду на посилення позицій Б. аль-Асада і падіння популярності партії М. Ауна, Х. Насралла віддав

перевагу останньому з двох кандидатів [86; 18, с. 125], що своєю чергою призвело до суттєвого погіршення відносин між Хезболлою та Вільним демократичним рухом [18, с. 122]. Такий стан речей призвів до втрати монолітності політичного табору Хезболли, що також не могло не послабити «Партію Аллаха».

Зрозуміло, що поразка на парламентських виборах у поєднанні з відсутністю лояльного президента та виникненням напруженості у межах Коаліції 8 березня не означала внутрішньополітичного краху Хезболли. У політичному вимірі, організація продовжує контролювати тимчасовий уряд Н. Мікати [52] і успішно підтримувати, по суті, вигідний їй президентський вакуум. Зрештою, нікуди не поділося й бойове крило «Партії Аллаха», котре за своєю чисельністю та рівнем військової оснащеності, як мінімум, не поступається збройним силам Ліванської Республіки [18, с. 122–124]. Однак, ісля електоральної поразки 2022 р. спостерігається відчутне послаблення впливу Хезболли на внутрішньополітичну ситуацію у країні кедрів і навіть поява певної залежності зовнішньої діяльності організації від трендів ліванського суспільства. Так, небажання переважної більшості нешиїтських сегментів ліванського політикуму та соціуму наражатися на війну з єврейською державою [87; 88; 89] виступає одним з чинників, котрі протягом року утримують Х. Насраллу від повномасштабного втручання на боці ХАМАСу у черговий палестинсько-ізраїльський конфлікт, розв'язаний палестинськими ісламістами 7 жовтня 2023 р. [74; 76; 90; 80; 91; 92].

І на завершення, дозволю собі трохи метафізики. Розглядаючи період максимальної могутності Хезболли, можна дійти висновку, що ця організація являє собою втілення непримиренного парадоксу. Будучи чи не єдиним структурованим, впорядкованим й дисциплінованим суспільно-політичним утворенням у межах Ліванської Республіки, «Партія Аллаха» виступає мало не абсолютним втіленням деструктивності. Єдине, що їй добре вдається – це сіяння та примноження хаосу. Проте, насправді у цьому немає нічого парадоксального. Хезболла належить до певного типу утворень, котрий нерідко зустрічається як у живій, так і у неживій природі. Йдеться про максимально впорядковані хімічні, фізичні, біологічні чи соціальні структури, чиєю винятковою функцією є саме примноження хаосу. При цьому, обсяг останнього значно перевищуватиме острівця упорядкованості, що його породив. Таким чином, залишається тільки висловити подив з приводу життєспроможності ліванського суспільно-політичного організму, котрий перебуваючи на межі тотального руйнування знаходить у собі сили протидіяти потужній хаосотворчій сутності.

Список використаних джерел та літератури

1. Hizbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto / ed. and transl. J. Alagha. Amsterdam: Pallas and Amsterdam University Press, 2011. 222 p.
2. Daher Au. Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir. Paris: Presses Universitaires de France, 2014. 484 p.
3. Farida M. A Casuistic explanation to Hizbullah's realpolitik: Interpreting the re-interpreted. *International Review of Social Research*. 2015. No. 3. P. 167–178.
4. Kanaaneh A. Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance. Syracuse (NY): Syracuse University Press, 2021. 249 p.
5. Daher J. The Political Economy of Lebanon's Party of God. London: Pluto Press, 2016. 288 p.
6. Daher J. Hezbollah, Neoliberalism and Political Economy. *Politics and Religion*. 2020. No. 4. P. 719–747.
7. Blanford N. Hezbollah's evolution. From the Lebanese militia to the regional player. Washington: Middle East Institute, 2017. 32 p. URL: https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf
8. The Baabda Declaration. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Lebanon%20S%202012%20477.pdf>
9. Hashem A. Hezbollah's Journey from Syria's Battlefield to Lebanon's Political Minefield. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2018/09/hezbollahs-journey-from-syrias-battlefield-to-lebanons-political-minefield?lang=en¢er=middle-east>
10. Masrieh You. "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter: University of Exeter, 2020. 346 p.
11. Cabinet of Tammam Salam. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cabinet_of_Tammam_Salam
12. Abou Zeid M. Lebanon's Precarious New Government. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2014/02/lebanons-precarious-new-government?lang=en¢er=middle-east>
13. Salem P. Lebanon Imperiled as Prime Minister Resigns Under Duress. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2013/03/lebanon-imperiled-as-prime-minister-resigns-under-duress?lang=en¢er=middle-east>
14. Abou Zeid M. Lebanese Presidential Elections. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/posts/2015/02/lebanese-presidential-elections?lang=en¢er=middle-east>
15. Khatib L. Hezbollah's Ascent and Descent. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/posts/2015/06/hezbollahs-ascent-and-descent?lang=en¢er=middle-east>
16. The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*. 1997. No. 2 (12). P. 224–261.
17. Lebanon names Tamam Salam as new prime minister. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22051776>
18. Зелінський А.Л. Ліванська Республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації (ч. 2). *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 2 (22). С. 114–136.
19. Yahya M. Out of the Void. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2016/10/out-of-the-void?lang=en¢er=middle-east>

20. Phalange party won't be supporting Aoun or Frangieh's presidential bids, Gemayel. *Ya Libnan*. URL: <http://yalibnan.com/2016/10/27/phalange-party-wont-be-supporting-aoun-or-frangiehs-presidential-bid-gemayel/>
21. Michel Aoun elected president of Lebanon. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2016/10/31/michel-aoun-elected-president-of-lebanon>
22. Беренкова Н.А. Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы? *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 1. С. 34–40.
23. Зелінський А.Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1 (17). С. 122–157.
24. Second Cabinet of Saad Hariri. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Cabinet_of_Saad_Hariri
25. Third Cabinet of Saad Hariri. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Cabinet_of_Saad_Hariri
26. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
27. Young M. Will Lebanon's Elections This Weekend Change Anything? *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegeendowment.org/middle-east/diwan/2018/05/will-lebanons-elections-this-weekend-change-anything?lang=en¢er=middle-east>
28. Young M. Lebanon ≠ Hezbollah. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegeendowment.org/middle-east/diwan/2018/05/lebanon-hezbollah?lang=en¢er=middle-east>
29. EU Election Observation Mission to Lebanon 2018. Final Report on the Parliamentary Elections. 81 p. URL: http://www.eods.eu/library/final_report_eu_eom_lebanon_2018_english_17_july_2018.pdf
30. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 2018. *National Democratic Institute*. 39 p. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanon%202018%20Parliamentary%20Elections_Final%20Report%20%28v.3%29.pdf
31. Listofmembersofthe2018-2022LebaneseParliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2018%E2%80%932022_Lebanese_Parliament
32. Bisat A. et al. Lebanon's economic crisis: A tragedy in the making. Middle East Institute. URL: <https://www.mei.edu/publications/lebanons-economic-crisis-tragedy-making>
33. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf>
34. Зелінський А.Л. Ліван і Сирія - «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3 (19). С. 98–113.
35. Kanaaneh A. Hezbollah's Dilemma: between Resistance and Sectarianism. *Journal of Resistance Studies*. 2020. No. 2. P. 145–177.
36. Makdisi K. Lebanon's October 2019 Uprising: From Solidarity to Division and Descent into the Known Unknown. *The South Atlantic Quarterly*. 2021. No. 2. P. 436-445.
37. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3 (15). С. 151–171.
38. Bahlawan N. The Crisis of Confessionalism: Lebanon between Tradition and Modernity. *Studia Polityczne*. 2021. No. 3. P. 149–168.
39. Haddad R. La révolte libanaise, arc tendu vers un horizon post-identitaire. *Areion Group*. URL: <https://www.areion24.news/2020/08/05/la-revolte-libanaise-arc-tendu-vers-un-horizon-post-identitaire/>

40. Yetim M., Kalayci R. Tracing the Political Origins of The Hezbollah's Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*. 2022. No. 2. P. 209–224.
41. Кузнецов А.А. Движение "Хизбалла" в Ливане в 2006-2021 годах: исламский национализм и борьба за выживание страны. М.: Институт Ближнего Востока, 2022. 313 с.
42. Cabinet of Hassan Diab. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cabinet_of_Hassan_Diab
43. Escobar P. Battleground Beirut: Western colony or back to the East? *Global Research*. URL: <https://www.globalresearch.ca/battleground-beirut-western-colony-back-east/5721082>
44. Beirut explosion: Lebanon's government resigns as public anger mounts. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53722909>
45. Kayssi I. Truth or Consequences. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/08/truth-or-consequences?lang=en¢er=middle-east>
46. Lebanon police, protesters clash on Beirut blast anniversary. *Beirut explosion News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/4/mired-in-crises-lebanon-marks-one-year-since-horrific-blast>
47. Rabah M. et al. Lebanon's Predicament: Political Stagnation and Economic Collapse in a Hezbollah-Dominated State. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/lebanons-predicament-political-stagnation-and-economic-collapse-hezbollah-dominated>
48. Chehayeb K. A year on, politicians accused of hindering Beirut blast justice. *Beirut explosion News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/3/a-year-on-lebanon-politicians-accused-hindering-beirut-blast-justice>
49. Haddad R. Hezbollah within and beyond Lebanon. *Orient*. 2021. No. 11. P. 54–62.
50. Levitt M. Breaking Hezbollah's 'Golden Rule'. *Perspectives on Terrorism*. 2020. No. 4. P. 21–42.
51. Houssari N. Reformist MPs begin sit-in at Lebanese parliament in protest against political deadlock. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2235711/middle-east>
52. Third Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Cabinet_of_Najib_Mikati
53. Varshalomidze T., Ibrahim A. Lebanese army arrests nine people after Beirut violence. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/10/14/gunfire-kills-several-people-near-beirut-protest-live-news>
54. Abi-Nassif Ch. Making sense of the Beirut clashes. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/making-sense-beirut-clashes>
55. Young M. An Investigation in Lebanon Has Led to Armed Clashes Reminiscent of the Civil War. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/10/an-investigation-in-lebanon-has-led-to-armed-clashes-reminiscent-of-the-civil-war?lang=en¢er=middle-east>
56. Houssari N. Information minister resigns from Lebanon government. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1980101/middle-east>
57. Wahab H. Hezbollah: A Regional Armed-Non State Actor: Diss... PhD. Exeter: University of Exeter, 2019. 319 p.
58. Levitt M. Hezbollah's Regional Activities in Support of Iran's Proxy Networks. Washington: Middle East Institute, 2021. 35 p. URL: https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-07/Hezbollah%E2%80%99s%20Regional%20Activities%20in%20Support%20of%20Iran%E2%80%99s%20Proxy%20Networks_0.pdf
59. Levitt, M. Iranian and Hezbollah Operations in South America: Then and Now. *PRISM*. 2016 No. 4. P. 118–133.

60. Lebanon's Hizbollah Turns Eastward to Syria. *International Crisis Group*. 2014. 28 May. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-s-hizbollah-turns-eastward-syria>
61. Janaby M.Gh. The Legal Status of Hezbollah in the Syrian Conflict: An International Humanitarian Law Perspective. *Arizona Journal of International & Comparative Law*. 2016. No. 2. P. 383–422.
62. Choucair Ch. Hezbollah in Syria: Gains, Losses and Changes. *Al Jazeera Centre for Studies*. URL: <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2016/06/hezbollah-syria-gains-losses-160601093443171.html>
63. Ożarowski R. Hizballah's Involvement in the Syrian Conflict. *European Journal of Transformation Studies*. 2017. No. 1. P. 40–47.
64. Israel, Hizbollah and Iran: Preventing Another War in Syria. *International Crisis Group*. 2018. 8 February. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/182-israel-hizbollah-and-iran-preventing-another-war-syria>
65. Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. Leiden; Boston: Brill, 2018. 504 p.
66. Farida M. Adopting religion to meet political goals: the case of Hizbullah. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*. 2018. No. 3. P. 316–331.
67. Saouli A. Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. 220 p.
68. Elhan N. Hezbollah's Diversionary War in Lebanon: Continuity and Change in the Threat Perception. *Journal of Humanity and Society*. 2023. No. 3. P. 168–186.
69. GCC declares Lebanon's Hezbollah a terrorist organisation. *Middle East Eye édition française*. URL: <https://www.middleeasteye.net/fr/news/gcc-declares-lebanons-hezbollah-terrorist-organisation-212714095>
70. Berti B. The Ongoing Battle for Beirut: Old Dynamics and New Trends. Tel Aviv: Institute for national security studies, 2011. 117 p. URL: <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/%D7%9E%D7%96%D7%9B%D7%A8%20111.pdf>
71. Wimberly J. "Wilayat al-Faqih" in Hizballah's Web of Concepts: A Perspective on Ideology. *Middle Eastern Studies*. 2015. No. 5. P. 687–710.
72. Khan A. Iran-Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State-Proxy Alliance? *Journal of Asian Security and International Affairs*. 2020. No. 1. P. 101–123.
73. Olsson Ch. "No One Is Prophet in His Own Land"? Hezbollah and the Transnational Constitution of Non-State Armed Organizations. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*. 2022. No. 1. P. 55–71.
74. Red Lines and Shifting Rules of Engagement: The Prospects of a Hezbollah-Israel War. *Middle East Institute*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AdKK-mm6qzI>
75. Al-Aloosy M. Insurgency, Proxy, and Dependence: How Hezbollah's Ideology Prevails Over its Interest in its Relationship with Iran. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*. 2023. No. 1-2. P. 24–40.
76. Ghaddar H. Hezbollah Miscalculations and the Gaza War. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hezbollah-miscalculations-and-gaza-war>
77. Al-Aloosy M. Fundamentalist Metamorphosis: Hezbollah's Evolution from Ideological Ideals to Pragmatic Practices: Diss... PhD. Medford (MA): Tufts University, 2018. 251 p.
78. Nakhoul S. Hezbollah gambles all in Syria. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/article/2013/09/26/us-syria-hezbollah-special-report-idUSBRE98P0AI20130926/>
79. Ortega A., Levitt M. Hizbullah and Russia's Nascent Alliance. *Royal United Services Institute*. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/hizbullah-and-russias-nascent-alliance>

80. Ramani S. Russia's relations with Hezbollah amid escalation on Lebanon-Israel border. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/russias-relations-hezbollah-amid-escalation-lebanon-israel-border>
81. Зелінський А.Л. Відносини окремих членів РСАДПЗ і Ліванської Республіки наприкладі дипломатичної кризи 2021-2022 рр. *Досвід Ради співробітництва арабських держав Перської затоки у процесах історичного поступу близькосхідного регіону* / гол.ред. В.О. Швед. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. С. 108-117.
82. Jalkh J. Hezbollah MP creates political movement in Saida against Oussama Saad. *L'Orient Today*. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1425273/hezbollah-mp-creates-political-movement-in-saida-against-oussama-saad.html>
83. EU Election Observation Mission to Lebanon 2022. Final Report on the Parliamentary Elections. 124 p. URL: <https://www.eas.europa.eu/sites/default/files/documents/EU%20EOM%20Lebanon%202022%20Final%20report%20English.pdf>
84. List of members of the 2022-2026 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2022%E2%80%932026_Lebanese_Parliament
85. Chatah R. Alliance: Lebanon needs “Change” and “Opposition” to work together. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/alliance-lebanon-needs-change-and-opposition-work-together>
86. Young M. A Gentle Reminder. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/88961>
87. Young M. Will Lebanon Be Safe or Sorry? *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2023/10/will-lebanon-be-safe-or-sorry?lang=en>
88. Nashed M., Salhani J. Lebanon fears regional war as Hezbollah-Israel fighting intensifies. *Israel-Palestine conflict News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/10/30/lebanon-fears-regional-war-as-hezbollah-israel-fighting-intensifies>
89. Cleveland C. In the Shadow of Hezbollah-Israel Escalation, Poll Shows Slim Majority of Lebanese Still Want Focus on Domestic Reforms over “Foreign Wars”. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/shadow-hezbollah-israel-escalation-poll-shows-slim-majority-lebanese-still-want>
90. Швед В. Круглий стіл «Напад ХАМАС на Ізраїль: уроки та наслідки». *Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. URL: <https://ivinas.gov.ua/novini/kruhlyi-stil-napad-khamas-na-izrail-uroky-ta-naslidky.html>
91. Young M. Hezbollah Has Retaliated for Israel's Assassination of Its Senior Commander Fouad Shukr. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2024/08/hezbollah-has-retaliated-for-israels-assassination-of-fouad-shukr?lang=en¢er=middle-east>
92. Fishman B. et al. Another One-Day War? What the Latest Hezbollah-Israel Clash Reveals About Deterrence and Escalation. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/another-one-day-war-what-latest-hezbollah-israel-clash-reveals-about-deterrence-and>

References

1. (2011). *Hizbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto* / ed. and transl. J. Alagha. Amsterdam: Pallas and Amsterdam University Press. [In English].
2. Daher, Au. (2014). *Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir*. Paris: Presses Universitaires de France. [In French].
3. Farida, M. (2016). A Casuistic explanation to Hizbullah's realpolitik: Interpreting the re-interpreted. *International Review of Social Research*, 3, pp. 167–178. [In English].

4. Kanaaneh, A. (2021). *Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance*. Syracuse (NY): Syracuse University Press. [In English].
5. Daher, J. (2016). *The Political Economy of Lebanon's Party of God*. London: Pluto Press. [In English].
6. Daher, J. (2020). Hezbollah, Neoliberalism and Political Economy. *Politics and Religion*, 4, pp. 719–747. [In English].
7. Blanford, N. (2017). *Hezbollah's evolution. From the Lebanese militia to the regional player*. Washington: Middle East Institute. [Online]. Available from: https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf [In English].
8. *The Baabda Declaration*. [Online]. Available from: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Lebanon%20S%202012%20477.pdf> [In English].
9. Hashem, A. Hezbollah's Journey from Syria's Battlefield to Lebanon's Political Minefield. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/research/2018/09/hezbollahs-journey-from-syrias-battlefield-to-lebanons-political-minefield?lang=en¢er=middle-east> [In English].
10. Masrieh, You. "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter: University of Exeter. [In English].
11. Cabinet of Tammam Salam. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Cabinet_of_Tammam_Salam [In English].
12. Abou Zeid, M. Lebanon's Precarious New Government. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/research/2014/02/lebanons-precarious-new-government?lang=en¢er=middle-east> [In English].
13. Salem, P. Lebanon Imperiled as Prime Minister Resigns Under Duress. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/research/2013/03/lebanon-imperiled-as-prime-minister-resigns-under-duress?lang=en¢er=middle-east> [In English].
14. Abou Zeid, M. Lebanese Presidential Elections. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/posts/2015/02/lebanese-presidential-elections?lang=en¢er=middle-east> [In English].
15. Khatib, L. Hezbollah's Ascent and Descent. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/posts/2015/06/hezbollahs-ascent-and-descent?lang=en¢er=middle-east> [In English].
16. (1997). The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*, 2, pp. 224–261. [In English].
17. Lebanon names Tamam Salam as new prime minister. *BBC*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22051776> [In English].
18. Zelinskyi, A.L. (2023). *Livans'ka Respublika u 2005-2023 rr.: zdobutky Kedrovoyi revolyutsiyi ta spadshchyna syriys'koyi okupatsiyi (ch. 2)* [The Republic of Lebanon during 2005-2023: the achievements of Cedar revolution and a heritage of the syrian occupation (P. 2)]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 2, pp. 114–136. [In Ukrainian].
19. Yahya, M. Out of the Void. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2016/10/out-of-the-void?lang=en¢er=middle-east> [In English].
20. Phalange party won't be supporting Aoun or Frangieh's presidential bids, Gemayel. *Ya Libnan*. [Online]. Available from: <http://yalibnan.com/2016/10/27/phalange-party-wont-be-supporting-aoun-or-frangiehs-presidential-bid-gemayel/> [In English].

21. Michel Aoun elected president of Lebanon. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2016/10/31/michel-aoun-elected-president-of-lebanon> [In English].
22. Berenkova, N.A. (2018). Prezidentskiy vacuum v Livane v 2014-2016 gg.: krizis ili sledstviye politicheskoy sistemy? [Presidential void in Lebanon 2014-2016: Crisis or effect of political system?]. *Aziya I Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 1, pp. 34–40. [In Russian].
23. Zelinskyi, A.L. (2022). Politychni dynastiyi Livanu: "tonke nalashtuvannya" [The lebanese political dynasties: "the fine-tuning"]. *Problemy vsesvitt'oyi istoriyi* [Problems of World History], 1, pp. 122–157. [In Ukrainian].
24. Second Cabinet of Saad Hariri. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Cabinet_of_Saad_Hariri [In English].
25. Third Cabinet of Saad Hariri. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Cabinet_of_Saad_Hariri [In English].
26. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
27. Young, M. Will Lebanon's Elections This Weekend Change Anything? *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2018/05/will-lebanons-elections-this-weekend-change-anything?lang=en¢er=middle-east> [In English].
28. Young, M. Lebanon ≠ Hezbollah. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2018/05/lebanon-hezbollah?lang=en¢er=middle-east> [In English].
29. *EU Election Observation Mission to Lebanon 2018. Final Report on the Parliamentary Elections*. [Online]. Available from: http://www.eods.eu/library/final_report_eu_eom_lebanon_2018_english_17_july_2018.pdf [In English].
30. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 2018. *National Democratic Institute*. [Online]. Available from: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanon%202018%20Parliamentary%20Elections_Final%20Report%20%28v.3%29.pdf [In English].
31. List of members of the 2018-2022 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2018%E2%80%932022_Lebanese_Parliament [In English].
32. Bisat, A. et al. Lebanon's economic crisis: A tragedy in the making. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/lebanons-economic-crisis-tragedy-making> [In English].
33. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf> [In English].
34. Zelinskyi, A.L. (2022). Livan i Syriya - "seams'ki blyznyuky" Levantu: stan rechey na suchasnomu etapi [Lebanon and Syria – the "Siamese twins" of the Levant: a current situation]. *Problemy vsesvitt'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 98–113. [In Ukrainian].
35. Kanaaneh, A. (2020). Hezbollah's Dilemma: between Resistance and Sectarianism. *Journal of Resistance Studies*, 2, pp. 145–177. [In English].
36. Makdisi, K. (2021). Lebanon's October 2019 Uprising: From Solidarity to Division and Descent into the Known Unknown. *The South Atlantic Quarterly*, 2, pp. 436–445. [In English].
37. Zelinskyi, A.L. (2021). Livans'ka respublika: mizh politychnym konfesionalizmom i politychnym prahmatyzmom [Lebanese Republic: between Political Confessionalism and Political

- Pragmatism]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 151–171. [In Ukrainian].
38. Bahlawan, N. (2021). The Crisis of Confessionalism: Lebanon between Tradition and Modernity. *Studia Polityczne*, 3, pp. 149–168. [In English].
39. Haddad, R. La révolte libanaise, arc tendu vers un horizon post-identitaire. *Areion Group*. [Online]. Available from: <https://www.areion24.news/2020/08/05/la-revolte-libanaise-arc-tendu-vers-un-horizon-post-identitaire/> [In English].
40. Yetim, M., Kalayci, R. (2022). Tracing the Political Origins of The Hezbollah's Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 2, pp. 209–224. [In English].
41. Kuznetsov, A.A. (2022). *Dvizheniye "Khizballa" v Livane v 2006-2021 godakh: islamskiy natsionalizm i bor'ba za vyzhivaniye strany* [The movement Hezbollah in Lebanon in 2006-2021: Islamic Nationalism and struggle for survival of the country]. Moskva: Institut Blizhnego Vostoka. [In Russian].
42. Cabinet of Hassan Diab. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Cabinet_of_Hassan_Diab [In English].
43. Escobar, P. Battleground Beirut: Western colony or back to the East? *Global Research*. [Online]. Available from: <https://www.globalresearch.ca/battleground-beirut-western-colony-back-east/5721082> [In English].
44. Beirut explosion: Lebanon's government resigns as public anger mounts. *BBC*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53722909> [In English].
45. Kayssi, I. Truth or Consequences. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/08/truth-or-consequences?lang=en¢er=middle-east> [In English].
46. Lebanon police, protesters clash on Beirut blast anniversary. *Beirut explosion News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/4/mired-in-crises-lebanon-marks-one-year-since-horrific-blast> [In English].
47. Rabah, M. et al. Lebanon's Predicament: Political Stagnation and Economic Collapse in a Hezbollah-Dominated State. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/lebanons-predicament-political-stagnation-and-economic-collapse-hezbollah-dominated> [In English].
48. Chehayeb, K. A year on, politicians accused of hindering Beirut blast justice. *Beirut explosion News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/3/a-year-on-lebanon-politicians-accused-hindering-beirut-blast-justice> [In English].
49. Haddad, R. (2021). Hezbollah within and beyond Lebanon. *Orient*, 11, pp. 54–62. [In English].
50. Levitt, M. (2020). Breaking Hezbollah's 'Golden Rule'. *Perspectives on Terrorism*, 4, pp. 21–42. [In English].
51. Houssari, N. Reformist MPs begin sit-in at Lebanese parliament in protest against political deadlock. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2235711/middle-east> [In English].
52. Third Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Cabinet_of_Najib_Mikati [In English].
53. Varshalomidze, T., Ibrahim, A. Lebanese army arrests nine people after Beirut violence. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/10/14/gunfire-kills-several-people-near-beirut-protest-live-news> [In English].
54. Abi-Nassif, Ch. Making sense of the Beirut clashes. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/making-sense-beirut-clashes> [In English].
55. Young, M. An Investigation in Lebanon Has Led to Armed Clashes Reminiscent of the Civil War. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/10/an>

- investigation-in-lebanon-has-led-to-armed-clashes-reminiscent-of-the-civil-war?lang=en¢er=middle-east [In English].
56. Houssari, N. Information minister resigns from Lebanon government. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1980101/middle-east> [In English].
57. Wahab, H. (2019). *Hezbollah: A Regional Armed-Non State Actor*. Diss... PhD. Exeter: University of Exeter. [In English].
58. Levitt, M. (2021). *Hezbollah's Regional Activities in Support of Iran's Proxy Networks*. Washington: Middle East Institute. [Online]. Available from: https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-07/Hezbollah%E2%80%99s%20Regional%20Activities%20in%20Support%20of%20Iran%E2%80%99s%20Proxy%20Networks_0.pdf [In English].
59. Levitt, M. (2016). Iranian and Hezbollah Operations in South America: Then and Now. *PRISM*, 4, pp. 118–133. [In English].
60. (2014). Lebanon's Hezbollah Turns Eastward to Syria. *International Crisis Group*. 28 May. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-s-hizbollah-turns-eastward-syria> [In English].
61. Janaby, M.Gh. (2016). The Legal Status of Hezbollah in the Syrian Conflict: An International Humanitarian Law Perspective. *Arizona Journal of International & Comparative Law*, 2, pp. 383–422. [In English].
62. Choucair, Ch. Hezbollah in Syria: Gains, Losses and Changes. *Al Jazeera Centre for Studies*. [Online]. Available from: <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2016/06/hezbollah-syria-gains-losses-160601093443171.html> [In English].
63. Ożarowski, R. (2017). Hizballah's Involvement in the Syrian Conflict. *European Journal of Transformation Studies*, 1, pp. 40–47. [In English].
64. (2018). Israel, Hizbollah and Iran: Preventing Another War in Syria. *International Crisis Group*. 8 February. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/182-israel-hizbollah-and-iran-preventing-another-war-syria> [In English].
65. Axon, A., Hewitt, S. (2018). *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill. [In English].
66. Farida, M. (2018). Adopting religion to meet political goals: the case of Hizbullah. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 3, pp. 316–331. [In English].
67. Saouli, A. (2019). *Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies*. Edinburgh: Edinburgh University Press. [In English].
68. Elhan, N. (2023). Hezbollah's Diversionsary War in Lebanon: Continuity and Change in the Threat Perception. *the journal of humanity and society*, 3, pp. 168–186. [In English].
69. GCC declares Lebanon's Hezbollah a terrorist organisation. *Middle East Eye édition française*. [Online]. Available from: <https://www.middleeasteye.net/fr/news/gcc-declares-lebanons-hezbollah-terrorist-organisation-212714095> [In English].
70. Berti, B. (2011). *The Ongoing Battle for Beirut: Old Dynamics and New Trends*. Tel Aviv: Institute for national security studies. [Online]. Available from: <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/%D7%9E%D7%96%D7%9B%D7%A8%20111.pdf> [In English].
71. Wimberly, J. (2015). "Wilayat al-Faqih" in Hizballah's Web of Concepts: A Perspective on Ideology. *Middle Eastern Studies*, 5, pp. 687–710. [In English].
72. Khan, A. (2020). Iran-Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State-Proxy Alliance? *Journal of Asian Security and International Affairs*, 1, pp. 101–123. [In English].
73. Olsson, Ch. (2022). "No One Is Prophet in His Own Land"? Hezbollah and the Transnational Constitution of Non-State Armed Organizations. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 1, pp. 55–71. [In English].

74. Red Lines and Shifting Rules of Engagement: The Prospects of a Hezbollah-Israel War. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=AdKK-mm6qzI> [In English].
75. Al-Aloosy, M. (2023). Insurgency, Proxy, and Dependence: How Hezbollah's Ideology Prevails Over its Interest in its Relationship with Iran. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 1-2, pp. 24–40. [In English].
76. Ghaddar, H. Hezbollah Miscalculations and the Gaza War. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hezbollah-miscalculations-and-gaza-war> [In English].
77. Al-Aloosy, M. (2018). *Fundamentalist Metamorphosis: Hezbollah's Evolution from Ideological Ideals to Pragmatic Practices*: Diss... PhD. Medford (MA): Tufts University. [In English].
78. Nakhoul, S. Hezbollah gambles all in Syria. *Reuters*. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/article/2013/09/26/us-syria-hezbollah-special-report-idUSBRE98P0AI20130926/> [In English].
79. Ortega, A., Levitt, M. Hizbullah and Russia's Nascent Alliance. *Royal United Services Institute*. [Online]. Available from: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/hizbullah-and-russias-nascent-alliance> [In English].
80. Ramani, S. Russia's relations with Hezbollah amid escalation on Lebanon-Israel border. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/russias-relations-hezbollah-amid-escalation-lebanon-israel-border> [In English].
81. Zelinskyi, A.L. (2022). Vidnosyny okremykh chleniv RSADPZ I Livans'koy Respubliky naprykladi dyplomatychnoi kryzy 2021–2022 rr. [Relations between individual members of the GCC and the Republic of Lebanon on example of the diplomatic crisis of 2021–2022]. *Dosvid Rady spivrobitnytstva arabs'kykh derzhav Pers'koï zatoky u protsesakh istorychnoho postupu blyz'koskhidnoho rehionu* [The experience of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf in the processes of historical progress of the Middle East region]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitn'oi istorii NAN Ukrainy”, pp. 108–117. [In Ukrainian].
82. Jalkh, J. Hezbollah MP creates political movement in Saida against Oussama Saad. *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.lorientlejour.com/article/1425273/hezbollah-mp-creates-political-movement-in-saida-against-oussama-saad.html> [In English].
83. *EU Election Observation Mission to Lebanon 2022. Final Report on the Parliamentary Elections*. [Online]. Available from: <https://www.eas.europa.eu/sites/default/files/documents/EU%20EOM%20Lebanon%202022%20Final%20report%20English.pdf> [In English].
84. List of members of the 2022-2026 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2022%E2%80%932026_Lebanese_Parliament [In English].
85. Chatah, R. Alliance: Lebanon needs “Change” and “Opposition” to work together. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/alliance-lebanon-needs-change-and-opposition-work-together> [In English].
86. Young, M. A Gentle Reminder. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/88961> [In English].
87. Young, M. Will Lebanon Be Safe or Sorry? *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2023/10/will-lebanon-be-safe-or-sorry?lang=en> [In English].
88. Nashed, M., Salhani, J. Lebanon fears regional war as Hezbollah-Israel fighting intensifies. *Israel-Palestine conflict News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2023/10/30/lebanon-fears-regional-war-as-hezbollah-israel-fighting-intensifies> [In English].

89. Cleveland, C. In the Shadow of Hezbollah-Israel Escalation, Poll Shows Slim Majority of Lebanese Still Want Focus on Domestic Reforms over “Foreign Wars”. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/shadow-hezbollah-israel-escalation-poll-shows-slim-majority-lebanese-still-want> [In English].
90. Shved, V. Kruhlyy stil “Napad KhAMAS na Izrayil’: uroky ta naslidky” [Roundtable “The Hamas’s attack on Israel: Lthe lessons and the consequences”]. *Derzhavna ustanova “Instytut vsesvitm’oyi istoriyi NAN Ukrayiny”* [The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine»]. [Online]. Available from: <https://ivinas.gov.ua/novini/kruhlyi-stil-napad-khamas-na-izrail-uroky-ta-naslidky.html> [In Ukrainian].
91. Young, M. Hezbollah Has Retaliated for Israel’s Assassination of Its Senior Commander Fouad Shukr. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2024/08/hezbollah-has-retaliated-for-israels-assassination-of-fouad-shukr?lang=en¢er=middle-east> [In English].
92. Fishman, B. et al. Another One-Day War? What the Latest Hezbollah-Israel Clash Reveals About Deterrence and Escalation. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/another-one-day-war-what-latest-hezbollah-israel-clash-reveals-about-deterrence-and> [In English].

Zelinskyi A. A Political and Military Activities of the Lebanese Hezbollah in 2011-2022 and their Results (Part 2).

In the focus of this article is the period of the history of the Lebanese Shia radical paramilitary pro-Iranian organization Hezbollah (“the Party of Allah”), during 2011-2022. It is a the interval of the time between the realization by this organization in the government of its dominant position in the Lebanese parliament and the loss of the parliamentary majority by it. During 2005-2011, Hezbollah overcame the path from actual entry into the Lebanese power structures as the opposition to comprehensive political dominance in the country of cedars. To this end, Hezbollah took a number of steps: the creation and the leadership of a broad multi-party and multi-confessional political bloc – the March 8 Coalition, a successful proving the feasibility of further preserving the paramilitary wing of the organization, the changing its external image and a qualitative expanding the social base, the realizing the possibility of the using the right of veto in the event of a threat making government decisions harmful to her.

During the “peak” of domestic political power, Hezbollah eventually took the control of the Lebanon’s legislative and executive branches, and subjugated the leader of the powerful Sunni opposition, S. al-Hariri. At the same time, in the foreign policy arena, the “Party of Allah” acquired the status of a universally recognized regional actor and turned from a client of Iran into its junior partner. However, despite the above-mentioned advantages of Hezbollah, the political bloc led by it was defeated in the parliamentary elections of 2022. The reasons for Hezbollah’s loss of absolute monopoly on power include the following: the refusal to develop and implement the economic and political transformations, that are vital for Lebanon, the inability to simultaneously take into account the interests of the important domestic political allies, the lack of the benefit for the country of cedars from Hezbollah’s foreign policy successes. Although the “Party of Allah” has largely retained a number of levers of the influence on the politics of the country of cedars, from now on its leadership must reckon with the internal political trends of a Lebanese society.

Keywords: Hezbollah, Republic of Lebanon, Islamic Republic of Iran, Syrian Arab Republic, Amal party, Free Patriotic Movement, Lebanese civil society.

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 314.15(477)"18/20"

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-9>

Ткач Д.І.

<https://orcid.org/0000-0002-6947-2036>

ПРИЧИНИ ТА ЕТАПИ ЕМІГРАЦІЇ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Дана стаття представляє комплексний аналіз історичних процесів української еміграції, виокремлюючи основні хвилі та причини масового переселення українців за кордон. Дослідження охоплює період від кінця XIX ст. до сучасності, висвітлюючи соціально-економічні, політичні та культурні фактори, що впливали на міграційні процеси.

Перша хвиля еміграції (1870-1914 рр.). Міжвоєнний період (1918-1939 рр.) характеризувався другою хвилею еміграції. Третя хвиля еміграції (1945-1955 рр.) була спричинена наслідками Другої світової війни. Четверта хвиля (1960-1980-і рр.) мала переважно етнічно-релігійний характер. П'ята хвиля еміграції розпочалася після 1991 року і триває донині.

Стаття детально аналізує соціально-демографічний склад емігрантів різних періодів, їхній вплив на розвиток країн поселення та зв'язки з Україною. Особлива увага приділяється формуванню української діаспори, її інституційному розвитку та ролі у збереженні національної ідентичності. Автори розглядають вплив еміграційних процесів на економічний, демографічний та соціальний розвиток України.

Дослідження також висвітлює сучасні тенденції української еміграції, включаючи циркулярну міграцію, транснаціональні сім'ї та нові форми діаспорної взаємодії. Аналізується вплив глобалізації, цифрових технологій та соціальних мереж на характер міграційних процесів та підтримання зв'язків між діаспорою та Україною.

Окрема увага приділяється державній політиці України щодо діаспори та регулювання міграційних процесів. Розглядаються законодавчі ініціативи, програми співпраці з діаспорою та механізми захисту прав українських трудових мігрантів за кордоном. Автор аналізує ефективність існуючих державних програм та пропонує рекомендації щодо їх удосконалення.

Важливим аспектом дослідження є аналіз економічного впливу еміграції на Україну, зокрема роль грошових переказів трудових мігрантів у національній економіці. Розглядаються як позитивні (фінансові надходження, зниження напруги на ринку праці), так і негативні (демографічні проблеми, розрив сімейних зв'язків) наслідки масової еміграції.

Стаття робить внесок у розуміння історичних передумов та сучасного стану української еміграції, пропонує комплексний аналіз цього багатогранного явища. Дослідження не лише систематизує наявні знання, але й окреслює перспективи подальших наукових розвідок у цій галузі.

Ключові слова: українська еміграція, міграційні хвилі, діаспора, переміщені особи, міграційні процеси, національна ідентичність, транснаціональні зв'язки.

Постановка проблеми. Українська еміграція як масштабне історичне явище потребує системного дослідження через її значний вплив на демографічний, соціально-економічний та культурний розвиток України. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розуміння історичних закономірностей

міграційних процесів для формування ефективної сучасної міграційної політики. Важливим є аналіз причин та етапів еміграції для прогнозування майбутніх міграційних тенденцій та розробки механізмів взаємодії з діаспорою. Попри наявність окремих досліджень з цієї тематики, бракує комплексного історичного аналізу, який би систематизував причини та етапи української еміграції від кінця XIX ст. до сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Даний напрям досліджували українські вчені, зокрема Б. Лановик, М. Траф'як [1], О.А. Малиновська [2], С.І. Пирожков [4], О.В. Ясь [5], В.І. Наулко [6], В.М. Кабузан [7], І.І. Винниченко [8].

Невирішені раніше частини проблеми. Відсутність комплексного аналізу взаємозв'язку між різними хвилями еміграції та їх довготривалим впливом на демографічну ситуацію в Україні недостатньо досліджено механізми трансформації мотивів еміграції в різні історичні періоди брак порівняльного аналізу української еміграції з міграційними процесами інших східноєвропейських країн необхідність актуалізації статистичних даних щодо кількісного та якісного складу українських емігрантів різних періодів потреба у систематизації джерельної бази з історії української еміграції та створенні єдиної методології її дослідження.

Формулювання цілей статті. Дослідити основні етапи та причини української еміграції в історичній ретроспективі, проаналізувати соціально-економічні, політичні та культурні чинники міграційних процесів, визначити їх вплив на формування української діаспори та розвиток України. Систематизувати наявні дані про міграційні хвилі та створит

Виклад основного матеріалу. Історія української еміграції характеризується кількома хвилями, кожна з яких мала свої причини, напрямки та особливості. Перша хвиля української еміграції (кінець XIX — початок XX ст.) була зумовлена низкою економічних та соціальних факторів. Обезземелення селянства. Унаслідок аграрної перенаселеності та відсутності можливостей для розширення земельних наділів багато селян, особливо в Галичині, Буковині та Закарпатті, опинилися без засобів до існування. Висока щільність населення на західноукраїнських землях призводила до конкуренції за обмежені ресурси та робочі місця. Багато українців шукали можливості для поліпшення свого матеріального становища за кордоном.

За даними дослідників, у період з 1891 по 1901 роки зі Східної Галичини емігрували до Канади та США близько 78 тисяч українців. У 1901–1911 рр. ця цифра зросла до 224 тисяч осіб. Таким чином, на початку XX ст. лише зі Східної Галичини емігрувало понад 302 тисячі українців. Основними напрямками еміграції були Північна Америка: США та Канада стали головними країнами призначення для українських емігрантів, Південна Америка: Бразилія та Аргентина також приймали значну кількість українців.

Емігранти оселялися переважно в сільськогосподарських регіонах, де займалися землеробством та створювали власні громади, зберігаючи національну ідентичність.

Друга хвиля української еміграції (1920–1930-ті рр.) була зумовлена переважно політичними причинами, пов'язаними з поразкою національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та встановленням радянської влади. Ця хвиля мала наступні особливості. Поразка Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки у боротьбі за незалежність. Репресії та переслідування з боку радянської влади щодо учасників національно-визвольного руху, інтелігенції та військових.

Соціальний склад емігрантів був такий: політичні діячі, військові, інтелігенція, науковці, митці та представники духовенства. Основні напрямки еміграції. Європа: Польща, Чехословаччина, Німеччина, Франція, Австрія. Північна Америка: США, Канада. Південна Америка: Аргентина, Бразилія.

Ці емігранти створювали політичні організації та уряди у вигнанні, зокрема Державного Центру УНР в екзилі. Заснували культурно-освітні установи, видавництва, наукові інститути та проводили конференції. Видавали газети, журнали та книги українською мовою. Цим самим формували активних українських громад за кордоном, які зберігали національну ідентичність та підтримували зв'язки з батьківщиною. Поширювали українську культуру, мову та традиції серед наступних поколінь емігрантів. Друга хвиля еміграції відіграла важливу роль у збереженні та розвитку української національної ідентичності за межами України, а також у міжнародному інформуванні про українське питання.

Третя хвиля української міграції відбулася в період з другої половини 1940-х до 1950-х рр. Цей етап еміграції був зумовлений наслідками Другої світової війни, політичними репресіями та економічними труднощами, які спіткали Україну в цей час. Після закінчення Другої світової війни Україна зазнала значних людських втрат, які оцінюються в 5-7 мільйонів осіб. Це призвело до демографічної кризи та потреби у відновленні населення. Після війни в Україні продовжувалися репресії проти національно свідомих громадян, що спонукало багатьох шукати притулок за кордоном. Післявоєнна відбудова супроводжувалася важкими економічними умовами, що також підштовхувало людей до еміграції в пошуках кращого життя.

За різними оцінками, загальна кількість українських мігрантів у цей період становила понад 240 тисяч осіб. Більшість з них емігрували до країн Західної Європи, США, Канади та Австралії. Ця хвиля еміграції включала як етнічних українців, так і представників інших національностей, які проживали в Україні. Внаслідок еміграції чисельність населення України продовжувала зменшуватися. Наприклад, у 1950 році населення України становило близько 36,6 мільйонів осіб, що було значно менше довоєнного рівня [9].

Міграція вплинула на демографічну структуру України, зокрема на співвідношення між різними етнічними групами, оскільки багато українців залишили країну в пошуках кращих умов життя. Третя хвиля стала частиною більш широких міграційних процесів, які продовжувалися і в наступні десятиліття, формуючи нові українські громади за межами України. Серед емігрантів було багато інтелігенції, військових, політичних діячів. Вони створювали політичні та культурні організації, видавали газети та журнали, зберігали національну ідентичність. Таким чином, третя хвиля української міграції була важливим етапом в історії України, що відобразило соціально-економічні та політичні зміни того часу.

Четверта хвиля еміграції розпочалася наприкінці 1980-х рр. на тлі політичних змін у СРСР. Політика гласності та перебудови, запроваджена М. Горбачовим, відкрила нові можливості для виїзду. Багато українців почали шукати можливості для еміграції, зокрема до країн Західної Європи, США та Канади.

Економічні фактори. Після розпаду СРСР у 1991 році Україна зіткнулася з серйозними економічними труднощами. Гіперінфляція. Високий рівень інфляції призвів до знецінення заощаджень. Безробіття. Зростання безробіття і закриття підприємств змусили людей шукати роботу за кордоном. Соціальні проблеми. Погіршення умов життя, зокрема в сфері охорони здоров'я та освіти, спонукало людей шукати кращі умови життя.

Протягом 1990-2000-х рр. кількість українців, які виїжджали за кордон, постійно зростала. У 1987 р. на постійне місце проживання виїхало 5,4 тисячі осіб. У 1989 р. цей показник зріс до 36,5 тисячі. У 1990 р. вже 95 тисяч українців отримали дозвіл на виїзд. За різними оцінками, до 2014 року кількість українських емігрантів становила близько 6–7 мільйонів осіб [10].

Основні напрямки еміграції включали наступні країни. Багато українців виїжджали до США в пошуках кращих економічних можливостей. Канада стала популярним напрямком для українських іммігрантів завдяки програмам імміграції. Країни ЄС, особливо Польща, Чехія та Німеччина, стали важливими пунктами призначення для українців. Четверта хвиля еміграції мала значний вплив на демографічну ситуацію в Україні. Еміграція призвела до дефіциту кваліфікованих працівників у багатьох секторах економіки. Багато емігрантів залишали свої родини в Україні, що створювало нові соціальні виклики та проблеми. Діаспора в країнах прийому активно підтримувала зв'язки з батьківщиною, що сприяло розвитку культурних та економічних зв'язків.

Четверта хвиля еміграції з України була складним і багатогранним процесом, який тривав до 2014 р. Вона відзначалася значними політичними та соціально-економічними змінами в Україні. Початок російської агресії став переломним моментом, який не лише змінив динаміку еміграційних процесів, але й створив нові виклики для українського суспільства. Ця хвиля залишила глибокий слід у житті мільйонів українців і продовжує впливати на країну й досі.

П'ята хвиля міграції з України (2014 р. – теперішній час). Основні причини. Військова агресія на сході України та анексія Криму. Економічна криза та падіння рівня життя. Політична нестабільність. Реформування економіки та скорочення робочих місць. Погіршення інвестиційного клімату.

Характерні особливості. Соціально-демографічний склад. Переважання молоді та людей середнього віку. Високий відсоток висококваліфікованих спеціалістів. Значна частка ІТ-фахівців та науковців. Зростання кількості студентів, які виїжджають на навчання

Географічні напрямки міграції: Польща (основний напрямок трудової міграції), Німеччина, Чехія, Італія, США та Канада, Країни Балтії. Характер міграції. Поєднання тимчасової та постійної міграції. Зростання циркулярної міграції. Збільшення випадків воз'єднання сімей. Тенденція до перетворення тимчасової міграції на постійну.

Економічні аспекти. Значні грошові перекази в Україну (понад 11 млрд доларів США щорічно). Відтік кваліфікованих кадрів. Зменшення податкових надходжень. Зниження підприємницької активності в Україні

Соціальні наслідки. Розрив сімейних зв'язків. Проблема «соціального сирітства». Зміна демографічної структури населення. Формування нових діаспорних спільнот. Трансформація соціальних зв'язків через цифрові технології.

Особливості інтеграції. Активне використання соціальних мереж. Створення нових культурних центрів. Розвиток українських шкіл за кордоном. Формування професійних спільнот. Збереження тісних зв'язків з Україною.

Статистичні дані. Загальна кількість трудових мігрантів: 2,5-3 млн. осіб. Частка осіб з вищою освітою: близько 40%. Середній вік мігрантів: 35-40 років. Співвідношення чоловіків і жінок: 60/40.

П'ята хвиля міграції з України, що розпочалася у 2014 р., характеризується значними переміщеннями населення як всередині країни, так і за її межі. Внутрішньо переміщені особи (ВПО):

- 2014–2021 роки: Після анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі кількість ВПО сягнула близько 1,4 мільйона осіб.
- 2022 рік: Повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до різкого зростання кількості ВПО. Станом на травень 2022 р. їхня кількість становила приблизно 8 мільйонів осіб.
- 2023 рік: За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), станом на травень 2023 р. в Україні налічувалося 5,1 мільйона ВПО.
- 2024 рік: Станом на червень 2024 р кількість ВПО в Україні становила приблизно 3,5 мільйона осіб [11].

Зовнішня міграція:

- 2014–2021 роки: Економічні труднощі та збройний конфлікт сприяли еміграції українців до країн Європейського Союзу, зокрема Польщі, Німеччини та Чехії.

- 2022 рік: Після початку повномасштабної війни мільйони українців виїхали за кордон. Станом на травень 2022 р. понад 8,2 мільйона українців стали біженцями в Європі.
- 2023–2024 роки: Частина українців повернулася додому, проте значна кількість залишилася за кордоном. За даними Громадянської мережі ОПОРА, кількість тих, хто емігрує, збільшується.

П'ята хвиля міграції з України є наслідком складних політичних та соціально-економічних процесів, що тривають з 2014 р., і має значний вплив на демографічну та економічну ситуацію в країні.

Висновки. Проведене дослідження причин та етапів еміграції серед українців дозволяє зробити наступні висновки:

Історичний аналіз української еміграції демонструє її циклічний характер та тісний зв'язок із соціально-політичними та економічними процесами. Кожна з п'яти виявлених хвиль еміграції мала свої унікальні характеристики та причини, проте всі вони значно вплинули на демографічний, соціальний та економічний розвиток України.

Дослідження показало, що основними причинами еміграції в різні періоди були: економічні фактори (малоземелля, безробіття, низький рівень життя), політичні переслідування, військові конфлікти та соціальна нестабільність. При цьому характер еміграції еволюціонував від переважно сільськогосподарської колонізації кінця XIX ст. до сучасної інтелектуальної міграції.

Встановлено, що кожна хвиля еміграції мала свої особливості щодо соціального складу емігрантів. Якщо перша хвиля складалася переважно з селян, то наступні включали все більше представників інтелігенції, науковців та кваліфікованих фахівців. Сучасна еміграція характеризується високим відсотком освічених спеціалістів та молоді.

Географія української еміграції також зазнала суттєвих змін: від початкової орієнтації на країни Північної та Південної Америки до сучасної переваги європейського напрямку. Це свідчить про зміну глобальних економічних можливостей та геополітичної ситуації.

Важливим результатом дослідження є виявлення стійкого взаємозв'язку між соціально-економічною ситуацією в Україні та інтенсивністю еміграційних процесів. Періоди економічних криз та політичної нестабільності незмінно супроводжувались посиленням еміграційних настроїв.

Аналіз показав, що українська еміграція мала як негативні (демографічні втрати, відтік кваліфікованих кадрів), так і позитивні наслідки (формування потужної діаспори, грошові перекази, міжнародні зв'язки). Діаспора відіграла важливу роль у збереженні української культури та підтримці незалежності України.

Сучасний етап еміграції характеризується новими тенденціями: зростанням циркулярної міграції, посиленням ролі цифрових технологій у підтримці

зв'язків з батьківщиною, збільшенням частки висококваліфікованих спеціалістів серед емігрантів.

Дослідження підтверджує необхідність розробки комплексної державної політики щодо регулювання міграційних процесів та взаємодії з діаспорою. Важливим є створення умов для реверсної міграції та ефективного використання потенціалу діаспори для розвитку України.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення міграційних процесів, розробки державних програм співпраці з діаспорою та прогнозування майбутніх міграційних тенденцій. Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз впливу глобалізації на характер української еміграції та вивчення механізмів збереження національної ідентичності в умовах масової міграції.

Список використаних джерел та літератури

1. Лановик Б., Траф'як М. Українська еміграція: причини і наслідки. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 45-67.
2. Малиновська О.А. Міграційні дослідження в Україні: стан і перспективи. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 2(40). С. 11-28.
3. Євтух В.Б. Етнонаціональна структура українського суспільства. *Наукові записки НаУКМА*. 2022. Том 5. С. 156-178.
4. Пирожков С.І. Демографічний розвиток України: сучасні виклики. *Демографія та соціальна політика*. 2021. № 4. С. 8-24.
5. Ясь О.В. Еміграційні процеси в Україні: історіографія питання. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 89-112.
6. Наулко В.І. Етнодемографічні процеси в Україні. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 2. С. 6-19.
7. Кабузан В.М. Українці у світі: динаміка чисельності та розселення. *Український географічний журнал*. 2020. № 1. С. 23-45.
8. Винниченко І.І. Міграційні процеси в сучасній Україні. *Регіональна економіка*. 2022. № 2. С. 67-82.
9. Рудницький О.П. Історична еволюція чисельності населення України у світлі теорії демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 3(41). С. 3-16. URL: <https://dse.org.ua/arhchive/41/1.pdf>
10. Міграція в Україні: Цифри і Факти, 2021. 24 с. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/resources/mihratsiya-v-ukrayini-tsyfry-i-fakty-2021>
11. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Квітень 2024. 12 с. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/GPS_IDP_R16_2024_UKR.pdf

References

1. Lanovik, B., Trafyuk, M. (2021). Ukrayinska emigratsiya: prychny i naslidki. *Ukrayinskiy Istorichniy zhurnal*, 3, pp. 45-67. [In Ukrainian].
2. Malinovska, O.A. (2020). Migratsiyni doslidzhennya v Ukrayini: stan i perspektivi. *Demografiya ta sotsialna ekonomika*, 2(40), pp. 11-28. [In Ukrainian].
3. Evtukhm V.B. (2022). Etonatsionalna struktura ukrayinskogo suspilstva. *Naukovi zapiski NaUKMA*, 2022, Tom 5, pp. 156-178. [In Ukrainian].
4. Pirozhkov, S.I. (2021). Demografichniy rozvitok Ukrayini: suchasni vikliki. *Demografiya ta sotsialna politika*, 4, pp. 8-24. [In Ukrainian].

5. Yas, O.V. (2020). Emigratsiyini protsesi v Ukrayini: Istoriohrafiiya pitannya. *Ukrayinskiy Istorichniy zhurnal*, 5, pp. 89-112. [In Ukrainian].
6. Naulko, V.I. (2021). Etnodemografichni protsesi v Ukrayini. *Narodna tvorchist ta etnologiya*, 2, pp. 6-19. [In Ukrainian].
7. Kabuzan, V.M. (2020). Ukrayintsi u sviti: dinamika chiselnosti ta rozselennya. *Ukrayinskiy geografichniy zhurnal*, 1, pp. 23-45. [In Ukrainian].
8. Vinnichenko, I.I. (2022). Migratsiyini protsesi v suchasniy Ukrayini. *Regionalna ekonomika*, 2, pp. 67-82. [In Ukrainian].
9. Rudnitskiy, O.P. (2020). Istorichna evolyutsiya chiselnosti naseleennya Ukrayini u svitli teoriiy demografichnogo perehodu. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika*, 3(41), pp. 3-16. [Online]. Available from: <https://dse.org.ua/arhcive/41/1.pdf> [In Ukrainian].
10. Migratsiya v Ukrayini: Tsifry i Fakty, 2021. 24 p. [Online]. Available from: <https://ukraine.iom.int/uk/resources/migratsiya-v-ukrayini-tsyfry-i-fakty-2021> [In Ukrainian].
11. Zvit pro vnutrishne peremischennya naseleennya v Ukraini. Kviten' 2024. 12 p. [Online]. Available from: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/GPS_IDP_R16_2024_UKR.pdf [In Ukrainian].

Tkach D. Causes and Stages of Emigration among Ukrainians: a Historical Overview.

This article presents a comprehensive analysis of the historical processes of Ukrainian emigration, highlighting the main waves and causes of mass migration abroad. The study covers the period from the late 19th century to the present, addressing the socio-economic, political, and cultural factors influencing migration processes.

The first wave of emigration (1870–1914) marked the beginning of large-scale Ukrainian migration. The interwar period (1918–1939) saw the second wave of emigration. The third wave (1945–1955) was driven by the aftermath of World War II. The fourth wave (1960s–1980s) was predominantly characterized by ethnic and religious motivations. The fifth wave of emigration, which began after 1991, continues to this day.

The article provides a detailed analysis of the socio-demographic composition of emigrants from different periods, their impact on the development of settlement countries, and their ties with Ukraine. Special attention is given to the formation of the Ukrainian diaspora, its institutional development, and its role in preserving national identity. The authors examine the effects of emigration processes on Ukraine's economic, demographic, and social development.

The study also sheds light on current trends in Ukrainian emigration, including circular migration, transnational families, and new forms of diaspora interaction. The impact of globalization, digital technologies, and social networks on migration processes and the maintenance of connections between the diaspora and Ukraine is analyzed.

Particular attention is paid to Ukraine's state policy regarding the diaspora and the regulation of migration processes. Legislative initiatives, cooperation programs with the diaspora, and mechanisms for protecting the rights of Ukrainian labor migrants abroad are reviewed. The author evaluates the effectiveness of existing government programs and provides recommendations for their improvement.

An important aspect of the research is the analysis of the economic impact of emigration on Ukraine, particularly the role of remittances from labor migrants in the national economy. Both positive (financial inflows, labor market relief) and negative (demographic challenges, family separations) consequences of mass emigration are examined.

This article contributes to understanding the historical prerequisites and current state of Ukrainian emigration, offering a comprehensive analysis of this multifaceted phenomenon. The study not only systematizes existing knowledge but also outlines prospects for further scholarly investigations in this field.

Keywords: *Ukrainian emigration, migration waves, diaspora, displaced persons, migration processes, national identity, transnational connections.*

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 930.2(100)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-10>

Пошедін О.І.

<https://orcid.org/0000-0002-9253-5285>

ІСТОРИОГРАФІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджується зарубіжна і вітчизняна історіографія, яка присвячена феномену глобалізації. З'ясовано, що вивчення глобалізаційних процесів характеризується широкою міждисциплінарністю. Нині ми живемо в умовах глобальної економіки. Тому не випадково, що значний масив наукової літератури присвячено саме економічним і фінансовим аспектам глобалізації. Глобалізацію варто вивчати і в історичному контексті. Історичні дослідження походження та наслідків глобалізації можуть сприяти кращому розумінню сучасних глобалізаційних процесів. Окремо вивчається соціально-політичний вимір глобалізації, який стосується таких питань, як принцип державного суверенітету, перспективи регіонального і глобального управління, демографія, права людини, глобальні міграційні потоки, демократія, ціннісні аспекти глобалізації тощо. Процеси глобалізації наклали свій відбиток як на зовнішню, так і на внутрішню середовище безпеки держав світу. Отже, безпекові аспекти глобалізації перебувають у центрі уваги як зарубіжних, так й українських дослідників. Нині з одного боку світ залишається більш пов'язаним, ніж будь-коли, завдяки широкому використанню цифрових технологій. З іншого – спостерігається уповільнення світової торгівлі внаслідок протекціоністської політики в окремих державах. Отже, окрему категорію досліджень створюють наукові праці, які досліджують сучасні глобалізаційні тенденції. З огляду на зазначене у статті запропонована систематизація історіографії за такими напрямками: економічні і фінансові аспекти глобалізації, історія глобалізації, соціально-політичний вимір глобалізації, безпекові і технологічні аспекти глобалізації, тенденції глобалізації.

Зроблено висновок про те, що вивчення глобалізації має вирішальне значення для усвідомлення історичних змін, які сформували її появу та еволюцію. Крім того, дослідження різноманітних аспектів глобалізації важливе з огляду на розуміння її впливу на всі сфери суспільного життя, що допомагає урядам ухвалювати обґрунтовані рішення у сфері внутрішньої і зовнішньої політики. Зважаючи на те, що список літератури про глобалізацію постійно збільшується, запропоновано продовжувати досліджувати історіографію глобалізаційної тематики у подальших розвідках українських науковців.

Ключові слова: глобалізація, економічні і фінансові аспекти глобалізації, історія глобалізації, соціально-політичний вимір глобалізації, тенденції глобалізації.

Нині глобалізація впливає не тільки на держави, але й безпосередньо визначає стиль життя окремої людини. Розуміння наслідків глобалізації допомагає усвідомити надзвичайно складні явища і процеси, які у найближчому майбутньому визначатимуть розвиток людства. Все це обов'язково має враховуватися при формуванні внутрішньої і зовнішньої політики України.

Відтоді, як у 1983 р. американський економіст Т. Левітт опублікував статтю під назвою «Глобалізація ринків» [1], глобалізація постійно перебуває у центрі уваги зарубіжних науковців. Осмислення сутності глобальних процесів, їх причин і наслідків стало предметом дослідження економістів, істориків,

соціологів, екологів тощо. Д. Родрік у праці «Парадокс глобалізації: демократія та майбутнє світової економіки» [2] аналізує причини парадоксу, який полягає у тому, що не можна одночасно прагнути демократії, національного самовизначення та економічної глобалізації. У книзі «Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію» Т. Фрідмен досліджує, як технології, капітал та інформація трансформують глобальний ринок, нівелюючи старі географічні та геополітичні кордони, а також демонструє, чому баланс між прогресом і збереженням давніх традицій забезпечить краще майбутнє для всього людства [3].

В Україні теж не бракує досліджень, які присвячені феномену глобалізації. Серед останніх праць варто виділити монографію «Вплив багатоплярної глобалізації на зовнішню торгівлю України», де представлені результати досліджень щодо розвитку зовнішньої торгівлі України в умовах багатоплярної глобалізації [4]. У контексті назви дослідження необхідно звернути увагу на статтю «Історія глобалізації: методологічні підходи та історіографія проблеми», де А. Мартинов розглядає історіографічні та методологічні проблеми досліджень історії глобалізації [5].

Незважаючи на внесок цих та багатьох інших дослідників у вивчення феномену глобалізаційної проблематики, в Україні фактично відсутні наукові праці, які присвячені історіографії глобалізації. Саме цим і обумовлюється новизна запропонованої статті.

Мета статті – дослідити зарубіжну і вітчизняну історіографію, присвячену феномену глобалізації.

З огляду на те, що вивчення глобалізаційних процесів характеризується широкою міждисциплінарністю, у статті запропонована систематизація наукових праць за такими напрямками: економічні і фінансові аспекти глобалізації, історія глобалізації, соціально-політичний вимір глобалізації, тенденції глобалізації.

Економічні і фінансові аспекти глобалізації

Нині немає сумніву, що ми живемо в умовах глобальної економіки. Тому не випадково, що значний масив наукової літератури присвячено саме економічним і фінансовим аспектам глобалізації. З огляду на мету статті, безумовний інтерес дослідників глобалізації становить Принстонська енциклопедія світової економіки. Ця ґрунтовна праця підготовлена міжнародним колективом авторів і містить актуальну проблематику, що охоплює широкий спектр тем з міжнародної торгівлі, фінансів, виробництва та економічного розвитку [6].

У дисертаційному дослідженні «Структурна трансформація моделі розвитку економіки України в умовах глобалізаційних викликів» І. Усик визначив глобалізаційні виклики як передумови трансформації розвитку світової економіки та зокрема дослідив макроекономічні індикатори розвитку країн світу. На цій основі автор сформував можливі умови структурної трансформації

моделей розвитку світової економіки в умовах глобалізації, а також розробив механізм структурної трансформації розвитку економіки країни в умовах глобалізації [7].

У звіті ІМФ 2009 р. вивчалися позитивні і негативні наслідки фінансової глобалізації для держав, що розвиваються. У документі зроблено висновок, що ці держави можуть отримати вигоду з фінансової глобалізації, але з багатьма нюансами. З іншого боку, не існує переконливих доказів того, що фінансова глобалізація сама по собі призводить до криз у державах, що розвиваються [8].

Український дослідник О. Шаров у монографії «Глобалізація грошей» розглядає питання теоретичних та емпіричних аспектів глобалізації в царині грошово-кредитних відносин. Базуючись на фактичних даних та висновках стосовно грошової глобалізації, тобто впливу монетарних відносин на процеси економічної глобалізації, автор аналізує зворотний вплив самих глобалізаційних процесів на сутність та форму і порядок виконання грошима своїх специфічних функцій у сучасних умовах [9].

Серед наукової літератури, яка досліджує глобалізацію, необхідно виділити напрям, присвячений вивченню впливу глобалізації на економічне зростання в усьому світі. Однією з останніх публікацій, яка присвячена цій проблематиці, є стаття Ф. Гаймбергерга, де автор дійшов висновку, що масштаби впливу економічної глобалізації на зростання виробництва є позитивними, хоча і не таким потужними, як подається у багатьох дослідженнях. Також наголошується, що вплив глобалізації на економічне зростання згодом змінюється і що освіта та інституції відіграють у цьому важливе значення [10].

На окрему увагу заслуговує двотомна «Енциклопедія глобальної економіки», підготовлена Д. О'Коннором. Перший том дає короткий огляд ключових економічних, політичних, наукових і культурних подій, які сформували світову економіку, а також містить статті, які зосереджені на аналізі проблем, що впливають на світову економіку. Другий том складається з двох окремих розділів. Перша частина відтворює документи, які охоплюють проблеми народонаселення, скорочення бідності, економічного зростання та сталого розвитку, міжнародної торгівлі, регіональної інтеграції, прямих іноземних інвестицій та корпоративної соціальної відповідальності, глобальних ринків праці, навколишнього середовища та сталого розвитку тощо. Розглядаються питання прав споживачів і сталого споживання, а також якості життя та економічної справедливості. Друга частина містить статистичні таблиці, які зокрема охоплюють: світовий обсяг виробництва, економічні показники як розвинених, так і найменш розвинених держав, прямі іноземні інвестиції, міжнародну торгівлю, глобальне споживання та виробництво енергії [11].

Економічна глобалізація характеризується розмаїттям досліджень. Про це, зокрема, свідчить існування антології під назвою «Глобалізація вина». Редактори К. Андерсон і В. Пінілла зібрали думки провідних світових економістів та істориків економіки, щодо розвитку національної виноробної

промисловості під час глобалізації. У книзі аналізується розвиток виноробства в усіх ключових державах-виробниках і споживачах вина. Заключний розділ антології спирається на економічну модель глобальних винних ринків і прогнозує розвиток цих ринків до 2025 р. на основі різних припущень щодо зростання населення та доходів, реальних обмінних курсів та інших факторів [12].

Українська вчена Г. Дугінець досліджувала теоретико-методологічні засади, закономірності та нові тенденції формування міжнародних виробничих мереж у світовому економічному просторі та зробила висновок, що головним імперативом розвитку міжнародних виробничих мереж є інноваційний розвиток. Крім того була запропонована загальна концепція локалізації українських підприємств на всіх етапах створення вартості усередині мереж [13].

Історія глобалізації

Глобалізацію варто вивчати і в історичному контексті, використовуючи конкретні факти, які охоплюють багато століть або тисячоліть. Дослідження походження та наслідків глобалізації можуть сприяти кращому розумінню сучасних глобалізаційних процесів.

Пітер Стернс у книзі «Глобалізація у світовій історії» визначає чотири основні фази глобалізації: з 1000 року нашої ери, після 1500 року, з 1850 року та з середини ХХ ст. Дослідження кожного етапу включає обговорення характеру та масштабу інноваційних змін, зокрема транспортних і комунікаційних технологій, а також моделей торгівлі. Завдяки міждисциплінарному підходу, який поєднує політичні, соціологічні та історичні перспективи, П. Стернс надає комплексний огляд історичних факторів, які сформували глобалізацію [14].

Фахівці Світового банку у доповіді 2002 р. «Глобалізація, зростання і бідність» відтіняють три хвилі глобалізації. В основу періодизації вони поклали данні стосовно світової торгівлі, міграції і руху капіталів. Отже, перша хвиля глобалізації розпочалася у 1870 р. Вона була зумовлена зниженням транспортних витрат і тривала до 1914 р., коли була призупинена початком Першої світової війни. Друга хвиля глобалізації починається у 1945 р. і характеризувалася лібералізацією торгівлі та продовженням зниження транспортних витрат. Третя хвиля глобалізації розпочалася після 1980 р. з виходом на світовий ринок товарів і послуг держав, що розвиваються [15].

Досить цікавий підхід до періодизації глобалізації застосовано у праці «Три хвилі глобалізації». На погляд авторів, перша хвиля глобалізації (1492–1800 рр.) була викликана головним чином діями лідерів держав, які зруйнували бар'єри між націями. 1492 рік був обраний за точку відліку з огляду на першу подорож Колумба, яка започаткувала торгівлю між Старим і Новим Світами. Під час другої хвилі (1800–2000 рр.) на глобальний ринок, завдяки імпульсу промислової революції, вийшли транснаціональні компанії. У першій половині

цього періоду глобальна інтеграція стимулювалась зниженням транспортних витрат, а у другій половині – завдяки поширенню телеграфу, телефону, супутників та першої версії інтернету. Рушійною силою третьої хвилі глобалізації (розпочалася у 2000 р.) визнано людей, які почали співпрацювати по всьому світу завдяки створенню та розповсюдженню глобальної оптоволоконної мережі, а також досягненням у галузі програмного забезпечення. З третьою хвилею глобалізації світ «зменшився», оскільки безліч технологічних інновацій різко збільшили доступність нових способів і каналів зв'язку. Також збільшилися масштаби міжнародної співпраці, яка сприяла обміну знаннями та інформацією, прискорюючи поширення ідей по всьому світу [16].

Німецькі дослідники Ю. Остерхаммель та Н. Петерссон стверджують, що глобалізацію можна простежити від торгівлі шовком між Китаєм і Середземноморським регіоном, а також від судноплавних шляхів між Аравійським півостровом та Індією. Наступна фаза глобалізації припадає на період з 1750 по 1880 роки. Це епоха імперіалізму, політичних потрясінь та індустріалізації. Період з 1880–1945 рр. описується як епоха глобального капіталізму і глобальних криз. На погляд німецьких вчених економічна історія описує десятиліття, що передували початку Першої світової війни, як епоху великої глобалізації, за якою послідувала фаза деглобалізації, яка закінчилася лише після Другої світової війни. Однак навіть процеси дезінтеграції можна охарактеризувати лише як розвиток глобальної економіки або системи світової політики, оскільки ці процеси мали далекосяжні наслідки і часто були свідомою реакцією на глобалізацію. Останній період, який описують автори, починається з 1945 року і закінчується серединою 1970-х рр. Ці часи характеризуються найбільш всеосяжною трансформацією економіки, суспільства та культури, яка будь-коли спостерігалася до цього часу [17].

Соціальний-політичний вимір глобалізації

Соціально-політичний вимір глобалізації стосується таких питань, як принцип державного суверенітету, перспективи регіонального та глобального управління, демографія, права людини, глобальні міграційні потоки, демократія, ціннісні аспекти глобалізації тощо. У цьому контексті глобалізація, значною мірою, означає посилення взаємодії між урядами та збільшення зовнішнього впливу на політику держав з огляду на демократичні положення щодо прав людини і діяльність неурядових організацій. Глобалізація також веде до зближення традиційних національних політик, які регулюють екологічне законодавство, законодавство про працю, здоров'я та безпеку споживачів та інші аспекти суспільного життя. У цьому аспекті Д. Дрезнер досліджував вплив глобалізації на зближення регуляторної політики держав, зокрема на встановлення трудових та екологічних стандартів [18].

Юлія Ткачук доводила, що в умовах глобалізації зменшується кількість політичних інструментів, доступних урядам. Крім того знижується

ефективність конкретних інститутів, які дозволяють державі контролювати активність своїх громадян усередині і за межами власних кордонів. Багато з традиційних сфер панування й відповідальності держави (оборона, управління економікою, комунікації, адміністративна та правова системи), на її погляд, не можуть контролюватися без залучення міжнародних форм співробітництва [19].

Вплив глобалізації на права людини і демократизацію суспільства – це інша проблематика, яка привертає увагу з боку як українських, так і зарубіжних дослідників. Як зазначає К. Гулд, існує глобальний «дефіцит демократії», або відсутність демократичної участі тих, на кого впливають рішення все більш глобальних політичних та економічних інституцій і нових транскордонних спільнот. Із цим пов'язане питання реалізації фундаментальних прав людей, особливо їхніх економічних прав. Авторка розглядає низку прикладних проблем, зокрема збереження расизму, культурні права, права жінок, демократичне управління фірмами, використання Інтернету для посилення політичної влади тощо [20].

Олена Дашковська підкреслює, що процеси глобалізації позначаються на усіх сферах життєдіяльності суспільства, зокрема, і на реалізації прав людини. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини, враховуючи процеси глобалізації, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою, стверджує дослідниця. На її погляд, права людини, які притаманні усім країнам і народам завдяки своїм природним властивостям, визнані у міжнародних документах як такі, що не підлягають жодним обмеженням і відхиленням, на регіональному рівні трактуються по різному. На практиці це призводить до обмежень і подекуди порушень прав людини, що потребує реагування з боку міжнародної спільноти [21].

Софі Крокетт стверджує, що глобалізація має багато переваг. Однією з них є можливість економічного зростання як на індивідуальному, так і на національному рівні. Утім багато людей не можуть скористатися перевагами глобалізації. Малі компанії, які не спроможні конкурувати з багатонаціональними компаніями на міжнародному рівні, втрачають від більшої економічної відкритості. Результати цих втрат призводять до послаблення демократії в державах. Глобалізація перетворила звичайного громадянина на особистість, яка набагато більше готова переслідувати власні економічні інтереси, ніж бути стурбованою змістом державної політики. З іншого боку, глобалізація значно розширила цінності демократичної держави. Міжнародний бізнес вимагає зростання демократії. Для того, щоб бізнес процвітав, мир і стабільність повинні бути встановлені в усіх потенційних інвестиційних країнах. Оскільки економічні зв'язки між державами розширюються, авторитарні країни відчувають посилення тиску з боку транснаціональних компаній щодо політичної лібералізації. Отже, зазначає С. Крокетт, якщо уважно проаналізувати, як глобалізація зменшила демократію і як вона її розширила, можна з упевненістю стверджувати, що глобалізаційні

процеси фактично поширили демократію в усьому світі [22].

Вплив глобалізації на розвиток міжнародної міграції є іншою проблемою, яку активно досліджують як українські, так і зарубіжні дослідники. А. Вишневська і К. Петренко визначили міжнародну міграцію, як один із наслідків глобалізаційних процесів, що може дестабілізувати певні регіони у світі [23]. Браян Кілі досліджує реалії міжнародної міграції і розглядає такі питання: звідки приїжджають мігранти і куди вони прямують, як уряди керують міграцією, наскільки успішними є мігранти в освіті та на ринку праці, чи допомагає міграція країнам, що розвиваються, чи заважає їм [24]. У доповіді, яка була підготовлена фахівцями Світового банку у 2018 р., наголошується, що глобальна міграція дозволила мільйонам людей подолати бідність та стимулювала зростання економіки. За даними доповіді масштабні та стійкі відмінності у рівні оплати праці у світі є основними рушійними факторами економічної міграції з країн із низьким рівнем доходу до країн із високим рівнем доходу. Після переїзду в іншу країну заробітна плата мігрантів часто зростає втричі, що допомагає мільйонам мігрантів та їхнім родичам, які залишилися в рідній країні, уникнути бідності. Від цього нерідко залишаються у вигаді й країни призначення, оскільки мігранти відіграють найважливішу роль у різних сферах – від прискорення науково-технічного прогресу в Силіконовій долині до участі у будівництві хмарочосів на Близькому Сході. Автори доповіді зазначили, що міграційні потоки відрізняються високою концентрацією з погляду розташування та роду занять мігрантів. На час підготовки доповіді, 60% із майже 250 млн міжнародних мігрантів у світі проживали у 10 основних країнах призначення [25].

Сучасна ситуація на планеті характеризується різким погіршенням якості навколишнього середовища. Отже, цілком передбачуваним є інтерес дослідників до вивчення взаємозв'язку між глобалізацією та навколишнім середовищем. У цьому сенсі варто виділити працю П. Кристоффа і Р. Екерслі під назвою «Глобалізація та навколишнє середовище». Автори наголошують, що апатія серед людей, які прагнуть до кращого життя, безвідповідальність тих, кого обрано керувати і прагнення надприбутків об'єдналися в кризу, яка виражається через екологічні потрясіння. Ця криза найгостріше виражається у зміні клімату та втраті біорізноманіття. Подолання наслідків цієї кризипотребує критичних змін у свідомості та реформування глобального екологічного управління [26].

Ціннісні аспекти глобалізації вивчалися вченими державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». Зокрема аналізувалися традиційні й нові цінності у міжнародних відносинах в умовах глобалізації, розглядався вплив глобалізації на культуру й ціннісні орієнтації людини і соціуму [27], досліджувалася еволюція системи цінностей в умовах глобалізації [28], аналізувалися теоретичні та практичні проблеми еволюції культурно-історичних цінностей у світлі глобалізаційних процесів [29].

Процеси глобалізації і породжувані ними проблеми безпосередньо впливають на соціальну поведінку людей. Автори публікації під назвою «Глобалізація сексуальності» досліджують взаємозв'язки між національною державою, глобалізацією та сексуальним інакодумством [30]. Інші сфера людських відносин – сфера шлюбу теж зазнає змін в еру глобалізації і веде до зростання міжнародної шлюбної міграції. Шведські дослідники у статті «Глобалізація шлюбних відносин: шведський досвід» дійшли таких висновків. По-перше, значну частку всіх шлюбних мігрантів у Швеції складають чоловіки, тоді як більшість існуючої літератури про шлюбну міграцію зосереджена майже виключно на жінках. По-друге, географічне походження шлюбних мігрантів у Швеції має яскраво виражений гендерний характер: шлюбні мігранти чоловічої та жіночої статі у Швеції походять із різних регіонів світу. Це говорить про те, що в основі чоловічої та жіночої шлюбної міграції лежать різні механізми, роблять висновок Т. Нідомисл, Дж. Ост і Мартен Ван Хем [31].

Глобалізація у сфері культури і перспективи створення єдиної світової культури є іншою сферою суспільного буття, яка досліджується науковцями. Пол Хоппер пропонує диференційований і міждисциплінарний підхід до розуміння культурної глобалізації. Він обговорює різноманітні проблеми, які пов'язані з глобалізацією та культурою, включаючи космополітизм, культурну гібридизацію та гомогенізацію, а також стверджує, що певні аспекти глобалізації викликають культурний опір [32]. Джон Томлінсон вивчає зв'язок між глобалізацією та сучасною культурою, пояснюючи важливість часу та простору, впливу ЗМІ та комунікаційних технологій, а також можливого зростання більш космополітичної культури [33]. Пітер Ванхем, описуючи культурну глобалізацію, порушує кілька важливих питань. Чи є очолювана Америкою культурна глобалізація бомбою сповільненої дії, яка вбиває мови та культури? Чи є культурна глобалізація явищем, яке збагачує місцеві культури? Чи повинні ми бути агностиками щодо культурної глобалізації, поки вона призводить до більш позитивних результатів для суспільства та навколишнього середовища, таких як найкраще управління та кліматичне лідерство? У підсумку, наголошує П. Ванхем, швидше за все, різноманітні культури продовжуватимуть існувати та перехресно збагачувати одна одну, як це було протягом століть. У цьому контексті важливо плекати національну культуру, а політикам та іншим зацікавленим сторонам – зміцнювати та сприяти культурним зв'язкам у суспільстві [34].

Безпекові і технологічні аспекти глобалізації

Процеси глобалізації наклали свій відбиток як на зовнішнє, так і на внутрішнє середовище безпеки держав світу. Тому не дивно, що безпекові аспекти глобалізації перебувають у центрі уваги як зарубіжних, так і українських дослідників. У цьому контексті варто відзначити книгу «Глобалізація і національна безпека» де провідні вчені в галузі міжнародних відносин оцінюють наслідки глобалізації для національної безпеки, виділяючи

три окремі процеси глобалізації – інтенсифікацію економічного обміну, потік інформації та маркетингові процеси (розширення набору соціальних відносин, що регулюються ринковими силами) [35]. Ольга Зернецька висвітлювала роль глобальної комунікації у таких сферах життєдіяльності людства, як культура, політика, економіка та кібербезпека [36]. Олександр Лемак досліджував вплив глобалізації на безпеку національної держави під кутом правових і кримінологічних аспектів. На погляд автора, глобалізація в її сучасній формі породжує набагато більше негативних аспектів, ніж позитивних, посилює диференціацію держав і народів, поширює і породжує нові види злочинності, відкриті збройні протистояння, бідність, втрату суспільством контролю за рухом цивілізаційних процесів. У контексті війни Росії проти України, певною мірою, є утопічною пропозиція автора щодо встановлення правопорядку на основі загальних правил, які зможуть забезпечити формальну рівність усіх суб'єктів глобалізації [37].

У монографії Національного інституту стратегічних досліджень «Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації» висвітлювалися теоретичні, методологічні та прикладні механізми забезпечення економічної безпеки України й посилення конкурентоспроможності країни в умовах глобальної економіки. Авторами монографії обґрунтовано концептуальні положення безпекоорієнтованих стратегій зміцнення національної конкурентоспроможності, яка визнається екзистенційною умовою забезпечення національної безпеки, а вплив глобалізації міжнародного суспільства розглядається як головна умова нарощування технологічних та комунікаційних можливостей інтеграції України у світову економіку [38].

Тенденції глобалізації

Нині з одного боку світ залишається більш пов'язаним, ніж будь-коли, завдяки широкому використанню цифрових технологій. З іншого – спостерігається уповільнення світової торгівлі внаслідок протекціоністської політики в окремих державах. Отже, окрему категорію наукових праць створюють дослідження, які вивчають сучасні глобалізаційні тенденції. Однією з головних проблем, яку досліджують науковці, є питання щодо незворотності глобалізаційних процесів. Стівен Альтман і Керолайн Бастіан наголошують, що наслідки пандемії COVID-19 викликали хвилю спекуляцій про кінець глобалізації, а вторгнення Росії в Україну спричинило ще більшу кількість прогнозів щодо призупинення глобалізаційних процесів. Проте, на погляд вчених, немає доказів того, що глобалізація поступається місцем регіоналізації. Хоча компаніям дійсно необхідно пристосовуватися до зростання геополітичної напруженості, їм не варто відмовлятися від глобальних стратегій, підкреслюють дослідники [39].

Пітер ван Бергейкан аналізував каталізатори антиглобалістських настроїв. Його книга «Деглобалізація 2.0: торгівля та відкритість під час Великої депресії та Великої рецесії» виявляє схожість і відмінності між сучасними подіями та

економічними кризами 1930-х рр. і пропонує розуміння політичних і економічних рушійних сил деглобалізації. Аналізуючи глобалізацію Пітер ван Бергейк зосереджується на питаннях нерівності, соціальної невизначеності та міжнародній конкуренції [40].

Норрін М. Ріпсман зазначає, що інтенсивна глобалізація 1990-х та 2000-х років не є причиною пом'якшення напруженості між великими державами. Натомість глобалізація є продуктом ситуації у сфері безпеки, що виникла в результаті закінчення холодної війни. Нині ліберальний економічний порядок є жертвою, а не каталізатором ширших політичних та геостратегічних змін, таких як ослаблення гегемонії США, поява популістських лідерів, менш відданих ліберальному порядку денному. Тим не менш, економічні відносини впливають на характер та методи конкуренції великих держав. Якщо деглобалізація збережеться, робить висновок Ріпсман, можна очікувати, що вона змінить та посилить конкуренцію великих держав [41].

Річард Хаас наголошує, що глобалізація може бути як руйнівною, так і конструктивною силою. В останні роки все більше урядів і людей у всьому світі почали розглядати глобалізацію як джерело небезпеки. Коли справа доходить до зміни клімату, пандемій і тероризму – усе це посилюється глобалізацією, підкреслює Р. Хаас. Посилюється опозиція і вільній торгівлі, що призвело до закликів до «чесної» або «керованої» торгівлі, в якій уряд відіграє більшу роль у обмеженні імпорту та сприянні експорту. Подібна тенденція спостерігається щодо інформації та трудової міграції. Усе це сприяє переходу до деглобалізації. Проте, зазначає Р. Хаас, глобалізація – це реальність, яку не можна ігнорувати або відмовлятися від неї. Він наголошує, що жодна країна сама по собі не може забезпечити собі безпеку. Односторонність не є серйозним політичним шляхом. Єдиний вибір – знайти вірні відповіді на виклики та загрози глобалізації. Ефективні колективні дії можуть протистояти ризикам хвороб, зміни клімату, кібератак, розповсюдження ядерної зброї та тероризму. Саме це і становить суть глобального управління [42].

Рана Форухар стверджує, що традиційна глобалізація зазнала поразки. Пандемія Covid-19 різко підкреслила крихкість глобальної торгівлі та ланцюгів постачання. Війна Росії проти України, а політичний і економічний хаос, що послідував за нею, ще більше підкреслили вразливість глобалізації. Зараз, зазначає Р. Форухар, світ переміщується від необмеженої глобалізації до більшої регіоналізації та локалізації [43]. Протилежної думки дотримуються С. Альтман і К. Бастіан. У своєму дослідженні вони стверджують, що немає доказів того, що глобалізація поступається місцем регіоналізації. На їх погляд, деглобалізація може бути більш ризикованим шляхом, ніж цілеспрямовані дії для пом'якшення геополітичних ризиків [44].

Висновки

Проаналізувати історіографію, яка присвячена дослідженню глобалізації в межах однієї статті неможливо. Проблематика глобалізації досліджується

економістами, політологами, соціологами, істориками тощо. Навіть фахівці однієї дисципліни досліджують глобалізацію по-різному. З кожним днем список літератури про глобалізацію збільшується. Тільки пошук за словом глобалізація у назвах наукових видань бази даних «Скопус» видає посилання на майже 28 тисяч публікацій.

Отже, без жодного сумніву, запропонована у статті систематизація історіографії глобалізаційної тематики повинна удосконалюватися і розвиватися у подальших дослідженнях українських науковців. Загалом вивчення глобалізації має вирішальне значення для усвідомлення історичних змін, що сформували її появу та еволюцію. Крім того, дослідження різноманітних аспектів глобалізації важливе з огляду на розуміння її впливу на суспільства, що допомагає урядам ухвалювати обґрунтовані рішення у сфері і внутрішньої і зовнішньої політики.

Список використаних джерел та літератури

1. Levitt T. The globalization of markets. URL: <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets>
2. Rodrik D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. New York and London: W.W. Norton, 2011. 368 p.
3. Friedman T. The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. Farrar, Straus and Giroux, 1999. 469 p.
4. Гуменюк В.В. Вплив багатополлярної глобалізації на зовнішню торгівлю України: колективна монографія / за ред. Т.О. Осташко. Київ, 2024. 330 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Vplyvbahatopoliarnoi-hlobalizatsii-na-zovnishniu-torhivliu-Ukrainy.pdf>.
5. Мартинов А. Історія глобалізації: методологічні підходи та історіографія проблеми. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. № 26. С. 59-79.
6. The Princeton Encyclopedia of the World Economy / K. Reinert, R. Rajan, A. Glass, L. Daviseds. Vol. I – II. Princeton: Princeton University Press, 2009. 1336 p.
7. Усик І.О. Структурна трансформація моделі розвитку економіки України в умовах глобалізаційних викликів: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.02. Вінниця, 2019. 297 с.
8. Kose A., Prasad E., Rogoff K., Wei Shang-Jin. Financial globalization: a reappraisal. *IMF working papers*. 2009. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Financial-Globalization-A-Reappraisal-19435>
9. Шаров О.М. Глобалізація грошей. Економісофський / монетарософський трактат з питання еволюції грошей: монографія. К., 2022. 667 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Globalizacija-groshey.pdf>
10. Heimberger P. Does economic globalisation promote economic growth? A meta-analysis. *World Economy*. 2022. Volume 45, Issue 6. P. 1690–1712. URL: <https://doi.org/10.1111/twec.13235>
11. O'Connor D. Encyclopedia of the global economy. Westport, Conn: GreenwoodPress, 2006. 900 p.
12. Wine Globalization: A New Comparative History / K. Anderson, V. Pinillaeds. NewYork: Cambridge University Press, 2018. 566 p.
13. Duginets G. Global imperatives for development of international production networks: CaseofUkraine. *Problems and Perspectives in Management*. 2020. № 1. P. 57–69.
14. Stearns P. Globalization in World History. Routledge, 2023. 242 p.
15. Globalization, growth, and poverty: building an inclusive world economy. A World Bank policy research report. Washington, D.C.: World Bank Group, 2002. URL:

- <http://documents.worldbank.org/curated/en/954071468778196576/Globalization-growth-and-poverty-building-an-inclusive-world-economy>
16. The Three Waves of Globalization: Winds of Change in Professional, Institutional and Academic Genres / F. Poppi, W. Cheng. Cambridge Scholars Publishing, 2013. 365 p.
 17. Osterhammel J., Petersson N. Globalization: A Short History. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2005. 200 p.
 18. Drezner D. Globalization and Policy Convergence. *International Studies Review*. 2001. Volume 3, Issue 1. P. 53–78.
 19. Ткачук Ю.В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми наддержавного впливу: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія», Одеса, 2004. 16 с.
 20. Gould C. Globalizing Democracy and Human Rights. Cambridge University Press, 2004. 288 p.
 21. Дашковська О. Права людини в глобалізованому світі: універсалізм чи релятивізм? *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 5–13.
 22. Crockett S. Has Globalization spread Democracy around the world? URL: <https://www.e-ir.info/2011/08/27/has-globalization-spread-democracy-around-the-world/>
 23. Вишнеvsька А.М., Петренко К.В. *Економічний вісник «НТУУ Київський політехнічний інститут»*. 2022. № 23. С. 34–39.
 24. Keeley B. International Migration: The Human Face of Globalisation. OECD Publishing, Paris, 2009. 172 p.
 25. Moving for Prosperity: Global Migration and Labor Markets. URL: <https://www.worldbank.org/en/research/publication/moving-for-prosperity>
 26. Christoff P., Eckersley R. Globalization and the Environment. Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2013. 268 p.
 27. Еволюція цінностей в епоху глобалізації: збірник наукових праць / О.В. Зернецька, М.В. Бондарець, О.Ф. Деменко та ін.; за заг. ред. О.В. Зернецької. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 214 с.
 28. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір : монографія / І.І. Вітер, І.М. Ветринський, О.В. Зернецька та ін.; за редакцією О.В. Зернецької. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 317 с.
 29. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: моногр. / А.І. Кудряченко, А.Г. Бульвінський, В.В. Солошенко та ін., за редакцією А.І. Кудряченко. К.: Фенікс, 2014. 444 с.
 30. Binnie J. The Globalization of Sexuality. SAGE Publications Ltd, 2004. 176 p.
 31. Niedomysl T., Östh J., van Ham M. The Globalisation of Marriage Fields: The Swedish Case. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2010. 36(7). P. 1119–1138. URL: <https://doi.org/10.1080/13691830903488184>
 32. Hopper P. Understanding Cultural Globalization. Polity, 2007. 240 p.
 33. Tomlinson J. Globalization and Culture. John Wiley & Sons, 2013. 248 p.
 34. Vanham P. Here's what a Korean boyband can teach us about globalization 4.0. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/12/here-s-what-a-korean-boy-band-can-teach-us-about-globalization/>
 35. Globalization and National Security / Jonathan Kirshner (Editor). Routledge, 2006. 368 p.
 36. Зернецька О.В. Глобальна комунікація. Київ, 2017. 350 с.
 37. Лемак О.В. Вплив глобалізації на безпеку національної держави: правові та кримінологічні аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 585–595. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303706/295742>
 38. Власюк О.С. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації: монографія / за ред. О.С. Власюк. К.: НІСД, 2017. 384 с.
 39. Altman S., Bastian C. The State of Globalization in 2023. URL: <https://hbr.org/2023/07/the-state->

of-globalization-in-2023

40. Bergeijk P. *Deglobalization 2.0: Trade and Openness During the Great Depression and the Great Recession*. Edward Elgar Publishing Ltd, 2019. 204 p.
41. Ripsman N. Globalization, deglobalization and Great Power politics. *International Affairs*. 2021. Volume 97, Issue 5. P. 1317–1333. URL: <https://doi.org/10.1093/ia/iab091>
42. Haass R. Deglobalization and Its Discontents. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/deglobalizaton-discontents-by-richard-n-haass-2020-05>
43. Foroohar R. *Homecoming: The Path to Prosperity in a Post-Global World*. Crown Publishing Group, 2022. 400 p.
44. Altman S., Bastian C. The State of Globalization in 2023. URL: <https://hbr.org/2023/07/the-state-of-globalization-in-2023>

References

1. Levitt, T. (1983). The globalization of markets. [Online]. Available from: <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets> [In English].
2. Rodrik D. (2011). *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. New York and London: W.W. Norton. [In English].
3. Friedman, T. (1999). *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*. Farrar, Strausand Giroux [In English].
4. Humenyuk, V.V. (2024). Vplyv bahatopolyarnoyi hlobalizatsiyi na zovnishnyu torhivlyu Ukrainy: kolektyvna monohrafiya. Kyiv. [Online]. Available from: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Vplyvbahatopolyarnoi-hlobalizatsii-na-zovnishniu-torhivliu-Ukrainy.pdf> [In Ukrainian].
5. Martynov, A. (2017). The history of globalization: methodological approaches and historiography of the problem. *International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 26, p. 59-79. [In Ukrainian].
6. Reinert, K. et al (eds.) (2009). *The Princeton Encyclopedia of the World Economy*. Vol. I – II. Princeton: Princeton University Press [In English].
7. Usyk, I.O. (2019). Structural transformation of the model of economic development of Ukraine in the context of globalization challenges. Ph.D. Dissertation. Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia. [Online]. Available from: <file:///C:/Users/poshe/Downloads/7296-D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-14647-1-10-20190729.pdf> [In Ukrainian].
8. Kose, A. et al. (2009). *Financial globalization: a reappraisal. IMF working papers*. [Online]. Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Financial-Globalization-A-Reappraisal-19435> [In English].
9. Sharov, O.M. (2022). Hlobalizatsiya hroshej. Ekonomiosofs"kyj / monetarosofs"kyjtraktat z pytannya evolyuciyi hroshej: monohrafiya. Kyiv. [Online]. Available from: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Globalizaciya-groshey.pdf> [In Ukrainian].
10. Heimberger, P. (2022). Does economic globalisation promote economic growth? A meta-analysis. *World Economy*, 45(6), p. 1690–1712. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.1111/twec.13235> [In English].
11. O'Connor, D. (2006). *Encyclopedia of the global economy*. Westport, Conn: Greenwood Press. [In English].
12. Anderson, K., Pinilla, V. (eds.) (2018). *Wine Globalization: A New Comparative History*. New York: Cambridge University Press. [In English].
13. Duginets, G. (2020). Global imperatives for development of international production networks: Case of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, 18(1), p. 57–69. [In English].
14. Stearns, P. (2023). *Globalization in World History*. 4th Ed. Routledge [In English].
15. *Globalization, growth, and poverty: building an inclusive world economy (2002)*. A World Bank policy research report Washington, D.C.: World Bank Group. [Online]. Available from:

- <http://documents.worldbank.org/curated/en/954071468778196576/Globalization-growth-and-poverty-building-an-inclusive-world-economy> [In English].
16. Poppi F., W. Cheng (eds.) (2013). *The Three Waves of Globalization: Winds of Change in Professional, Institutional and Academic Genres*. Cambridge Scholars Publishing. [In English].
 17. Osterhammel, J., Petersson, N. (2005). *Globalization: A Short History*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. [In English].
 18. Drezner, D. (2001). Globalization and Policy Convergence. *International Studies Review*, 3(1), p. 53–78. [In English].
 19. Tcachuk, Y.V. (2004). Hlobalizaciya v sferi polityky: instytuty i mekhanizmy nadderzhavnoho vplyvu. Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.02. Nac. un.-t "Odes"ka yurydychna akademiya", Odesa. [Online]. Available from: https://translit.cc/ua#google_vignette [In Ukrainian].
 20. Gould, C. (2004). *Globalizing Democracy and Human Rights*. Cambridge University Press. [In English].
 21. Dashkovska, O. (2019). Human rights in a globalized world: universalism or relativism? *Law Herald*, 4, p. 5–13. [In English].
 22. Crockett Sophie (2011). Has Globalization spread Democracy around the world? [Online]. Available from: <https://www.e-ir.info/2011/08/27/has-globalization-spread-democracy-around-the-world/> [In English].
 23. Vyshnevskya, A., Petrenko, K. (2022). Impact of globalization on migration processes in the world and Europe. *Economic bulletin of National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"*, 23, p. 34–39. [In English].
 24. Keeley, B. (2009). *International Migration: The Human Face of Globalisation*. OECD Publishing, Paris. [In English].
 25. World Bank (2018). *Moving for Prosperity: Global Migration and Labor Markets*. [Online] Available from: <https://www.worldbank.org/en/research/publication/moving-for-prosperity> [In English].
 26. Christoff, P., Eckersley, R. (2013). *Globalization and the Environment*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. [In English].
 27. Zernetska, O. (ed.) (2019). *Evolyuciya tsinnostej v epokhu hlobalizaciyi: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". [In Ukrainian].
 28. Zernetska, O. (ed.) (2019). *Istorychnyj rozvytok cyvilizacij u konteksti hlobalizaciyi: cinnisnyj vymir: monohrafiya*. Kyiv: The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". [In Ukrainian].
 29. Kudryachenko, A. (ed.) (2014). *Suchasnyy evropejs"ki kul"turno-istorychni tsinnosti v konteksti vyklykiv hlobalizaciyi: monohr*. Kyiv: Phoenix. [In Ukrainian].
 30. Binnie, J. (2004). *The Globalization of Sexuality*. SAGE Publications Ltd [In English].
 31. Niedomysl, T., Östh, J., & van Ham, M. (2010). The Globalisation of Marriage Fields: The Swedish Case. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(7), p. 1119–1138. [Online] Available from: <https://doi.org/10.1080/13691830903488184> [In English].
 32. Hopper, P. (2007). *Understanding Cultural Globalization*. Polity [In English].
 33. Tomlinson, J. (2013). *Globalization and Culture*. John Wiley & Sons. [In English].
 34. Vanham, P. (2018). Here's what a Korean boyband can teach us about globalization 4.0. [Online] Available from: <https://www.weforum.org/agenda/2018/12/here-s-what-a-korean-boy-band-can-teach-us-about-globalization/> [In English].
 35. Kirshner, J.(ed.) (2006). *Globalization and National Security*. Routledge. [In English].
 36. Zernetska, O. (2017). *Hlobal"na komunikaciya*. Kyiv. [In Ukrainian].
 37. Lemak, O. (2024). Impact of globalization on the security of the nation-state: legal and criminology aspects. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 2, p.585–595. [Online] Available from: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303706/295742> [In Ukrainian].

38. Vlasyuk, O.S. (2017). *Bezpeka ta konkurentospromozhnist" ekonomiky Ukrainy v umovakh hlobalizaciyi : monohrafiya*. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
39. Altman, S., Bastian, C. (2023). *The State of Globalization in 2023*. [Online] Available from: <https://hbr.org/2023/07/the-state-of-globalization-in-2023> [In English].
40. Bergeijk, P. (2019). *Deglobalization 2.0: Trade and Openness During the Great Depression and the Great Recession*. Edward Elgar Publishing Ltd. [In English].
41. Ripsman, N. (2021). Globalization, deglobalization and Great Power politics. *International Affairs*, 97(5), p. 1317–1333. [Online] Available from: <https://doi.org/10.1093/ia/iab091> [In English].
42. Haass, R. (2020). Deglobalization and Its Discontents. [Online]. Available from: <https://www.project-syndicate.org/commentary/deglobalization-discontents-by-richard-n-haass-2020-05> [In English].
43. Foroohar, R. (2022). *Homecoming: The Path to Prosperity in a Post-Global World*. Crown Publishing Group. [In English].
44. Altman, S., Bastian, C. (2023). *The State of Globalization in 2023*. [Online]. Available from: <https://hbr.org/2023/07/the-state-of-globalization-in-2023> [In English].

Poshedin O. Historiography of Globalization.

The article explores foreign and domestic historiography, a field dedicated to studying globalization. It reveals a comprehensive interdisciplinary nature that characterizes the study of globalization processes. In today's global economy, it is not surprising that a significant body of scientific literature is devoted to globalization's economic and financial aspects. However, it is equally important to study globalization in a historical context. Historical studies of the origins and consequences of globalization are not just interesting, but they are also highly relevant. They can significantly contribute to a better understanding of contemporary globalization processes. The socio-political dimension of globalization, which includes issues such as state sovereignty, global governance perspectives, demography, human rights, global migration flows, democracy, and value aspects of globalization, is a separate but equally important area of study, underscoring its significance in the field of globalization studies. Globalization processes have left their mark on the world's countries' external and internal security environment. Therefore, it is not surprising that the security aspects of globalization are at the center of attention of both foreign and Ukrainian researchers. Today, on the one hand, the world remains more connected than ever, thanks to the widespread use of digital technologies. On the other hand, there is a slowdown in world trade due to protectionist policies in some countries. Therefore, scientific works investigating modern globalization trends create a separate research category. Given the above, the article proposes a systematization of historiography, a structured review of existing literature, in the following areas: economic and financial aspects of globalization, history of globalization, socio-political dimension of globalization, security and technological aspects of globalization, and globalization trends.

It is concluded that the study of globalization is crucial for understanding the historical changes that shaped its emergence and evolution. In addition, studying various aspects of globalization is essential to understanding its impact on all spheres of social life, which helps governments make informed decisions in domestic and foreign policy. Considering that the literature on globalization is constantly increasing, it is suggested that Ukrainian scientists continue researching the historiography of globalization in their further explorations.

Keywords: globalization, economic and financial aspects of globalization, history of globalization, socio-political dimension of globalization, globalization trends.

УДК 94(477.43)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-29-11>

Круглов О.Й.

ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ: ВЛАСНИЙ ПОГЛЯД

У статті автор розмірковує над проблемою практичної недослідженості питання Голокосту в СРСР. Нацистський геноцид щодо євреїв фактично замовчувався: протягом майже 45 років після закінчення війни не було видано жодної спеціальної роботи на цю тему. Водночас у загальних роботах даної спрямованості, зокрема, присвячених аналізу окупаційного режиму, у кращому випадку, наводилося кілька фактів убивства євреїв. При цьому особливе ставлення та характер дій нацистів проти них не визнавався. Окупанти та їх посібники нібито винищували не євреїв, а радянських громадян.

На думку автора, таке ставлення до трагедії єврейського народу в СРСР було нічим іншим як проявом антисемітизму, який на словах засуджувався, а фактично негласно заохочувався. Це особливо помітно було з кінця 1960-х рр., коли тогочасне радянське керівництво у воєнному конфлікті між Ізраїлем та арабськими країнами стало на бік останніх.

Наприкінці 1980-х рр., у період так званої перебудови, ставлення радянської влади до вивчення Голокосту стало менш жорстким, але навіть тоді в редакціях наукових журналів продовжували з побоюванням ставитися до теми Голокосту.

Автор був першим радянським істориком, якому вдалося опублікувати, хоч і за кордоном, статтю про Голокост, а також першим радянським істориком, який почав, незважаючи на фактичну заборону цієї теми, вивчення Голокосту.

Таким чином вивчення Голокосту в Україні та колишньому Радянському Союзі свідчить, що це вкрай важлива тема і як багато це варто з'ясувати дослідникам, щоб якомога ширше була представлена картина нацистських злочинів проти євреїв, проти людства.

Ключові слова: Голокост, євреї, нацистський геноцид, СРСР, Україна, Друга світова війна.

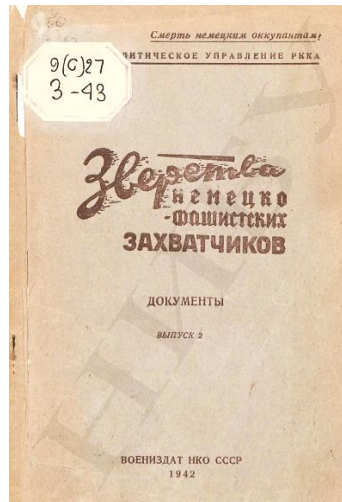
Під час навчання на історичному факультеті Харківського державного університету (кінець 1960-х рр. – початок 1970-х рр.) я займався вивченням радянської історіографії періоду Другої світової війни. Саме тоді звернув увагу, що трагедія єврейського населення СРСР (зокрема й України), у цій історіографії була темою, дослідження якої в Радянському Союзі, якщо офіційно не заборонялося, то, принаймні, не рекомендувалося нею займатися. Нацистський геноцид щодо євреїв фактично замовчувався: протягом майже 45 років після закінчення війни не було видано жодної спеціальної роботи на цю тему. Водночас у загальних роботах даної спрямованості, зокрема, присвячених аналізу окупаційного режиму, у кращому випадку, наводилося кілька фактів убивства євреїв. При цьому особливе ставлення та характер дій нацистів проти них не визнавався. Окупанти та їх посібники нібито винищували не євреїв, а радянських громадян. Іншими словами, доля євреїв нічим не відрізнялася від долі радянських громадян інших національностей – таким був лейтмотив цих робіт. На мою думку, таке ставлення до трагедії єврейського народу в СРСР було нічим іншим як проявом антисемітизму, який на словах засуджувався, а фактично негласно заохочувався. Це особливо

помітно було з кінця 1960-х рр., коли тогочасне радянське керівництво у воєнному конфлікті між Ізраїлем та арабськими країнами стало на бік останніх.

Все це не могло не посилити мого інтересу до теми Голокосту й не зник навіть тоді, коли я не міг знайти в Радянському Союзі жодної публікації на цю тему та жодного радянського історика, який би вивчав цю проблематику та з яким можна було б порадитись й проконсультуватися.

Деяку наукову літературу на тему Голокосту я знайшов у спеціальному фонді Бібліотеки іноземної літератури в Москві. Пригадую, що досить багато часу та зусиль довелося витратити, щоб отримати доступ до даного спеціального фонду. Це були, насамперед, видані у 1950-1960-х рр. публікації здебільшого іноземних авторів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Ці книги дали мені можливість зорієнтуватися в темі та отримати базові знання про Голокост. Разом з тим, я був і дещо розчарований, адже у них містилося дуже мало інформації про Голокост в СРСР, хоча це було зрозуміло, оскільки, автори не мали доступу до радянських архівів і не знали російської мови (переважна більшість радянських документів була російською). Тому, вони не могли використовувати навіть збірники документів про нацистський окупаційний режим, видані в СРСР у 1940-х рр., в яких можна було знайти документи про винищення єврейського населення [8; 9].

Зокрема, у другому томі збірки «Документы обвиняют» [9] я знайшов низку документів про винищення єврейського населення у Ставропольському краї, Краснодарському краї, місті Харків тощо. Документи про переслідування та винищення євреїв можна було також знайти у виданих в 1942-1945 рр. 15 випусках серії «Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы» [10]. При порівнянні цих документів з документами про винищення цивільного населення не єврейської національності, звернув увагу на особливий характер дій нацистів проти євреїв: якщо не єврейське населення винищувалося з політичних причин – як комуністи, радянські активісти, партизани та підпільники, за підтримку партизанів, як сім'ї партизанів, як відплата за загибель німецьких військовослужбовців або акти диверсій чи саботажу, за відмову їхати до Німеччини, не здачу продовольства тощо – то євреї знищувалися лише тому, що вони євреї. У радянській історіографії на цю суттєву відмінність уваги не зверталось, мене ж змусило замислитися та зайнятися серйозним дослідженням теми Голокосту.

Обкладинка другого випуску серії документів
«Зверства німецько-фашистських загарбників»

Мною були опрацьовані збірки документів: ретельно вивчивши і зробивши спочатку рукописні, а потім машинописні копії цікавих для мене матеріалів (поряд із документами з державних архівів) я їх пізніше використав для написання перших статей. Однак, у ті роки це була, як-то кажуть, «робота в стіл», тобто робота, результати якої в Радянському Союзі не могли бути затребувані з вищезгаданих причин.

У зв'язку з таким ставленням до вивчення Голокосту в СРСР, свої перші статті на цю тему я опублікував за кордоном, а саме, в тодішній НДР та Польщі у 1984 р. та 1989 р. [11; 12]. Ці країни вважалися соціалістичними, входили у радянську сферу впливу, але не поділяли радянську політику замовчування Голокосту. Ще дві статті було опубліковано у 1990-1991 рр. у збірнику виданому Вроцлавським університетом «*Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*» [13; 14].

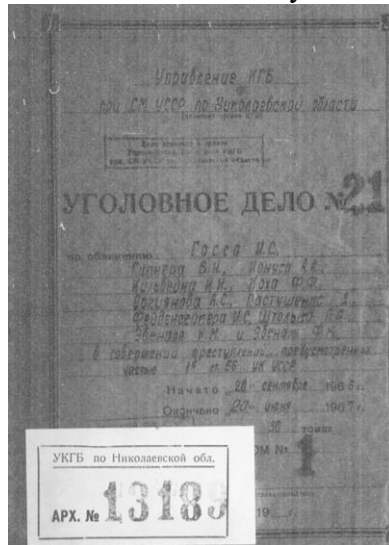
На мою думку, я був першим радянським істориком, якому вдалося опублікувати, хоч і за кордоном, статті про Голокост, а також першим радянським істориком, який почав, незважаючи на фактичну заборону цієї теми, вивчення Голокосту.

Водночас спроба опублікувати статтю у, так званих, капіталістичних країнах була не вдалою. У 1984 р. я домовився про публікацію статті в журналі «*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*» Інституту сучасної історії в Мюнхені (Institut für Zeitgeschichte), в якій доводив, що в концтаборі Освенцим-Бжезінка (Oświęcim-Brzezinka) і Аушвіц-Біркенау (Auschwitz-Birkenau) нацисти винищили не 4 млн. осіб, як стверджувалося у відповідній радянській літературі (та й у польській також), а близько 1 млн. осіб. Я надсилав цю статтю до Мюнхена звичайною поштою декілька разів, але вона так туди і не

дійшла. Як з'ясувалось, Комітет Державної Безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР перевіряв всі поштові відправлення до «капіталістичних» країн і вилучав без жодних пояснень усе те, що не відповідало радянському світобаченню.

Досить важко було в радянський період отримати доступ до документів для написання цих статей. До матеріалів про нацистські злочини, які зберігалися в радянських архівах, доступ на той час був обмежений, щоб отримати його, необхідно було мати відповідний дозвіл від Комітету Державної Безпеки. Доводилося вдаватися до різноманітних хитрощів для отримання такого дозволу.

Практично неможливо було на той час отримати доступ до документів із власне архівів КДБ. А саме у них зберігалися слідчі справи на колишніх посібників окупантів. У цих справах можна було знайти багато важливої інформації про переслідування та винищення євреїв. Проте, використовуючи неформальні зв'язки, мені вдалося деякі документи все ж таки отримати.

Обкладинка першого тому кримінальної справи (загалом у справі 30 томів) за звинуваченням одинадцяти громадян СРСР німецької національності, які брали участь у 1941-1943 рр. у масових розстрілах євреїв у Миколаївській області (справа зберігається в архіві Управління Служби безпеки України у Миколаївській області)

Наприкінці 1980-х рр., у період так званої перебудови, ставлення радянської влади до вивчення Голокосту стало менш жорстким, але навіть тоді в редакціях наукових журналів продовжували (ймовірно за інерцією) з побоюванням ставитися до теми Голокосту. Зокрема, у 1988 р. я запропонував статтю «Українському історичному журналу» (Київ) про винищення в Україні іноземних євреїв. Редакція журналу погодилася статтю опублікувати, але за умови, що я заміню у назві статті слова «іноземні євреї» на слова «іноземні громадяни» та доповню текст жертвами з-поміж іноземців не євреїв [15].

Не вдалося мені на той час захистити дисертацію з наукового аналізу та критики антисемітизму. Мені наполегливо рекомендували змінити тему дисертації. Зрештою, темою дисертації став расизм як соціальний феномен.

Як і раніше, були труднощі з доступом до документів у радянських архівах, однак, з'явилася можливість отримувати матеріали з «капіталістичних» країн. Я, наприклад, неодноразово звертався наприкінці 1980-х рр. за такими документами до різних прокуратур ФРН. Дані органи проводили слідство у справах нацистських злочинців, і завжди надсилали з цих прокуратур потрібні мені документи. Прикметно, що структури КДБ, здебільшого цьому не заважали.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. відчутно ослабли вимоги тоталітарного режиму, а потім почалися дезінтеграційні процеси в Радянському Союзі, що закінчилися його крахом у 1991 р. На теренах СРСР утворилася низка незалежних держав, зокрема Україна, в якій склалися сприятливі умови для вивчення Голокосту. Не в останню чергу ці сприятливі умови були пов'язані з тим, що було відкрито доступ до архівів, зокрема й колишнього КДБ. Саме з цього часу стали видаватися книги та статті з Голокосту, були захищені кілька дисертацій на цю тему, створені та функціонують два центри з вивчення Голокосту:

1. Науково-просвітницький центр єврейської історії та культури «Ткума» (нині – Український інститут вивчення Голокосту «Ткума») у Дніпрі (з 2000 р. видає щомісячний вісник «Ткума», а з 2002 р. – науковий журнал «Проблеми Голокосту»);

2. Український центр вивчення історії Голокосту в Києві (з 2002 р. видає науково-педагогічний бюлетень «Голокост і сучасність», а з 2004 р. – науковий журнал «Голокост і сучасність»), регулярно проводить наукові конференції з Голокосту.

Так в Україні поступово створювалася вітчизняна наукова школа з вивчення Голокосту. Неминучі при цьому труднощі передусім пов'язані з тим, що в Україні дослідження цієї проблеми триває лише 30 років (на Заході – понад 75 років), а тому коло вітчизняних фахівців з Голокосту поки що дуже вузьке. До того ж, не всі вони мають достатню наукову підготовку, яка б забезпечила високий рівень досліджень, і, найчастіше, роз'єднані. Спроби координувати їхні зусилля, хоч останнім часом і робляться, але, не завжди є ефективними. Існуючі центри з вивчення Голокосту, в основному, орієнтовані на вирішення просвітницько-освітніх завдань і поки що не готові до проведення серйозних наукових досліджень. Це становище здебільшого спричинене відсутністю хоча б мінімального фінансування наукових досліджень. Як результат – майже повна відсутність в Україні ґрунтовних узагальнюючих наукових досліджень з Голокосту.

Використовуючи свій досвід, накопичений у 1970-х – 1980-х рр., знання, документи та напрацювання, мені вдалося у 1993 р. депонувати у

Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні першу узагальнюючу монографію «Голокост в Україні 1941-1944 рр.», у 1997 р. – видати, вже в Україні, невелику монографію «Знищення єврейського населення України у 1941-1944 рр. Хроніка подій» (перероблене та доповнене видання опубліковане у 2004 р. науково-просвітницьким центром «Ткума» у Дніпропетровську) [16; 17] та у 2005 р. – ґрунтовно перероблену й доповнену монографію «Втрати євреїв України у 1941-1944 рр.». Остання також була опублікована харківським видавництвом «Гарбут Лаам» англійською мовою під назвою «The Losses suffered by Ukrainian Jews in 1941-1944» у 2005 р.

У 1990-х – 2000-х рр. вдалося, також, видати кілька збірників документів про Голокост в Україні. Першою, у 1995 р. у Харкові, була видана збірка «Єврейський геноцид в Україні в період окупації в німецькій документалістиці 1941-1944». У 2002 р. Інститут юдаїки (Київ) видав підготовлений мною значно доповнений збірник документів та матеріалів про знищення нацистами євреїв України у 1941-1944 рр. До цих збірок входили маловідомі, або взагалі на той час невідомі, як радянські, так і німецькі документи, які я перекладав російською мовою. Частину німецьких документів я виявив у вітчизняних архівах, а частину, як я вказав вище, одержав від німецьких правоохоронних органів.

Обкладинка монографії
«Знищення єврейського населення України у 1941-1944 рр.
Хроніка подій»

Значну допомогу в отриманні німецьких документів про Голокост в СРСР мені надав доктор А. Уманський (Dr. Andrej Umansky), нині адвокат у м. Кельн (Німеччина) та генеральний секретар міжнародної асоціації Yahad In-Unum у

м. Париж (Франція), яка займається виявленням місць масових страт євреїв та циган у Східній Європі під час Другої світової війни, боротьбою з антисемітизмом та удосконаленням відносин між католиками та євреями. Ці документи в основному я отримав з філії Федерального архіву Німеччини в Людвігсбурзі і вони були слідчими справами (часто багатотомними) щодо нацистських злочинців. Мені й самому вдалося побувати у Людвігсбурзі та скопіювати низку слідчих справ.

1. Aufstellung

Band 5 Bl. 1 S. 250
Band 5 angelegt

Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen
Ludwigsburg

Beschuldigter: Callen Kuno 19.10.11
(Name) (Geburtsdatum)

Einheits: _____
Tatort: Ukraine (Ortsbezeichnung)

wegen Mordes/Beihilfe zum Mord

Abgegeben am _____
an SA _____
AC: Ja / _____

Anklagedruff Nr. _____
Strafbescheid Nr. _____
Urteil: Nr. _____
Bl. _____
Bl. _____

Schlusssatz: Bl. _____
Hiermit verbunden: _____
a. (Bl. _____)
b. (Bl. _____)
c. (Bl. _____)
d. (Bl. _____)
e. (Bl. _____)
f. (Bl. _____)
g. (Bl. _____)
h. (Bl. _____)
i. (Bl. _____)

Bundesarchiv
B 162/5641

4 **AR-Z** 269160
AR 1

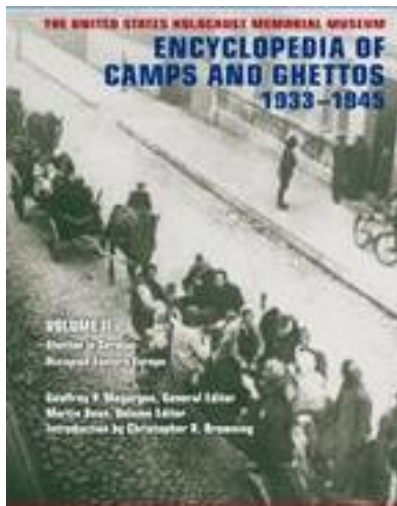
fol. 1 -
Aufbew.

Титульний аркуш першого тому багатотомної слідчої справи з архіву в Людвігсбурзі за звинуваченням колишніх членів зондеркоманди 4а у скоєнні масових вбивств євреїв в Україні у 1941-1943 рр.

Для статей, монографій та збірників документів мною використовувались зібрані командами Yahad In-Unum на території колишнього СРСР свідчення місцевих жителів про винищення євреїв (в Yahad In-Unum я працював у 2016 р.), а також документи з архіву Інституту сучасної історії в Мюнхені, де я студював у 2015 р. та з архіву Yad Vashem в Єрусалимі, де я працював у 2018-2019 рр.

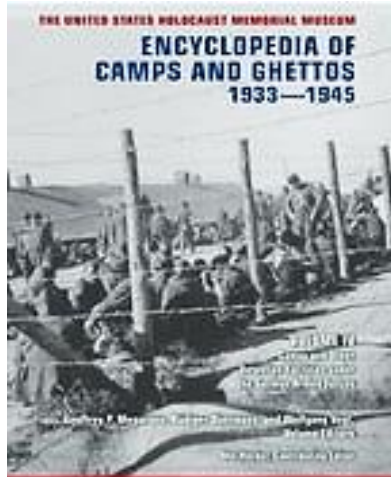
Загалом, у 1984-2024 рр. загальна кількість моїх публікацій склала 1186 ст., а саме: 21 монографію та збірники документів; 56 наукових статей; 217 статей до енциклопедії «Холокост на території СРСР» 2009 р. (руководитель проекта и главный редактор И.А. Альтман); 465 статей (здебільшого у співавторстві) до «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe». General Editor: Geoffrey P. Megargee. Volume Editor: Martin Dean. Published in Association with the United States Holocaust Memorial Museum. Indiana University Press: Bloomington and

Indianapolis, 2012; 23 статті до «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume III. Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany». Volume Editor Joseph R. White. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum. Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis, 2018; 404 статті до «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume IV: Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Force.» Edited by Geoffrey P. Megargee. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum. Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis, 2022.

Обкладинка «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945. Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe»

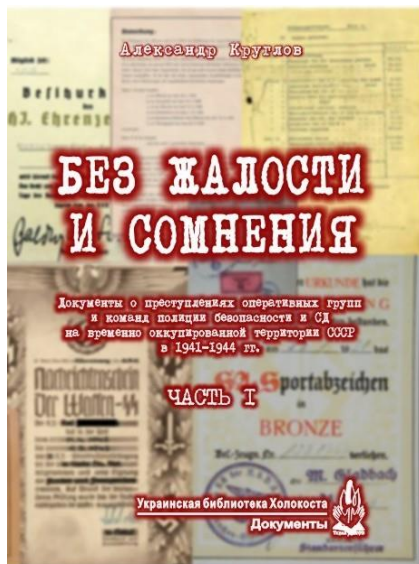
З усіх публікацій хочу особливо виділити статті, які були опубліковані в енциклопедії «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945» видавництва Меморіального музею Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum/USHMM). У другому, третьому та четвертому томах цього видання опубліковано 892 мої статті. З USHMM я співпрацював у 2005-2018 рр. У 2013-2014 рр. я студював у JB and Maurice C. Shapiro Senior Scholar-in-Residence в Jack, Joseph і Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies цього Музею. До співробітництва мене залучив доктор М. Дін (Dr. Martin Dean), який у 1998-2016 рр. опікувався прикладними дослідженнями у Центрі перспективного вивчення Голокосту USHMM (Center for Advanced Holocaust Studies of the USHMM) та здійснював редагування другого тому енциклопедії. М. Дін також став співавтором деяких статей. Статті були написані російською мовою (в Музеї їх перекладали англійською мовою), використовуючи вже наявні в мене на той час досить великі знання з Голокосту в Радянському Союзі, зібрані численні документи та літературу. Ці статті стосувалися гетто та таборів в Україні, Білорусії, Росії, Литві, Латвії, Естонії та Польщі.

Обкладинка «Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945.
Volume IV: Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Force»

Понад 200 моїх статей про Голокост в окремих населених пунктах колишнього СРСР були також опубліковані у виданій в 2009 р. Центром «Холокосту» у Москві енциклопедії «Холокост на території ССРСР. Енциклопедия». І хоча всі ці статті я забезпечив науковим апаратом, вони були опубліковані без нього, що негативно позначилося на загальному науковому рівні цієї російськомовної енциклопедії.

Зі збірок документів, підготовлених мною до видання в наступні роки, хотілося б особливо виділити опублікований у 2008-2010 рр. Всеукраїнським Центром вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро) чотиритомник «Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 гг.» [18], а з останніх публікацій – колективну монографію «Голокост в Україні» у двох томах, в якій було підсумовано дослідження Голокосту в Україні останніми роками.

Обкладинка збірки документів «Без жалю та сумніву. Документи про злочини оперативних груп та команд поліції безпеки та ЦД на тимчасово окупованій території СРСР у 1941-1944 рр.»

Більшість моїх публікацій стосуються Голокосту в Україні та приблизно четверта частина – Голокосту в Польщі, країнах Балтії, Білорусії та Росії. У численних публікаціях про Голокост в Україні я роблю висновок, про те що:

- на середину 1941 р. в Україні (у нинішніх кордонах) проживало близько 2,7 млн. євреїв. На той час за кількістю євреїв Україна (не Польща, якщо розглядати Польщу у нинішніх кордонах, а не у межах 1939 р.) посідала перше місце в Європі та друге у світі – після США;

- у 1941-1944 рр. німецькими та румунськими окупантами та їх посібниками з числа місцевих жителів у різний спосіб було винищено близько 1,6 млн. євреїв і знову-таки за кількістю жертв-євреїв Україна посідає перше місце в Європі;

- євреї становлять близько 60% жертв від довоєнної чисельності євреїв та приблизно стільки ж жертв серед цивільного населення України загалом.

Таким чином мій тривалий досвід вивчення Голокосту в Україні та колишньому Радянському Союзі свідчить, що це вкрай важлива тема і як багато ще варто з'ясувати дослідникам, щоб якомога ширше була представлена картина нацистських злочинів проти євреїв, проти людства. І це потрібно не лише в пам'ять про загиблих, але й задля прийдешніх поколінь, заради того, щоб подібні злочини ніколи не повторилися.

Список використаних джерел та літератури

1. Reitlinger G. The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945. Vallentine, Mitchell, 1953. 662 p.
2. Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und die Juden. Arani Verlags-GmbH, 1955. 457 s.

3. Schnabel R. *Macht ohne Moral*. Röderberg-Verlag, 1958. 582 s.
4. Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, 1961. 788 p.
5. Buchheim H., Broszat M., Jacobsen H.-A., Krausnick H. *Anatomie des SS-Staates*. Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967. 371 s.
6. Arendt H. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Viking Press, 1964. 312 p.
7. Bullock A. *Hitler. A Study in Tyranny*. Harpercollins College, 1964. 848 p.
8. Документи обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории / Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Выпуск I. М.: Огиз/Госполитиздат, 1943.
9. Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории / Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Выпуск II. М.: Огиз/Госполитиздат, 1945.
10. Зверства немецко-фашистских захватчиков: документы: [Вып. 1-15] / Главное политическое управление РККА. М.: Военное издательство Народного комиссариата обороны. 1942-1945 гг.
11. Kruglow A. Die Deportation deutscher Bürger jüdischer Herkunft durch die Faschisten nach dem Osten 1940 bis 1945. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (East Berlin). 1984. Vol. 32, No. 12. S. 1084-1091.
12. Krugłow A. Deportacja ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 r. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, 1989. No. 3(151). July-September. S. 101-118. URL: <https://cbj.jhi.pl/documents/788104/2/>
13. Krugłow A. Deportacja Żydów śląskich do hitlerowskich obozów zagłady w latach. *Studia nad Faszysmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*. T. 13. Wrocław 1990, S. 265-273.
14. Deportacja przed hitlerowców ludności żydowskiej z Niemiec, Austrii та Czech на Wschód w okresie від січень 1941 по січень 1942. *Studia nad Faszysmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*. T. 14. Wrocław 1991, S. 373-396.
15. Круглов О.Й. Знищення фашистами іноземних громадян на окупованій території України (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1989. № 5(338). С. 82-87. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=journal/1989/5
16. Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. 100 с.
17. Круглов О. Хроніка Голокосту в Україні. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 208 с.
18. Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 гг. Днепропетровск: Ткума, 2009. 284 с.

References

1. Reitlinger, G. (1953). *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*. Vallentine, Mitchell. [In English].
2. Poliakov, L., Wulf, J. (1955). *Das Dritte Reich und die Juden*. Arani Verlags-GmbH. [In German].
3. Schnabel, R. (1958). *Macht ohne Moral*. Röderberg-Verlag. [In German].
4. Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books. [In English].

5. Buchheim, H., Broszat, M., Jacobsen, H.-A., Krausnick, H. (1967). *Anatomie des SS-Staates*. Deutscher Taschenbuch Verlag. [In German].
6. Arendt, H. (1964). *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Viking Press. [In English].
7. Bullock, A. (1964). *Hitler. A Study in Tyranny*. Harpercollins College. [In English].
8. (1943). *Dokumenty obvinyayut. Sbornik dokumentov o chudovishchnykh prestupleniyakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetskoy territorii* / Chrezvychaynaya gosudarstvennaya komissiya po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyaniy nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov. Vypusk I. Moskva: Ogiz/Gospolitizdat. [In Russian].
9. (1945). *Dokumenty obvinyayut. Sbornik dokumentov o chudovishchnykh prestupleniyakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetskoy territorii* / Chrezvychaynaya gosudarstvennaya komissiya po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyaniy nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov. Vypusk II. Moskva: Ogiz/Gospolitizdat. [In Russian].
10. (1942-1945). *Zverstva nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov: dokumenty: [Vyp. 1-15]* / Glavnoye politicheskoye upravleniye RKKA. Moskva: Voennoye izdatel'stvo Narodnogo komissariata oborony. [In Russian].
11. Kruglow, A. (1984). Die Deportation deutscher Bürger jüdischer Herkunft durch die Faschisten nach dem Osten 1940 bis 1945. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (East Berlin), 32, No. 12. ss. 1084-1091. [In German].
12. Krugłow, A. (1989). Deportacja ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 r. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, 3(151), July-September, ss. 101-118. [Online]. Available from: <https://cbj.jhi.pl/documents/788104/2/> [In Polish].
13. Krugłow, A. (1990). Deportacja Żydów śląskich do hitlerowskich obozów zagłady w latach. *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, T. 13, ss. 265-273. [In Polish].
14. (1991). Deportacja przed hitlerowców ludności żydowskiej z Niemiec, Austrii та Czech na Wschód w okresie від січень 1941 по січень 1942. *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 14, ss. 373-396. [In Polish].
15. Kruhlov, O.Y. (1989). Znyshchennya fashystamy inozemnykh hromadyan na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny (1941-1944 rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 5(338), pp. 82-87. [Online]. Available from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=journal/1989/5 [In Ukrainian].
16. Kruglov, A.I. (1997). *Unichtozheniye yevreyskogo naseleniya Ukrainy v 1941-1944 gg. Khronika sobytiy*. Mogilev-Podol'skiy. [In Russian].
17. Kruhlov, O. (2004). *Khronika Holokostu v Ukrayini*. Dnipropetrovs'k: Tsentr "Tkuma"; Zaporizhzhya: Prem"yer. [In Ukrainian].
18. Kruglov, A. (2009). *Bez zhalosti i somneniya. Dokumenty o prestupleniyakh operativnykh grupp i komand politsii bezopasnosti i SD na vremenno okkupirovannoy territorii SSSR v 1941-1944 gg*. Dnepropetrovsk: Tkuma. [In Russian].

Kruhlov O. The Experience of Studying the Holocaust: My Own View.

In the article, the author reflects on the problem of the practical lack of research into the Holocaust in the USSR. The Nazi genocide against the Jews was practically hushed up: for almost 45 years after the end of the war, not a single special work on this topic was published. At the same time, in general works of this direction, in particular, those devoted to the analysis of the occupation regime, at best, a few facts of the murder of Jews were cited. At the same time, the special attitude and nature of the Nazis' actions against them were not recognized. The occupiers and their accomplices allegedly exterminated not Jews, but Soviet citizens.

In the author's opinion, such an attitude to the tragedy of the Jewish people in the USSR was

nothing more than a manifestation of anti-Semitism, which was condemned in words, but in fact tacitly encouraged. This was especially noticeable from the late 1960s, when the then Soviet leadership sided with the latter in the military conflict between Israel and the Arab countries.

In the late 1980s, during the so-called perestroika, the attitude of the Soviet authorities towards the study of the Holocaust became less strict, but even then the editorial boards of scientific journals continued to treat the topic of the Holocaust with apprehension.

The author was the first Soviet historian who managed to publish, albeit abroad, articles on the Holocaust, and also the first Soviet historian who began, despite the de facto ban on this topic, to study the Holocaust.

Thus, the study of the Holocaust in Ukraine and the former Soviet Union shows that this is an extremely important topic and how much researchers still need to find out in order to present the picture of Nazi crimes against Jews, against humanity, as broadly as possible.

Keywords: *Holocaust, Jews, Nazi genocide, USSR, Ukraine, World War II.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вацеба Ростислав Миролюбович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України.

Газін Володимир Володимирович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Котляр Олександра Аркадіївна – аспірантка III року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглов Олександр Йосипович – кандидат філософських наук, доцент, старший радник з історичних питань Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (Київ), науковий консультант Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро), науковий співробітник Центру сучасної історії імені Миколи Гаєвого (Львів).

Лакішик Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Олійник Сергій Васильович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Пошедін Олег Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткач Дмитро Іванович – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та журналістики ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», проректор з міжнародних зв'язків.

Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України.

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

CONTRIBUTORS

Vatseba Rostyslav – Ph.D. in History, Junior Research Fellow of Ivan Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Hazin Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University.

Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kotliar Oleksandra – 3rd year Ph.D. Student of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kruhlov Oleksandr – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Senior Advisor on Historical Issues of Babyn Yar Holocaust Memorial Center (Kyiv), Scientific Consultant of “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies (Dnipro), Research Fellow of Mykola Hayevoy Center of Modern History (Lviv).

Lakishyk Dmytro – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Oliynyk Serhiy – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University.

Poshedin Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkach Dmytro – Doctor of Political Sciences, Professor of the “KROK” University.

Fal’ko Sergii – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the National Academy of the National Guard of Ukraine.

Chyrko Bohdan – Ph.D. in History, Associate Professor of Educational and Scientific Humanitarian Institute of V.I. Vernadskyi Tavria National University.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «*Проблеми всесвітньої історії*» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(29), 2025**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С25-103

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»

Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13б